

Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra

Marijus Uzorka

Istorijos studijų programa
Magistro darbas

**Kancleris Kristupas Zigmantas Pacas ir
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užsienio bei vidaus politikos formavimas**

Darbo vadovas: dr. Vydas Dolinskas

Vilnius 2009

Turinys

IVADAS	3
Tyrimo problema, tikslas, uždaviniai	4
Tyrimo chronologija	4
Tyrimo metodai, darbo struktūra	5
Šaltiniai	5
Istoriografija	7
I. K. Z. PACAS: GYVENIMAS IR ASMENYBĖ	11
II. UŽSIENIO POLITIKOS FORMAVIMAS	16
1.Maskvos problema.....	18
1.1 1656 m. Vilniaus (Nemėžio) derybos.....	18
1.2 1657–1658 m. santykių su Rusija formavimas.....	21
1.3 Paskutinės karinės kampanijos prieš Maskvą Abiejų Tautų Respublikos istorijoje Andrusavo paliaubos.	24
1.4 Andrusavo paliaubų ratifikavimo etapai ir rezultatai	32
2. Santykiai su Švedija	39
3. Užsienio politikos koncepcija santykiuose su Turkija	45
III. VIDAUS POLITIKOS FORMAVIMAS	48
1. Pacų giminės iškilimo priežastys XVII a. antrojoje pusėje	48
2. Klientinės sistemos tinklas – svarbiausias įtakos elementas	51
3. Pacų solidarumas ir santykis su kitomis giminėmis LDK vidaus politikos kontekste	56
3.1 Jono Kazimiero Vazos laikais	56
3.2. Mykolo Kaributo Višnioveckio laikais	68
3.3 Jono Sobieskio laikais	76
IŠVADOS	81
Priedai	84
Archyviniai šaltiniai	90
Publikuoti šaltiniai	90
Literatūra	91
Santrauka	97

IVADAS

XVII a. antrosios pusės Abiejų Tautų Respublikos (toliau Respublika) politinė istorija tai vienas sudėtingiausių, audringiausių ir skaudžiausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau LDK) ir Lenkijos Karalystės gyvavimo etapų. Tai laikotarpis, pasižymintis politiniais kataklizmais, karais, plėšimais ir negrįžtamais suniokojimais politinė, meninė, žmonių savimonės ir vertybių hierarchijos prasme. Kita vertus, tai politinių grupuočių, oligarchinių junginių ir iškilų politinių asmenybių, galėjusių pakreipti istorijos virstą, era.

Šio darbo **tyrimo objektas** – vienos iškiliausių XVII a. antrosios pusės Lietuvos istorijos asmenybių, žymiausio Pacų giminės atstovo – įspūdingo Pažaislio kamaldulių vienuolyno ir Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios fundatoriaus – LDK kanclerio Kristupo Zigmanto Paco užsienio ir vidaus politikos formavimo veikla.

Temos aktualumą brėžė šios istorinės asmenybės pozicija, kuri lėmė valstybės politiką kiekviename visuomenės lygmenyje ir specifinėje konkrečioje santykių sistemoje. Biografinis tyrimas svarbus pačios valstybės istorijos pažinimui, jos funkcionavimo mechanizmų išaiškinimui, sąjungininkų ir politinių oponentų veiklos iliustravimui. LDK kanclerio K. Z. Paco kaip ir visos Pacų giminės politinė istorija (palyginus su kitomis didikų giminėmis) Lietuvos istoriografijoje iš esmės visiškai netyrinėta, išskyrus istorijos sintezes, kuriose Pacų giminės atstovai ir jų veikla minimi tik keliais sakiniais, ir dailės istorikų darbus¹. Ši tema svarbi ir todėl, kad atskleidžia XVII a. antros pusės Lietuvos valstybės bajorijos politinę savimonę, pažiūras į svarbiausius vidaus gyvenimo klausimus, santykius su užsienio valstybėmis. Kita vertus, polemizuojant su lenkų istoriko, eseisto, Vilniaus universiteto auklėtinio Paweło Jasienicos radikalia nuomone negalime likti abejingi besiformuojančiam stereotipui, kuris neigiamai vertina Pacų giminę Respublikos istorijos kontekste: „*Dokonywała się w Wielkim Księstwie poważna przemiana, lecz Rzeczpospolita nic na tym nie zyskała, że Gozdawa doraźnie przygłuszyła Trąby*“².

¹ R. Budrys, V. Dolinskas, Vilniaus Katedros lobynas, Vilnius, 2002, p. 302–307; H. Kairiūkštytė-Jacinienė, Pažaislis, baroko vienuolynas Lietuvoje, Vilnius, 2001; S. Samalavičius, A. Samalavičius, Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčia, Vilnius, 1998; L. Žilevičius, Dailininkai M. Palonis ir J. Rosis, Pažaislio perstatynėjimai, jo nykimas // Statyba ir architektūra, nr. 1, 1982, p. 23; L. Žilevičius, Tolesnės Pažaislio statybos // Statyba ir architektūra, nr. 2, 1982, p. 2.; Pažaislis – menas ir istorija, sud. M. Paknys, Vilnius, 2005.

² P. Jasienica, Rzeczpospolita Obojga Narodów *Calamitatis Regnum*, t. 2, Warszawa, 2007, s. 226.

Tyrimo problema, tikslas, uždaviniai

Pagrindinė šio **darbo problema** – tai LDK vidaus politikos ir užsienio procesų pažinimas bei interpretacija per vieno ryškiausio XVII a. antrosios pusės valstybės veikėjo – LDK kanclerio K. Z. Paco – priimtų politinių sprendimų, jų vykdymo būdų bei pritaikymo atitinkamoje politinėje situacijoje prizmę.

Tyrimo tikslas, sukaupus bei išanalizavus turimus šaltinius bei istoriografiją, pateikti LDK kanclerio veiklos apžvalgą vidaus ir užsienio politikos baruose, LDK politinės istorijos ir tarptautinių santykių XVII a. antrojoje pusėje kontekste. Taip pat siekiama parodyti istorinės asmenybės įtaką valstybės politikai, sprendimo būdus, įrankius bei priemones, leidusias įgyvendinti užsibrėžtus tikslus. Kultūrinė, mecenatinė LDK kanclerio K. Z. Paco veikla nėra šio darbo tikslas, tai atskiro dėmesio nusipelnanti tema.

Tyrimo uždaviniai: 1. pateikti K. Z. Paco biografijos ir asmenybės istorinį eskizą; 2. išskirti pagrindinius XVII a. antrosios pusės LDK kanclerio K. Z. Paco pozicijos prioritetus, veiklos specifiką ir sprendimo priėmimo būdus formuojant LDK užsienio politiką santykiuose su Maskva, Švedija ir Turkija; 3. atskleisti XVII a. antrosios pusės Pacų giminės iškilimo fenomeną LDK vidaus politiniame gyvenime; 4. išanalizuoti K. Z. Paco klientinio tinklo, kaip svarbiausio įtakos elemento, atsiradimą, transformacijas, geografinį paplitimą ir preliminarų skaitlingumą; 5. apibrėžti Pacų giminės solidarumą ir santykį su kitomis giminėmis LDK vidaus politinių įvykių kontekste.

Tyrimo chronologija

Chronologiniai rėmai – 1656–1684 m. – apima aktyvios K. Z. Paco valstybinės veiklos metus nuo LDK pakanclerio pareigybės užėmimo iki mirties. 1656 m. data yra sąlyginė, nes K. Z. Pacas pirmąjį valstybės urėdą gavo (tapo LDK vėliavininku) jau 1646 m., bet aktyvią valstybininko politiką pradėjo būtent nuo 1656 m., tapęs LDK vyriausybės ministru. Darbe aptarti K. Z. Paco biografijos duomenys, asmenybės bruožai, pirmieji diplomatinės tarnybos žingsniai bei pateikti Pacų giminės iškilimo, klientinės sistemos susiformavimo ir santykio su kitomis LDK politinėmis grupuotėmis aspektai praplėtė chronologines ribas. Vis dėlto pagrindinis dėmesys bus skirtas 1656–1684 m. K. Z. Paco, kaip LDK ministro, veiklai LDK valstybės politinės ir diplomatinės raidos kontekste.

Tyrimo metodai, darbo struktūra

Pasirinktos temos specifika nulėmė ir atitinkamų tyrimo metodų taikymą. Biografinio pobūdžio darbuose metodinį pagrindą sudaro biografinis metodas, greta kurio taikomas kitas itin svarbus istorijos tyrimui – šaltiniotyros metodas. Jo pagrindu buvo atliktas šaltinių bei literatūros sisteminimas ir analizė, faktų paieška bei jų interpretacija. Taip pat šis metodas padėjo atskleisti specifines K. Z. Paco prerogatyvas ir veiklos būdus formuojant santykius su LDK kaimynais. Lygiai taip šiuo metodu pasinaudota aptariant klientinio tinklo gausėjimo aspektus. Šaltinių pobūdis ir temos istoriografinis ištirtumo lygis privertė pasinaudoti analizės metodu, kuris padėjo įvertinti Pacų giminės iškilimo priežastis XVII a. antroje pusėje. Pasitelkus komparatyvinį metodą buvo lyginama LDK kanclerio ir visos Pacų giminės solidarumo kaita ir santykis su kitomis politinėmis grupuotėmis.

Darbo struktūrą nulėmė temos pasirinkimas, o didžiausias dėmesys buvo skirtas dviem aspektams: užsienio santykiams ir vidaus politikai. LDK kanclerio K. Z. Paco asmenybės raišką bei valstybinės veiklos specifiką siekta atskleisti trijose dalyse. Pirmojoje pateikiama LDK kanclerio gyvenimo apybraiža, kurios turinys leidžia kitoku rakursu pažvelgti į istorinės asmenybės dalyvavimą priimant politinius sprendimus, į jo asmeninį gyvenimą bei atskleidžia faktus, turėjusius tiesioginį ryšį su didiko galimybėmis iškilti politinėje arenoje. Antrame skyriuje siekiama parodyti K. Z. Paco veiklos specifiką formuojant užsienio politiką su pagrindiniais XVII a. antrosios pusės LDK ir visos ATR kaimynais (Rusija, Švedija bei Turkija). Galiausiai vidaus politikos formavimą atspindinti K. Z. Paco veikla nagrinėjama trečiame skyriuje.

Šaltiniai

Pacų giminės archyvas kompaktiškai neišliko iki mūsų dienų arba didžiausia jo dalis nėra iki šiol atrasta. Kaimyninių valstybių archyvų fonduose (Lenkijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje, Latvijoje) galime rasti tik mažą dalį šio rankraštinio vienos žymiausių Lietuvos didikų giminės palikimo.

Darbe naudojamus šaltinius galima suskirstyti į dvi grupes: publikuoti šaltiniai, kurie sudaro darbo pagrindą, bei pirminė archyvinė medžiaga. Iš archyvinių šaltinių darbe panaudotos Pacų korespondencijos nuotrupos – mikrofilmuota (toliau Mk) medžiaga iš Ukrainos centrinio valstybinio istorijos archyvo, Sapiegų fondo (f. 48), kuris yra prieinamas Lietuvos valstybės istorinio archyvo (toliau LVIA) mikrofilmuotuose rinkiniuose. Taip pat šiame archyve saugomos LDK kanclerio K. Z. Paco laikų mikrofilmuotos Lietuvos Metrikos (toliau LM) knygos (f. 389) bei kiti dokumentai, sudarantys Senųjų aktų fondą (toliau f. SA). Atskiros dėmesio nusipelno gausi

aptariamojo laikotarpio archyvinė medžiaga, saugoma Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriaus (toliau LMAB RS) fonduose. Nors dauguma jų yra vėlesni dokumentų nuorašai, bet, kruopščiai perrašyti, jie yra neįkainojama vertybė tyrinėjant XVII a. antrosios pusės LDK vidaus politinę ir diplomatinę istoriją (f. 17). Tarp gausios medžiagos pavyko aptikti K. Z. Paco laiškų, oficialių pareiškimų. Bibliotekos saugyklose pavyko aptikti LDK didžiojo etmono ir Vilniaus vaivados Mykolo Kazimiero Paco 1675 m. testamentu nuorašą³, bei paties K. Z. Paco 10 laiškų⁴, rašytų kamaldulių vienuolyno viršininkui Vincentui, kurie pateikė įdomių faktų apie Pažaislio statybų eigą, o svarbiausia, padėjo atskleisti specifinius LDK kanclerio charakterio bruožus.

Darbą pavyko praturtinti Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau VUB RS) saugomais vertingais archyviniais šaltiniais. Pirmiausia tai atskirų pavių (Žemaitijos, Vilkmergės, Trakų) pilies teismo knygos (f. 7), LDK kanclerio 1665 m. ir 1678 m. testamentų nuorašai⁵ bei LDK arklidininko Boguslavo Radvilos privataus archyvo korespondencijos fragmentai (f. 4).

Taip pat darbe naudojamas Lietuvos dailės muziejaus archyve (toliau LDMA) saugomas mažai istorikų tyrinėtas 1682 metų Vilniaus vyskupo Mikalojaus Stepono Paco testamentas⁶. Deja, reikia konstatuoti, kad Lietuvos archyvuose ir bibliotekų rankraštynuose dokumentų, susijusių su K. Z. Paco politine veikla, yra labai nedaug. Kaip rodo istoriografija, dalis jų yra išblaškyta po įvairiausius fondus, jų paiešką apsunkina išsamių sąvadų nebuvimas.

Atskirą grupę sudaro šiame tyrime pasitelkti publikuoti šaltiniai. Visų pirma reikėtų išskirti gana gausią korespondencijos grupę. Patys informatyviausi laiškai, kurie padeda atskleisti K. Z. Paco užsienio politikos koncepcijas, yra paskelbti lenkų istoriko L. Kubalos⁷ monografijų prieduose. Nemažai informacijos apie LDK kanclerio politinę veiklą pateikia E. Kotlubajaus⁸ bei B. Kalickio⁹ knygos publikuoti laiškai. B. Kalickio monografijoje apie Boguslavą Radvilą paskelbtas labai įdomus LDK arklidininko laiškas, kuriame kunigaikštis ragina savo giminaitę pasipriešinti Pacų hegemonijai Lietuvoje. Neabejotinai svarbus yra S. Ochmann-Staniszwos parengtas solidus šaltinių rinkinys¹⁰, kuriame pateikiama pačios įvairiausios medžiagos – slaptų LDK kanclerio K. Z. Paco raštų, seimų dienoraščių, paskvilių ir pan.

³ LDK etmono, Vilniaus vaivados Mykolo Kazimiero Paco 1675 m. testamentu nuorašas // LMAB RS, f. 273, b. 2426.

⁴ K. Z. Pacas kamaldulių vienuolyno viršininkui Vincentui (10 laiškų), Varšuva, 1675–1681 // LMAB RS, f. 7, b. 2147.

⁵ Kristupo Zigmanto Paco 1655 ir 1678 m. sudarytų testamentų nuorašai, Belvederis, 1678 11 20, // VUB RS, f. 68, b. 4.

⁶ Mikalojaus Stepono Paco 1682 m. testamentas // LDMA, f. B5, b. 15.

⁷ L. Kubala, *Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i w 1657*, Lwów, 1923, Dodatki, s. 554–609; L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*, Lwów, 1922, Dodatki, s. 394–395.

⁸ E. Kotlubajus, *Radvilos*, Vilnius, 1995, p. 397–399.

⁹ B. Kalicki, *Bogusław Radziwiłł*, Kraków, 1878, Dodatek nr. XXXVIII.

¹⁰ *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648–1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały*, zebrała i oprac. S. Ochmann-Staniszwoska, t. 1–3, Wrocław–Warszawa, 1989–1991.

Svarbią publikuotų šaltinių grupę sudaro atsiminimai, kuriais buvo aktyviai pasinaudota rengiant šį darbą. Tačiau dėl subjektyvaus autorių pobūdžio jie vertinti kritiškai. Patys svarbiausi ir informatyviausi šiai temai yra K. Z. Paco šalininko, Vitebsko vaivados Jono Antano Chrapovickio memuarai¹¹. Autorius, dažnai dalyvavęs Respublikos seimuose, savo dienoraštyje užfiksavo nemažai seimo reliacijų bei įamžino K. Z. Paco politinės veiklos momentus. Taip pat nemažai dėmesio skyrė kasdienybės reikalams. Kitas LDK kanclerio artimas padėjėjas, svarbus jo klientinės sistemos ramstis Vidurio Lietuvoje, Kauno žemės teismo teisėjas Steponas Pranciškus Medekša savo atsiminimų knygoje¹² daugiausia dėmesio skyrė politiniams LDK įvykiams. Jo memuaruose galima rasti LDK kanclerio laiškų savo pusbroliui, LDK lauko etmonui Vincentui Gosevskiui, manifestų, Respublikos seimų dienoraščių, instrukcijų. Mykolo Leono Obuchovičiaus atsiminimai¹³ suteikia papildomos informacijos apie 1665 m. K. Z. Paco iniciatyva sušauktą Lietuvos konvokaciją. J. Počobutas-Odlanickis¹⁴ bei M. Balińskio¹⁵ sudaryti atsiminimų rinkiniai mini K. Z. Paco apsilankymus Lietuvos kariuomenėje 1663–1664 m žygio metu..

Istoriografija

Pasirinktoji tema – LDK kanclerio K. Z. Paco asmenybė ir jos įtaka LDK vidaus ir užsienio politikai – dar nebuvo išsamiai tyrinėta (Lietuvos istoriografijoje nepavyko aptikti specialių darbų šia tema). Istoriografijos apžvalga bus paremta ne tik veikalais, kurie tiesiogiai susiję su LDK kancleriu (nes tokių tiriamųjų darbų beveik nėra), bet visos XVII a. antrosios pusės Pacų giminės atstovų ir LDK istorijos tyrimais.

Lietuvos istoriografijoje galėtume išskirti K. Avižonį¹⁶, kuris, aptardamas bajorijos padėtį Vazų laikais, išskiria ir K. Z. Paco vaidmenį tuometinėje valstybėje. Panašaus principo laikėsi ir A. Šapoka¹⁷, kuris savo dėmesį koncentravo į LDK institucijų analizę, vidaus gyvenimą, o LDK kanclerį pristatė kaip LDK savarankiškumo saugotoją. Kitas lietuvių istorikas B. Dundulis¹⁸ labiau akcentavo K. Z. Paco nuopelnus užsienio politikos formavimui.

¹¹ J. A. Chrapowicki, *Dyaryusz wojewody Witebskiego Jana Antoniego dwóch imion Chrapowickiego jako przyczynek do dziejów z czasów Jana Kazimierza, Michała Wiszniowieckiego i Jana Sobieskiego królów polskich (lata 1668–1672)*, wyd. J. Rusiecki, Warszawa, 1845; J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. I, lata 1656–1664, oprac. T. Wasilewski, Warszawa, 1978; J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. II, lata 1665–1669, oprac. A. Rachuba i T. Wasilewski, Warszawa, 1988.

¹² S. F. Medeksza, *Księga pamiętnicza wydarzeń zasług na Litwie 1654–1668*, wyd. W. Seredyński, Kraków, 1875.

¹³ *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów: (1630–1707)*, pod redakcją A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa, 2003.

¹⁴ J. W. Poczubut Odlanicki, *Pamiętnik Jana Władysława Poczubuta Odlanickiego*, Kraków, 1877.

¹⁵ M. Baliński, *Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku*, Wilno, 1859.

¹⁶ K. Avižonis, *Bajorai valstybiniam Lietuvos gyvenime Vazų laikais*, Kaunas, 1940, p. 205–207.

¹⁷ A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų unijos*, Kaunas, 1938.

¹⁸ B. Dundulis, *Švedų feodalų įsiveržimas į Lietuvą XVII–XVIII a., Vilnius*, 1977.

Verti dėmesio yra neseniai pasirodę V. Kamuntavičienės straipsniai, kuriuose autorė aptaria LDK kanclerio K. Z. Paco santykius su valdovais (Jonu Vaza, Mykolu Kaributu Višnioveckiu ir Jono Sobieskiu) ir karališkuoju dvaru bei Lietuvos valstybės sampratą K. Z. Paco laiškuose¹⁹. Pabrėžtina, kad straipsniai paremti amžininkų (Jono Kazimiero dvariškio G. Tende, J. Sobieskio dvariškio F. P. Dalairaco, 1668–1669 m. imperatoriaus pasiuntinio Respublikoje G. Chavagnaco) atsiminimais bei paties kanclerio rašytais laiškais. Neabejotinai vertinga yra A. Baniulytės humanitarinių mokslų daktaro disertacija²⁰, kuri leidžia atidžiau pažvelgti į LDK kanclerį giminystės ryšių kontekste. Atskiros dėmesio nusipelno A. Tylos darbai: straipsnis apie Verkių mūšį, kuriame autorius aptaria 1658 m. kautynes prie Vilniaus, sudėtingą derybų eigą su Rusija bei neseniai pasirodžiusi Gardino konvokacijos, kurią inspiravo K. Z. Pacas, analizė²¹.

Lenkų istoriografijai būdingas platesnis aktualių aspektų tyrimų spektras. Vienu svarbiausių ir tyrimui aktualiausių darbų yra neseniai pasirodžiusi lenkų istoriko K. Bobiatyńskio monografija²² apie LDK didįjį etmoną M. K. Pacą. Savo fundamentalioje studijoje autorius nuodugniai analizuoja ilgamečio LDK kanclerio politinio sąjungininko ir giminaičio politinę, karinę veiklą Respublikos įvykių kontekste. Plačiai bei kritiškai nagrinėja procesus, susijusius su pačiu etmonu bei kitais giminės nariais.

Verta pažymėti, kad lenkų istoriografijoje vyrauja neigiamas K. Z. Paco ir jo veiklos vertinimas. Pirmasis Pacų genealogijos ir tuo pačių visos giminės tyrinėtojas buvo Polujanavičius (vardas nežinomas), 1686 m. parašęs „Geneologia Paca“²³. Kitas lenkų genealogijos tyrinėtojas J. Wolffas²⁴ aprašė visus žinomus giminės atstovus nuo tariamo jos pradininko Paco Daukševičiaus (XV a. pr.) iki giminės pabaigos XIX a. pabaigoje. J. Wolffas akcentavo LDK kanclerio išskirtinį vaidmenį Lietuvos politikoje, gausiai naudojo Lietuvos Metrikos dokumentus, įstatymus, publikuotus „Volumina Legum“ rinkinyje.

Po gana ilgos pertraukos XX a. antrojoje pusėje lenkų istoriografijoje ir vėl susidomėta Pacų gimine. Ypač reikšmingą indėlį aptariant Pacų giminės politines orientacijas įnešė Andrzejus Rachuba²⁵. Jis savo dėmesį koncentravo į LDK kanclerio K. Z. Paco ir jo artimo

¹⁹ V. Kamuntavičienė, LDK kancleris Kristupo Zigmanto Paco santykis su Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdovais ir jų dvarais // Lietuvos istorijos metraštis 1998, Vilnius, 1999, p. 24–36; V. Kamuntavičienė, Lietuvos samprata Kristupo Zigmanto Paco laiškuose // Darbai ir dienos, nr. 44, Kaunas, 2005, p. 167–176.

²⁰ A. Baniulytė, Lietuvos didikų Pacų itališkųjų ryšių kultūriniai kontekstai XVII a. antroje pusėje, daktaro disertacija, VDU, Kaunas, 2006.

²¹ A. Tyla, Verkių mūšis // Lituanistica, t. 69, nr. 1, 2007, p. 25–35; A. Tyla, Gardino konvokacija: Lietuvos išdo ir valstybės gelbėjimas // Lituanistica, 2008, t. 54, nr. 1(73), p. 1–18.

²² K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa, Warszawa, 2008.

²³ Šio veikalo nepavyko surasti, tačiau jis yra minimas Kasparo Niesieckio herbyne, žr. K. Niesiecki, Herbarz Polski, t. 7, Lipsk, 1841, s. 219.

²⁴ J. Wolff, Pacowie: materyjały historyczno-genealogiczne, Petersburg, 1885.

²⁵ A. Rachuba, Zabójstwo Wincentego Gosiewskiego i jego polityczne następstwa // Przegląd historyczny, t. LXXI, z. 4, Warszawa, 1980, s. 705–725; A. Rachuba, Opozycja litewska wobec wyprawy Jana Kazimierza na Rosję (1663/1664 r.) // Kwartalnik historyczny, r. LXXXIX, nr. 1, Warszawa, 1982, s. 15–29; A. Rachuba, Litwa wobec sądu nad Jerzym

giminaičio, LDK lauko etmono M. K. Paco politinius laimėjimus, valdovo santykį su Lietuvos ir Lenkijos konfederatais bei J. Lubomirskio bylą, kurioje Pacai palaikė valdovo poziciją. Taip pat autorius aptarė Pacų, Radvilų, Sapiegų tarpusavio konkurencinę kovą dėl įtakos Lietuvoje bei trumpai palietė regalistų partijos susiformavimo aplinkybes. LDK kanclerį vertino neigiamai, kaltino jį absoliutinės valdžios siekimu. Zbigniewas Wójcik, nagrinėdamas Respublikos santykius su Rusija ir Turkija, nemažai dėmesio skyrė ir LDK kanclerio diplomatinei veiklai Abiejų Tautų Respublikos užsienio politikos formavime, ypač santykiams su Rusija²⁶, išskyrė K. Z. Paco nuopelnus formuojant santykius su Rytų kaimynu. Šių dviejų autorių studijos tarsi papildė vieno svarbiausių Pacų epochos tyrinėtojo – Aleksandro Codello – darbus²⁷. A. Codello savo straipsniuose aptarė praktiškai visą Pacų giminės dominavimą Lietuvoje laikotarpį 1656–1679 m., daugiausia dėmesio skirdamas LDK kanclerio K. Z. Paco asmenybei. Autorius aptarė Pacų giminės santykius su Respublikos valdovais, Radvilų ir Pacų konkurenciją, elekcinius giminės planus. Atskirame straipsnyje jis išanalizavo Pacų viešpatavimo laikus LDK. A. Codello pastebėjo, kad vienu svarbiausių įsigalėjimo veiksnių buvo Lietuvos seimelių kontrolė bei glaudūs ryšiai su valdovu. Gana kritiškai vertino didžiojo etmono M. K. Paco veiksmus kare su Turkija, jo asmeninį nepalankumą J. Sobieskiui. Taip pat neigiamai vertino LDK kanclerio veiklą vidaus politikoje, kaltino jį savanaudiškumu. A. Codello darbai yra vieni vertingiausių šiuolaikinėje historiografijoje. Jie atskleidžia specifinius visos Pacų giminės politinės kultūros bruožus. Dar vienas istorikas, kuris vertas paminėjimo, tai Marekas Szwaba²⁸. Jis, remdamasis Lenkijos archyvuose saugomais dokumentais, nuodugniai ištyrė 1674 m. K. Z. Paco poziciją bei veiklą elekcijos metu. Atskirame straipsnyje aptarė LDK kanclerio santykį su valdovu J. Sobieskiu 1674–1684 m.

Lubomirskim // *Kwartalnik historyczny*, r. XCIII, nr. 3, Warszawa, 1987, s. 679–707; A. Rachuba, *Zabiegi dworu i Jerzego Lubomirskiego o pozyskanie Litwy w 1664 roku* // *Przegląd historyczny*, t. LXXVIII, z. 1, Warszawa, 1987, s. 1–17; A. Rachuba, *Konfederacja Kmicicowska i związek braterski wojska litewskiego w latach 1660–1663*, Warszawa, 1989; A. Rachuba, *Boje Jana Kazimierza o Litwę w latach 1656–1668. Sukces stronnictwa dworskiego w walce z opozycją* // *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy*, red. R. Skowron, Kraków, 2003 [wyd. 2004], s. 415–432; A. Rachuba, *Klientela hetmańska w armii litewskiej z lat 1648–1667* // *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas–Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa, 2006, s. 16–30.

²⁶ Z. Wójcik, *Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660*, Warszawa, 1957; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa, 1959; Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672*, Warszawa, 1968; Z. Wójcik, *Pacowie wobec kandydatury rosyjskiej na tron Polski w latach 1668–1669 (Misja Połkowa na Litwie, 1668)* // *Przegląd historyczny*, t. LX, z. 1, 1969, s. 144–150; Z. Wójcik, *Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679*, Wrocław, 1976.

²⁷ A. Codello, *Pacowie wobec opozycji Jerzego Lubomirskiego (1660–1667)* // *Przegląd historyczny*, t. XLIX, z. 1, 1958, s. 21–44; A. Codello, *Konfederacja wojskowa na Litwie 1659–1663* // *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. VI, cz. 1, Warszawa, 1960, s. 20–46; A. Codello, *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666–1669* // *Kwartalnik historyczny*, r. LXXI, nr. 4, Warszawa, 1964, s. 913–930; A. Codello, *Wydarzenia wojenne na Żmudzi i Kurlandii 1656–1660* // *Przegląd historyczny*, t. LVII, z. 1, Warszawa, 1966, s. 49–69; A. Codello, *Litwa wobec polityki Bałtyckiej Sobieskiego w latach 1675–1679* // *Kwartalnik historyczny*, r. LXXIV, nr. 1, Warszawa, 1967, s. 21–47; A. Codello, *Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676* // *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. XIV, cz. 1, Warszawa, 1968, s. 136–159; A. Codello, *Hegemonia Paców na Litwie i ich wpływ w Rzeczypospolitej 1669–1674* // *Studia historyczne*, t. XIII, z. 1(48), Kraków, 1970, s. 25–55.

²⁸ M. Szwaba, *Krzysztof Pac wobec elekcji 1674 r.* // *Acta Universitatis Wratislaviensis*, no. 1108, Historia LXXV, Wrocław, 1990, s. 63–71; M. Szwaba, *Między dworem a opozycją. Krzysztof Pac wobec Jana III Sobieskiego w latach 1674–1684* // *Acta Universitatis Wratislaviensis*, no. 1418, Historia CII, Wrocław, 1992, s. 57–62.

Lietuvos istoriografijoje Pacų giminės kultūrinė veikla susilaukė istorikų ir dailės istorikų dėmesio. Jei politinė Pacų veikla lieka neištirta, tai nuopelnai Lietuvos kultūrai ir menui buvo pastebėti jau tarpukaryje. Halina Kairiūkštytė-Jacinienė²⁹, tirdama Pažaislio kamaldulių vienuolyno ir Švč. Mergalės Marijos Apsilankymo bažnyčios istoriją, atskleidė K. Z. Paco kaip fundatoriaus veiklos bruožus. M. Karpowiczius³⁰ ir M. Paknys³¹ apibūdino K. Z. Pacą kaip meno mecenatą. M. Karpowičius bandė susieti D. Šulco ryšius su K. Z. Pacu, teigdamas, kad būtent jis nutapė šiuo metu Nacionaliniame Mikalojaus Konstantino Čiurlionio dailės muziejuje saugomus Pacų portretus. M. Paknio straipsniai ir monografija orientuoti į Pažaislio architektūrinį ansamblį, mecenatystės reiškinių, baroko epochą LDK. Dažniausiai autoriaus darbuose aptariami K. Z. Paco kultūriniai nuopelnai. V. Dolinskas Vilniaus katedros lobyno albume³² pateikė garsiausio XVII a. antros pusės lobyno donatoriaus – Vilniaus vyskupo Mikalojaus Stepono Paco gyvenimo apybraižą, kuris savo įspūdingomis dovanomis bei skandalingu gyvenimu (10 metų trukęs konfliktas su Vilniaus kapitula) įsiamžino katedros istorijoje. Vyskupas M. S. Pacas susilaukė dėmesio ir V. Petkaus³³ knygoje.

Apibendrinant istoriografiją, galima teigti, kad K. Z. Paco, kaip ir kitų Pacų giminės atstovų politinė veikla, nėra pakankami ištirta. Darbų apie LDK kanclerio K. Z. Paco politinės veiklos kai kuriuos aspektus pavyko surasti tik keletą, tačiau jie tolimi šio darbo temai ir atliktą tyrimą papildė nežymiai. Lietuvos istoriografijoje didžiausio dėmesio susilaukė Pacų mecenatystė. Lenkų istorikų darbai dažniausiai atspindi prolenkišką požiūrį į K. Z. Paco ir visos giminės politinę veiklą.

²⁹ H. Kairiūkštytė-Jacinienė, Pažaislis, baroko vienuolynas Lietuvoje, Vilnius, 2001.

³⁰ M. Karpowicz, Kilka słów o Pożajściu i mecenacie Paców (na marginesie Litewskiej monografii) // Biuletyn historii sztuki. r. XIII, nr. 2, Warszawa, 1961, s. 67–171; M. Karpowicz, Dwa kowieńskie portrety Paców. M. A. Palloni czy Daniel Szulc? // Biuletyn historii sztuki, r. XXV, nr 3, Warszawa, 1963, s. 214–218.

³¹ M. Paknys, Žvelgiant ten, iš kur negrįžtama // Naujasis Židinys, 1995, nr. 7–8, p. 557–561; M. Paknys, Pažaislio architektūrinis ansamblis – brandžiojo baroko pavyzdys // Lietuvos katalikų mokslo akademijos (toliau LKMA) darbai XVI., Vilnius, 1996, p. 488–492; M. Paknys, Kristupas Zigmantas Pacas ir jo gyvenimo moterys // LKMA darbai XVIII, Vilnius, 2001, p. 366–376; M. Paknys, Mecenatystės reiškinys XVII a. LDK, Vilnius, 2003.

³² R. Budrys, V. Dolinskas, Vilniaus katedros lobynas, p. 302–307.

³³ V. Petkus, Vilniaus vyskupai Lietuvos istorijoje, Vilnius, 2002, p. 457–463.

I. K. Z. PACAS: GYVENIMAS IR ASMENYBĖ

Kristupas Zigmantas Pacas gimė 1621 m. (nustatyti tikslios datos nei vietovės nepavyko) LDK pakanclerio Stepono Paco ir Ono Marcibelės Rudaminaitės šeimoje³⁴. Turėjo du brolius: Stanislovą Eustachijų (Prienų seniūnas), Mikalojų Steponą (Trakų vaivada ir Vilniaus vyskupas) bei tris seseris Sofiją (ištekęs už Vilniaus kašteliono Jono Kazimiero Chodkevičiaus), Kotryną (buvo vienuolė) bei Oną (ištekęs už Mstislavlio vaivados Fridricho Sapiegos)³⁵.

1633 m., būdamas 12 metų, K. Z. Pacas tapo Vilkaviškio seniūnu. Prieš tai 1632 m. kartu su vyresniu broliu Stanislovu Eustachijumi išvyko studijuoti į Krokuvos (Lenkija) universitetą. 1638 m. mokslus tęsė Paduvos (Italija), o po metų – Perudžos universitete (Italija). Abu broliai tris metus studijavo ir Grace (Austrija). 1640 m. mirus tėvui trumpam sugrįžo į Lietuvą. 1642 m. sausio 2 d. K. Z. Pacas Leidenio universitete (Olandija) ėmė klausytis teisės ir matematikos – t. y. karo inžinerijos dalykų. Tais pačiais metais jo jaunesnis brolis Mikalojus Steponas Pacas įstojo į Ingolštato universitetą. Anot istoriko V. Biržiškos, XVII a. vid. pastebima tendencija, kad į Leidenio universitetą žymesnių didikų nebeatvyksta³⁶. Manytina, kad būsimasis LDK kancleris buvo vienas paskutiniųjų Lietuvos didikų, kuris mokėsi garsiajame olandų universitete.

Svarbi ir iki šiol istoriografijoje neminėta K. Z. Paco biografijos detalė, iš esmės keičianti ir atsakanti į visos Pacų giminės starto politinėje arenoje aplinkybes, yra LDK kanclerio Alberto Stanislovo Radvilos globa. Lenkų istoriko K. Bobiatyńskio paskelbtas dokumentas³⁷ liudija, kad prieš pat mirtį S. Pacas pasirūpino, kad abu broliai K. Z. Pacas ir M. S. Pacas (būsimasis Vilniaus vyskupas) bei jų giminaitis Mykolas Kazimieras Pacas (būsimasis LDK didysis etmonas ir Vilniaus vaivada) būtų auklėjami kanclerio A. S. Radvilos dvare. M. K. Pacas globėjo buvo išsiųstas mokytis į jėzuitų kolegiją Collegium Hosianum (Branevo, Lenkija) jam buvo suteikta galimybė tarnauti husarų ar kazokų vėliavoje. M. K. Pacas dažnai lydėjo savo patroną į Varšuvos seimus. Neabejotinai A. S. Radvilos protegavimo dėka savo karjeros šuolį LDK valstybės pareigūnų hierarchijoje padarė ir K. Z. Pacas, kuris vėliau netgi pakeitė savo globėją viename svarbiausių Lietuvos ministrų poste – LDK kanclerio. Iš to galima spręsti, kad jau LDK pakanclerio S. Paco laikais draugiškumo ir savotiškos tarnybos misiją Radvilų dvare atliekantys žymiausi Pacų giminės atstovai buvo susaistyti glaudžiais išipareigojimų ir protekcijos ryšiais. Bet klientais vienareikšmiškai vadinti jų negalima, nes šis, sunkiai apčiuopiamas socialinės-politinės istorijos aspektas reikalautų atskiro tyrimo, paremto ano meto specifine šaltinių baze.

³⁴ J. Wolff, Pacowie: materyjały historyczno, s. 150.

³⁵ K. Z. Paco brolių ir seserų atitinkamas biografijas žr. Wolff J., Pacowie: materyjały historyczno, s. 143–193.

³⁶ T. Wasilewski, Pac Krzysztof Zygmunt // PSB, t. 24, cz. 4, 1979, s. 710; V. Biržiška, Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais, Chicago, 1987, p. 69, 135.

³⁷ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 23–24.

Igytas išsilavinimas universitetuose ir patirtis globėjo dvare buvo labai svarbi. Mokymosi užsienyje naudai bylojo galimybė gauti išsamesnių žinių, tarp jų ir karinių, išmokti diplomatijos meno, pažinti kitokias nei Respublikos valstybines struktūras ir visuomenes, užmegzti pažintis su įtakingais žmonėmis, galiausiai – susiformuoti kaip asmenybei. LDK kancleris puikiai įvertino išsilavinimo ir geros elgsenos svarbą. Viename iš laiškų savo globotiniui Kazimierui Mykolui Pacui jis rašė, kad, norint lengviau gauti vietą dvare, būtina išmokti kalbų (vokiečių ir prancūzų), riteriškų papročių bei gauti gerus pagrindus teisės srityje³⁸. Panašias mintis K. Z. Pacas išreiškė savo testamente, prašydamas žmonos, kad, jam mirus, jų globotinis, Maltos kavalierius, minėtas K. M. Pacas išvyktų mokytis į Angliją, Prancūziją, Olandiją, išmoktų prancūzų kalbos³⁹. Pats K. Z. Pacas mokėjo kelias kalbas – be gimtosios lenkų, taip pat mokėjo lotynų kalbą, kuri buvo privaloma Respublikos diduomenei⁴⁰. Studijuodamas Grace, Paduvoje bei Perudžoje išmoko vokiečių ir italų kalbas. Savo testamente K. Z. Pacas rašė, kad jo globotinis, studijavo ir apėmė visas vokiečių bei italų žemes ir puikiai moka jų kalbas „[...] *uczył się i zwiedził całą włoską i niemiecką ziemię, języki te dwa perfecti mówi* [...]“⁴¹. Teigdamas, kad jo globotinis *perfecti* – puikiai – moka italų bei vokiečių kalbas, K. Z. Pacas turėjo pats mokėti šitas kalbas, jeigu vertino savo globotinio kalbos mokėjimo lygį. Tikėtina, kad LDK kancleris mokėjo prancūziškai, nes jo žmona buvo prancūzė, be to, ilga, beveik dešimties metų trukmės prancūziška LDK kanclerio politinė orientacija, susirašinėjimas ir bendravimas su Liudviko XIV rezidentais Respublikoje, liudija apie geras kanclerio prancūzų kalbos žinias. Neabejotinai K. Z. Pacas mokėjo LDK kanceliarijos kalbą – rusenų. Be to jis susikalbėdavo rusiškai (Maskvos tarme) – pavyzdžiui, 1668 m. į Varšuvą atvykus Rusijos pasiuntinių delegacijai, LDK kancleris turėjo slaptą pokalbį su Maskvos pasiuntiniais jų buveinėje⁴². Tikriausiai pokalbis buvo konfidencialus ir be vertėjų.

Po ilgų studijų metų, 1643 m., sužinojęs apie brolio Stanislovo Eustachijaus bei motinos mirtį, K. Z. Pacas grįžo į Lietuvą. Kartu su broliu Mikalojumi Steponu 1644 m. Vilniuje pasidalino paveldėtą turtą (K. Z. Pacui atiteko rūmai Varšuvoje, Jiezno dvaras su kaimais, Gardino dvaras)⁴³.

1646 m. balandžio 13 d. K. Z. Pacas tapo LDK arklidininku, tačiau labai greitai turėjo atsisakyti šios nominacijos Boguslavo Radvilos naudai⁴⁴. Valdovės Liudvikos Marijos Gonzagos de Nevers užtarimų dėka, jam buvo suteiktas LDK vėliavininko titulas.

³⁸ K. Z. Paco laiškas Kauno seniūnui K. M. Pacui, Varšuva, 1675 03 06 // LVIA, f. SA, nr. 26. l. 206

³⁹ K. Z. Paco 1655 ir 1678 m. sudarytų testamentų nuorašai, l. 59.

⁴⁰ A. Baniulytė, Lietuvos didikų Pacų, p. 119.

⁴¹ Kristupo Zigmanto Paco 1655 ir 1678 m. sudarytų testamentų nuorašai, l. 58.

⁴² Z. Wójcik, Między traktatem andruszowskim, s. 119.

⁴³ J. Wolff, Pacowie: materyjały historyczno, s. 151.

⁴⁴ T. Wasilewski, Pac Krzysztof Zygmunt, s. 710.

1648 m. naujojo valdovo Jono Kazimiero rinkimų metu K. Z. Pacas kartu su Kauno pavieto atstovais pasirašė rinkimų raštą. 1648 m. Ukrainoje prasidėjus kazokų sukilimui, sudrebinusiam ir susilpninusiam visą valstybę, K. Z. Pacas militariškai ir diplomatiškai veiklą prisidėjo prie konflikto sureguliuavimo: yra žinoma, kad 1651 m. jis pats asmeniškai dalyvavo malšinant sukilimą su savo husarų vėliava, o po metų seimo buvo paskirtas vesti derybas su kazokais⁴⁵. Būsimo kanclerio iškalbos bei derybų meną pastebėjo ir Lietuvos bajorija, kuri 1653 m., Vilniaus seimelio iniciatyva, iškėlė ir palaikė K. Z. Paco kandidatūrą į seimo maršalkos vietą⁴⁶.

1654 m. jis vedė valdovės Liudvikos Marijos globotinę ir rūmų damą prancūzė Klarą Izabellę Eugeniją de Mailly Lascaris, buvusią Prancūzijos d'Enghien kunigaikščio Conde giminaitę, kurios grožį savo poemoje „*Psyche*“ apdainavo vienas garsiausių lenkų poetų, Jono Kazimiero dvaro sekretorius, Karūnos išdininkas bei Prancūzijos karaliaus Liudviko XIV asmeninis sekretorius Jonas Andrius Morštinas (Jan Andrzej Morsztyn)⁴⁷.

Prasidėjus karui Respublikos su Rusija 1654 m., o 1655 m. su Švedija, K. Z. Pacas kartu su valdovu Jonu Kazimieru kurį laiką slapstėsi Silezijoje. A. Codello manymu, K. Z. Pacas prisidėjo prie valdovo universalų rengimo 1655 m. Opolėje, kuris ragino visus luomus stoti į kovą su agresoriais⁴⁸. Matyt tada K. Z. Paco gebėjimai buvo įvertinti valdovo, nes jau 1656 m. rugpjūčio 16 d. jis tapo LDK pakancleriu, o po metų veikė kaip kancleris nominatas (kanclerio vieta vakavo nuo 1656 m. lapkričio 22 d., kai mirė A. S. Radvila). 1658 m. kovo 2 d. valdovas jį paskyrė LDK kancleriu⁴⁹.

K. Z. Pacas – viena iškiliausių savo epochos istorinių asmenybių. Amžininkas, prancūzų ambasadorius Antoine de Lumbres, vadino jį „stipraus proto vyru“, o artimas jo bendradarbis ir gausių dvarų revizorius, Kauno žemės teismo teisėjas S. P. Medekša laikė jį „pirmos eilės protu ne tik LDK, bet ir Karūnoje“⁵⁰. A. Codello manymu, K. Z. Pacas buvo sumanus, mandagus, nenuilstantis, „puikiai išmanantis savo krašto specifiką“⁵¹. Kiek kitokią charakteristiką pateikia A. Rachuba. Jis apibūdina LDK kanclerį kaip labai ambicingą žmogų, kurio pagrindinis tikslas buvo visiška kontrolė ir valdžia Lietuvoje⁵². Be to, galima pridurti, kad LDK kancleris buvo smalsus ir nekantrus. Ypatingai tai išryškėjo statant Pažaislio Švč. Mergalės Marijos Apsilankymo bažnyčią, kai viename iš laišku LDK kancleris reikalavo pradėti statybas taip, kaip jis manė „[...]“

⁴⁵ Ibidem, s. 710–711.

⁴⁶ S. Ochmann, Z. Staniszevski., Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy:prawa-doktryna-praktyka, t. 1, Wrocław, 2000, s. 147.

⁴⁷ A. Rachuba, Pacowa z domu de Mailly Lascaris Klara Izabella Eugenia // PSB, t. 24, cz. 4, 1979, s. 774.

⁴⁸ A.Codello, Wydarzenia wojenne na Żmudzi, s. 50.

⁴⁹ LDK vėliavininku Tampa Z. Sluška, o į pakanclerio vietą skiriamas K. Z. Pacas // LVIA, f. 389, LM, (Mk), 130, l. 34v–35; T. Wasilewski, Pac Krzysztof Zygmunt, s. 711.

⁵⁰ Lietuvių Enciklopedija, t. XII, South Boston, 1958, p. 308.

⁵¹ A.Codello, Wydarzenia wojenne na Żmudzi, s. 50; A. Codello, Konfederacja wojskowa, s. 30; A. Codello, Pacowie wobec opozycji, s. 36.

⁵² A. Rachuba, Opozycja litewska, s. 16.

*Malarza [Stawskiego?] zapłata dojdzie, tylko to mi sie nie podoba, iż dopiero na Świąty Michała za osiem miesięcy te ołtarze kończyć chce. Więcej byto robotu około choru, y robota [będzie] na niżeli koło ołtarzów, gdzie robota tylko gładka prosta, a nie bawić się tak długo koło tej roboty, a teraz zacząć [...]*⁵³.

Meno istorijos tyrinėtojas M. Karpowiczius padarė LDK kanclerio K. Z. Paco portreto (saugomas Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje) analizę. Jo teigimu tai buvo veikli, smarki, kategoriška, pasitikinti savimi, bet tuo pačiu santūri, sugebanti suvaldyti savo emocijas, asmenybė⁵⁴. Tačiau po šia kauke slėpėsi ligų fiziškai išvargintas žmogus. Ne be pagrindo jau 1665 m., būdamas 44 metų amžiaus, jis sudarė savo pirmąjį testamentą⁵⁵, o nuo 1666 m. balandžio 3 d. kancleris vis dažniau praleisdavo svarbius posėdžius⁵⁶. Vitebsko vaivada Jonas Antanas Chrapovickis savo dienoraštyje užfiksavo keletą K. Z. Paco ligos atvejų. Yra žinoma, kad 1667 m. kovo mėnesį LDK kancleris sunkiai susirgo. Lygiai po metų tą patį kovo mėnesį LDK kancleris vėl buvo prikaustytas prie lovos, karščiavo „[...] *byłem u kanclerza, który jeszcze niedomagał po febrze* [paryškinta – M. U.] [...]“. Tų pačių metų rugsėjo 18 d. K. Z. Pacas susirgo, o J. A. Chrapovickis savo dienoraštyje užfiksavo, kad jis „*bardzo choruje*“⁵⁷. 1673 m. sausį Lietuvos ministrui vėl sušlubavo sveikata ir senatoriai rezidavo be jo⁵⁸. 1675 m. K. Z. Paco sveikata pablogėjo⁵⁹, o 1678 m. lapkritį jis jau sudarė naująjį, ir kaip paaiškėjo, paskutinį testamentą⁶⁰. M. Karpowicziaus išvados ir teiginiai leidžia manyti, kad silpnos sveikatos priežastis buvo LDK kanclerio audringas, linksmas gyvenimo būdas, kuriame neapsieita be alkoholio⁶¹. Sunku pasakyti ar šie pastebėjimai taip ryškiai atsispindi portrete. Kita vertus, asmeninis K. Z. Paco gyvenimas iš tikrųjų nebuvo pavyzdingas. Santykiai su žmona prancūze pamažu atšalo ir XVII a. 7 dešimtmečio pabaigoje jie jau nebegyveno kartu. Senos aistringos meilės likučiai po vienintelio vaiko mirties (anot J. Wolffo vaikas mirė 1661 m.)⁶², „pasireikšdavo tik politinėje arenoje atstovaujant ir ginant Pacų giminės“, o tiksliau – asmeninius interesus⁶³. Taigi po nepasisėkusios santuokos K. Z. Paco asmeninis gyvenimas turėjo kardinaliai pasikeisti. Tolimesni asmeninio gyvenimo įvykiai metė šešėlį ant žymiausio XVII a. antrosios pusės LDK valstybininko. Gyvendamas savo prabangioje rezidencijoje prie Varšuvos – Belvederyje 1674 m. K. Z. Pacas įsivėlė į skandalingą meilės istoriją su savo dukterėčia Sofija iš Zenevičių. Pastaroji to paties kanclerio dėka ištekėjo už galingos, turtingos ir

⁵³ K. Z. Pacas kamaldulių vienuolyno viršininkui Vincentui Varšuva, 1675–1681, 9 laiškas.

⁵⁴ M. Karpowicz, Dwa kowieńskie portrety, s. 214.

⁵⁵ Kristupo Zigmanto Paco 1655 ir 1678 m. sudarytų testamentų nuorašai, l. 3

⁵⁶ „*Pan Pac kanclerz litewski nie był in Senatu rozchorzał się*“ žr. 1666 m. seimo dienorštis // LMAB RS, f. 17, b. 12, l. 91–115.

⁵⁷ J. A. Chrapowicki, Dyaryusz wojewody, s. 22–26; J. A. Chrapowicki, Diariusz, cz. II, s. 294; Ibidem, s. 67

⁵⁸ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 279.

⁵⁹ J. Wolff, Pacowie: materyjały historyczno, s. 168.

⁶⁰ Kristupo Zigmanto Paco 1655 ir 1678 m. sudarytų testamentų nuorašai, l. 1.

⁶¹ M. Karpowicz, Dwa kowieńskie portrety, s. 214.

⁶² J. Wolff, Pacowie: materyjały historyczno, s. 246.

⁶³ K. Bobiatyński, Kanclerz i siostrzenica, czyli konflikt Paców z Lesczyńskimi, „Mówią wieki”, 2006, nr. 9. s. 15–19

įtakingos lenkų didikų šeimos atstovo J. I. Leščinsko. Teismo procesas ir vienas didžiausių skandalų Respublikos istorijoje (nutylimas lietuvių istoriografijoje), kur buvo įsivėlęs aukščiausias LDK pareigūnas, truko beveik 5 metus (iki 1679 m.), paperkant teisėjus, grobiant liudininkus, bylinėjantis Karūnos ir LDK teisminėse institucijose, baigėsi griežtu Liublino teismo sprendimu, kuris atėmė iš kanclerio visas „garbes, pareigas, valdas Karūnoje ir LDK“ ir sudavė jo įvaizdžiui skaudų smūgį. Akivaizdu, kad teismo nuosprendis niekada nebuvo įgyvendintas, nes tokios baudmės paskyrimas buvo Respublikos seimo kompetencijoje. 1679 m. liepos mėn. valdovo įsikišimo dėka, konfliktas buvo taikiai sureguliuotas⁶⁴. Tačiau gėdingas bylinėjimais, nesėkmės politinėje arenoje, nuolatinis stresas smarkiai pakenkė ir taip jau silpnai LDK kanclerio sveikatai. Dar 1678 m. jam paūmėjo inkstų liga, kuria, tikėtina, sirgo jau gerą dešimtmetį⁶⁵. Prie to prisidėjo kiti negalavimai, suprastėjo regėjimas. Galiausiai, nesėkmių tiesiąją vainikavo 1680 m. gruodžio mėn. ištikęs sunkus paralyžius ir jį lydėjęs negebėjimas sveikai mąstyti ir kalbėti⁶⁶. Nors po kurio laiko K. Z. Pacas atsigavo, jis jau nebeturėjo jėgų dalyvauti politinėje veikloje. Visą savo gyvenimą atidavęs karjerai ir Pacų giminės iškilimui, aukštas Lietuvos dignitorius, palietas neišvengiamos lemties – ligos, turėjo trauktis iš valstybės politinio gyvenimo. 1681 m. jis kartu su žmona išvyko į sveikatingumo miestą Karlsbadą (Karlovy Vary, Čekija), kaip pats teigęs, „pasirūpinti sveikata“⁶⁷.

LDK kanclerio Kristupo Zigmanto Paco gyvenimas nutrūko 1684 m. birželio 10 d. Jis mirė Varšuvoje, Belvederio rūmuose. Jo kūnas buvo pargabentas į Pažaislio Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčią seno, ištikimo kliento, Kauno pavieta žemės teisėjo S. Medekšos ir daugiausiai politinėje arenoje pasibaigus „Pacų valdymo erai“ pasiekusio giminės atstovo Žemaitijos seniūno Petro Paco. 1685 m. lapkritį bažnyčios kriptoje LDK kancleris kartu su savo žmona (mirė 1685 m.) bei vieninteliu sūnumi atgulė amžinojo poilsio.

⁶⁴ Ibidem, s. 15–19.

⁶⁵ M. Uzorka, LDK kancleris Kristupas Žygimantas Pacas (bakalauro darbas), Vilniaus universitetas, 2007, Senovės ir vidurinių amžių katedra, p. 14–15.

⁶⁶ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 398–399.

⁶⁷ M. Szwaba, Między dworem a opozycją, s. 61; (J. Wolffa pateikia 1682 ir 1683 m. gydymo užsienyje datas) J. Wolff., Pacowie: materyjały historyczno, s. 169; K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 399.

II. UŽSIENIO POLITIKOS FORMAVIMAS

Viena iš LDK kanclerių veiklos prerogatyvų buvo užsienio politikos koordinavimas ir vykdymas. Kaip taikliai pažymi vienas žymiausių Abiejų Tautų Respublikos diplomatinių santykių raidos ekspertų, lenkų istorikas Zbigniewas Wójcik, XVII a. vidurys – tai ryškių permainų laikotarpis valstybės vidaus gyvenime formuojant užsienio politiką. Pokyčiai, nulemti ekonominio nuosmukio, karų ir neveiksmingos seimo institucijos, kuri tiesiogiai turėjo formuoti valstybės užsienio politikos svarbias kryptis, sušaukdama specialias komisijas ir rengdama pasiuntinių instrukcijas, taip pat pasyvi pačių pasiuntinių pozicija dėl bendravalstybinių reikalų, turėjo apsaugoti valstybę. Todėl XVII a. viduryje užsienio politikos formavimo svertus perėmė viena svarbiausių ir veiksmingiausių to meto valdžios institucijų (įstatymų leidžiamosios valdžios prasme) – Senato taryba (*senatus consilium*), o tiksliau senatoriai-rezidentai, kurie nuolat reziduodavo šalia valdovas⁶⁸. Vis dėlto negalima sumenkinti kanclerio kompetencijų ir jo indėlio formuojant užsienio politiką. Jis buvo užsienio reikalų ministras ir tuo pačiu diplomatinės tarnybos vadovu. Būtent jam raportuodavo derybose su užsienio valstybėmis dalyvavę valdovo pasiuntiniai. Taip pat kanclerio kompetencijoje buvo nuolatinė korespondencija su kaimyninėmis valstybėmis, pasiuntinių instrukcijų rengimo koordinavimas (tą atlikdavo kanclerių vadovaujamos kanceliarijos) bei tvirtinimas antspaudu, dalyvavimas svarbiausiose delegacijose į užsienį⁶⁹. Šalia visų išvardintų formalių parengiamųjų ir vykdomųjų diplomatijos darbų viena archajiškiausių, viduramžių tradicijas siekiančių kanclerių funkcijų buvo užsienio delegacijų priėmimas monarcho, senato bei seimo maršalkos akivaizdoje. Pasiuntinių priėmimas – tai ištisas spektaklis, kuriam būdinga pompastiška, griežtai taisyklėmis reglamentuota (lot. *ordo*), kartais kelias dienas trunkanti procedūra, kurios pagrindiniu dirigentu buvo kancleris, vadovavęs šiai ceremonijai. Taigi kanclerių veiklos spektras užsienio politikos formavimo lygmenyje buvo platus ir aprėpė skirtingas diplomatinio darbo sritis – nuo vykdomosios, koordinuojančios užsienio politiką iki reprezentacinės veiklos.

XVII a. antrojoje pusėje Respublikos užsienio politikos klausimus senate, pagal senąją tvarką, sprendė du svarbiausi ministrai: Karūnos kancleris ir LDK kancleris. Nuo pat 1569 m. Liublino unijos Respublikos užsienio politikos formavime, remiantis abiejų valstybių federacine dvasia ir diplomatinių santykių sureguliuavimo tradicija, vyravo dualizmas, paremtas savarankiškais abiejų dignitorių kompetencijų apribojimais užsienio politikos sprendimų priėmimo atžvilgiu. Taigi šiuo pagrindu LDK kanceliarijos žinyboje buvo užsienio reikalų tvarkymas su Maskvos valstybe, o

⁶⁸ Z. Wójcik, *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII w.*, Warszawa, 1966, s. 266–267.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 272–273. Verta paminėti 1633 m. lapkričio 27 d. tuometinio rūmų pažiūdininko, produktyviausio pasiuntinio ir būsimo kanclerio J. Ossolinskiego pompastišką, iškilmingą įvažiavimą į Romą, žr. T. Makowski, *Przeglądny wjazd Jerzego Ossolińskiego do Rzymu // Spotkania z zabytkami*, nr. 9, 2007, s. 9–13.

Karūnos kanceliarija rūpinosi santykiais su Vakarų valstybėmis bei Turkija⁷⁰. Vis dėl to ši nerašyta taisyklė turėjo išimčių. Grėsmės akivaizdoje abi kanceliarijos nebepaisė kompetencijų pasidalijimų ir vieningai sprendė iškilusias problemas. Geriausias pavyzdys Maskvos ir švedų invazijos metai (1655–1660), kai abu kancleriai (LDK kancleris K. Z. Pacas bei Karūnos kancleris Mikalojus Pražmovskis) kartu bandė sureguliuoti santykius su agresoriumi, t. y. su Švedija. Kita vertus, užsienio politikos formavimą perimdavo senatoriai-rezidentai, tad realus skirtumas ir kuruojamų kryptų pasidalijimas tarp Lietuvos ir Lenkijos kanceliarijų nyko, o svarbiausiu jų veiklos veiksmu tapdavo kanclerio asmenybės bruožai, pozicijos, sugebėjimas užsitikrinti bajorijos paramą, išsikovoti įtakingą vietą senate bei įtikinti valdovą savo veiksmų teisumu.

Šio skyriaus pagrindinis tikslas – atskleisti LDK kanclerio Kristupo Zigmanto Paco pagrindinius politinius prioritetus, jo veiklos specifiką ir sprendimo priėmimo būdus vykdant tiesiogines savo funkcijas, formuojant LDK užsienio politiką pačiu skaudžiausiu valstybės gyvavimo laikotarpiu, t. y. po siaubingo karo su Maskvos valstybe ir Švedijos invazijos į Respubliką XVII a. 6 dešimtmetyje. Skyriaus struktūra buvo pasirinkta atsižvelgiant į kelis probleminius Respublikos tarptautinių santykių klausimus (santykius su Rusija, Švedija ir kitomis valstybėmis (daugiausiai Turkija)) bei suskaidyta į smulkesnius tematinius sandus, siekiant pateikti išsamią epochos įvykių panoramą ir K. Z. Paco indėlį reguliuojant Respublikos ir LDK tarptautinę padėtį. Dėl jau minėto neformalaus užsienio politikos klausimų pasidalijimo Respublikoje santykiai su Maskvos valstybe tapo K. Z. Paco veiklos užsienio politikoje ašimi, o Švedijos ir Turkijos – epizodiniais darbais, bet vertais atskiro aptarimo ir analizės. Santykius su Švedija galima iliustruoti dviem ryškiais pavyzdžiais: 1665–1660 m. karinio konflikto kontekste, akcentuojant švedų invazijos padarinius Lietuvos politiniam gyvenimui ir vėlesnį jų atgarsį XX a. lietuvių bei lenkų istoriografijoje⁷¹, ir 1677–1678 m. įvykius, t. y. Jono Sobieskio vadinamąją „Baltijos politiką“, kurios pagrindu buvo siekiama pakoreguoti geopolitinę padėtį Baltijos jūros regione, prijungiant Prūsiją prie Karūnos. Neabejotinai vertas dėmesio yra K. Z. Paco politinis indėlis formuojant santykius su Turkija XVII a. 8 dešimtmetyje. Nors konfliktas su Osmanų imperija nebuvo LDK kanceliarijos tiesioginėje kompetencijoje, bet K. Z. Pacas aktyviai dalyvavo sprendžiant bendrus Respublikos užsienio reikalus. Šiame darbe Lietuvos kanclerio politinės nuostatos Turkijos atžvilgiu bus pateiktos atskirame poskyryje.

⁷⁰ A. Šapoka, Lietuva ir Lenkija po 1569 metų unijos, Kaunas, 1938, p. 120–127.

⁷¹ A. Šapoka, 1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais, spaudai parengė Antanas Tyla. Vilnius, 1990; M. Matwijów, Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655 // Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 1108, Historia, LXXV, Wrocław, 1990, s. 40–41.

1. Maskvos problema

Kaip jau buvo minėta, LDK kanclerio prerogatyva buvo visos Respublikos santykių reguliavimas su rytiniu LDK kaimynu – Maskva. Būtent LDK kanceliarijai atiteko svarbiausios ir ilgiausiai trukusios derybos su Maskvos valstybe, kurios tesėsi beveik tris dešimtmečius – iki 1686, m. kai buvo sudaryta Amžinoji taika. Per visą šį laikotarpį buvo ryškūs LDK kanclerio K. Z. Paco nuopelnai organizuojant derybas. Jo vadovaujama kanceliarija ruošdavo instrukcijas pasiuntiniams ir komisarams, o pats kancleris asmeniškai jas peržiūrėdavo, antspauduodavo, kartais ir rengdavo. Dažnai informuodavo komisarų apie tarptautinę padėtį, ragindamas juos išsiderėti geresnes sąlygas, koreguodavo derybų eigą, pareikšdamas savo asmeninį požiūrį, nuolatos palaikydamas korespondenciją bei išpėdamas komisarų apie klastas ir grėsmes derybų metu⁷². Būdamas senatoriumi-rezidentu tiesiogiai formavo oficialią Respublikos užsienio politiką.

1654 metų įvykiai buvo nepalankūs Respublikai. 1654 m. sausio pradžioje rusai išsiuntė delegaciją į Perejaslavlį, kuri kartu su kazokų „didžiąja rada“ sausio 18 d. priėmė nutarimą dėl Ukrainos susivienijimo su Maskva (istoriografijoje dažnai vadinama Perejaslavo unija)⁷³. Tų pačių metų vasarą prasidėjo Maskvos invazija į Lietuvos-Lenkijos teritoriją. Didžiulės rusų kariuomenės įsiveržimas tapo pražūtingu Lietuvai, kuri disponavo menkomis karinėmis pajėgomis ir negalėjo tinkamai pasipriešinti agresoriams⁷⁴. Labai greitai, 1655 m. rugpjūtį-rugsėjį, svarbiausi LDK miestai – Vilnius, Gardinas, Kaunas buvo užimti⁷⁵. Paliaubos tapo vienintele ir neišvengiama išeitimi, juolab, kad vadinamasis „švedų tvanas“⁷⁶ greitai apėmė visą Respublikos teritoriją ir paralyžavo karinių operacijų galimybę.

1.1 1656 m. Vilniaus (Nemėžio) derybos

Pirmas derybų etapas dėl paliaubų su Maskva prasidėjo 1656 m. rugpjūtį, šalia Vilniaus, Nemėžio apylinkėse. Pagrindinis Lietuvos-Lenkijos derybininkų tikslas buvo karinių veiksmų nutraukimas ir užgrobtų rytinių LDK žemių atgavimo klausimas. Rusų delegacija, vadovaujama Astrachanės vietininko kunigaikščio Nikitos Odojevskio, laikėsi tvirtos nugalėtojo pozicijos, bet dėl sėkmingų švedų žygių Karūnos teritorijoje ir jų potencialaus įsitvirtinimo regione

⁷² „[...]Wiemy też to, że wychodzą stąd jakieś prywatnie nie z Cancelarij do WMciów ordynanse, abyście zwlekali swoją negocjację [...] tak trzeba być WMPP ostrożnym na takowe ordynanse, onych cale nie słuchać, ale in contrarium kończyć jako najprędzei [...]”, K. Z. Paco laiškas K. P. Bžostovskiui, Varšuva, 1658 08 20 // L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*, Lwów, 1922, s. 567.

⁷³ L. Kubala, *Wojna moskiewska r. 1654–1655* // *Szkice historyczne*, t. III, Warszawa, 1910, s. 49–51, 216–218.

⁷⁴ Istoriofrafijoje dažnai pateikiami perdėti skaičiai (minima 100 tūkst. karių) H. Wisner, Jonušas Radvila (1612–1655): Kėdainių šešėlyje, vertė T. Bairašauskaitė, Vilnius, 2000, p. 176, 189–190.

⁷⁵ B. Dundulis, Švedų feodalų įsiveržimai į Lietuvą XVII–XVIII a., Vilnius, 1977, p. 48–50.

⁷⁶ Istoriofrafijoje nusistovėjusi tradicija 1655–1660 metų Švedijos kariuomenės invazija į Respubliką vadinti „tvanu“.

norėjo nutraukti karą su Respublika ir tokiu būdu susilpninti pačios Švedijos pozicijas kare. Apie sunkias, rusų vilkinamas derybas⁷⁷ žinome iš gausiai išlikusios Respublikos komisarų korespondencijos įvairiems aukštiems senatoriams, valdovui. Rašydami Karūnos pakancleriui A. Tšebickiui jie apgailestavo, kad derybos prasideda nuo kuriozinių klausimų, kaip, pvz., LDK pareigūnų teisėtumo atstovaujant LDK interesus ir LDK žemių priklausomybės problemos⁷⁸. Derybų sėkmė su rusais priklausė nuo daugelio veiksnių: tarptautinės situacijos, politinių jėgų santykio, galiausiai – derybinių komisarų sugebėjimų. Nuo pirmų dienų Respublikos pasiuntiniai susidūrė su griežta rusų pozicija. Nuolatinė korespondencija, aktualios naujienos iš kitų derybų vietų (tų pačių metų rugpjūtį vykusio Respublikos tarpininko, prancūzų pasiuntinio Antoine de Lumbres bei okupacinės Švedijos kariuomenės delegatų suvažiavimo) koregavo Nemėžyje apsistojusių komisarų pasiūlymus Maskvos pusei. 1656 m. rugpjūčio 25 d. komisarai, kreipdamiesi į valdovą, prašė neskubėti ir atidėti paliaubas su Švedija, nes rusų kariuomenė Livonijoje perėmė švedų užimtas pilis „[...] *zaczym per omnia sacra prosiemy J. K. M. aby sie do traktatów ze Szwedami niekwapiono boć i Moskwa dobrze juz zazyla Szwedom, kiedy im Dynebork, Kokonhauz i inne zamki iuz pobrala [...]*“, tad derybose buvo galima laikytis griežtesnės pozicijos ir reikalauti daugiau nuolaidų⁷⁹. Tai buvo ne vienintelis gudrus taktinis Respublikos komisarų manevras, leidžiantis bent truputį pagerinti Lietuvos situaciją.

Vis dėlto užsitęsusių derybų kompromisą 1656 m. rugpjūčio 26 d. pirmieji pasiūlė rusai. Jų taikos projektas numatė *vivente rege* (valdovui esant gyvam išrenkamas jo įpėdinis) elekcijoje Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir Lenkijos karaliumi išrinkti carą Aleksejų Michailovičių. Maskva užtikrino, kad naujai išrinktas valdovas išsaugos bajoriškąsias laisves ir teises, tikėjimo laisvę, padės Respublikai kare su Švedija atsikovojo iš jos Livoniją⁸⁰. Respublikos įtakingieji senatoriai-rezidentai pasyviai sutiko tokį karo užbaigimo pasiūlymą. 1656 m. rugsėjo 14 d. senato rezoliucija (neabejotinai savo indėlį į jos parengimą įnešė K. Z. Pacas) atmetė caro Aleksejaus Michailovičiaus kandidatūrą, bet neleido nutraukti derybų. Senatoriai pareiškė, kad paties caro kandidatūra yra nepriimtina, tuo tarpu jaunojo caraičio Fiodoro – svarstyтина ir bus viešai nagrinėjama artimiausiame, kitų metų gruodį įvykstančiame seime⁸¹.

⁷⁷ Pirmosiomis suvažiavimo dienomis rusai akivaizdžiai vilkino derybas, siekdami laimėti laiko. Tam pasitarnavo objektyvios – vieno iš numatytų derybininkų mirtis ir jo pakeitimas naujuoju Vasilijumi Aleksandrovičiumi Čohlokovu – ir subjektyvios priežastys – rusai priešinosi priesaikos davimo vietos parinkimui, atskiroms palapinėms derybų tarpininkams Alegrettio ir Lorbachui. Žr. Komisarų laiškas Karūnos pakancleriui A. Tšebickiui, Nemėžis, 1656 08 21, (nuorašas) // LMAB RS, f. 17, b.13, l. 2–5.

⁷⁸ „[...]jednak nie wiemi jako temu wierzyć kiedy oni Xsiętswo Litewskie za swoje mają i tytułować się nam urzednikami delite niepozwalają, o co najpretsze nasze z nimi będzie certamen gdyż to snać dla targu z nami czynia [...]” Komisarai Karūnos pakancleriui A. Tšebickiui, Peteša, 1656 08 14 // LMAB RS, f. 17, b.13, l. 1–2.

⁷⁹ Komisarų laiškas Karūnos pakancleriui A. Tšebickiui, Nemėžis, 1656 08 25 // LMAB RS, f. 17, b.13, l. 5–8.

⁸⁰ Maskvos pasiūlymas dėl elekcijos, 1656 08 30 // Nemėžis, LMAB RS, f. 17, b.13, l. 33–34.

⁸¹ Rezoliucija ex Senato Consulta Vilniaus komisijai deryboms su Maskva, ?, 1656 09 23 // LMAB RS, f. 17, b.13, l. 63–64.

Derybos dėl taikos Nemėžyje suskaldė Respublikos diduomenę. Dalis senatorių pasyviai žiūrėjo į susitaikymo galimybes su rytų kaimynu⁸², kai tuo tarpu lietuviai – LDK kancleris A. Radvila, LDK pakancleris K. Z. Pacas, LDK lauko etmonas V. Gosevskis ir kiti – reikalavo pasiekti kompromisą ir kuo greičiau sustabdyti tolimesnį Lietuvos plėsimą. Nors dauguma Lenkijos ir Lietuvos didikų bei bajorų pasisakė už caro pasiūlytą projektą, tačiau realių veiksmų nebuvo imtasi. Tokioje beviltiškoje situacijoje atsidūrusi Lietuva netgi grasino nutraukti uniją su Lenkija⁸³.

LDK pakancleris K. Z. Pacas buvo vienas aktyviausių taikos su Rusija šalininkų. Iš jo susirašinėjimo su vienu iš komisarų K. P. Bžostovskiu sužinoma, kad buvo svarstoma pasiųsti K. Z. Pacą į Nemėžį. Tačiau jo misija dėl neaiškių aplinkybių taip ir neįvyko. Tikėtina, kad jis pats nepareiškė didelio noro vykti į rusų kontroliuojamas Vilniaus apylinkes: „*Chciano mię do Wmściów posłać, alem się jakoś wysliznąć*“⁸⁴. Tame pačiame laiške pakancleris išdėstė kitas svarbias tų laikų savo diplomatinės politinės pažiūras. Pirmiausia jis džiaugėsi, kad susirinkime nedalyvavo aršus taikos su Maskva priešininkas Karūnos kancleris S. Korcinskis⁸⁵. Taip pat svarstė apie taiką su Rusija, kuri paskatintų karinės sąjungos sudarymą prieš Švediją bei aktyvesnį Austrijos dalyvavimą kare: „[...] *byle prędko z Moskwą zgodziwszy, Szweda ruszyli z cesarzem i Moskwą agredi, tedy jeszcze prędsze posiłki i od cesarza JM. Będą*“, bei prašė K. P. Bžostovskio, kad palaikytų nuolatinį kontaktą ir paskatintų žemaičių bajorus išlikti ištikimus valdovui⁸⁶.

1656 m. lapkričio 3 d. šalia Vilniaus, Nemėžyje, buvo pasirašytos paliaubos su Maskva. Pagrindiniai punktai skelbė, kad sudaroma karinė sąjunga su ATR prieš Švediją ir Brandenburgo elektorių, o caras bus renkamas Respublikos valdovu artimiausiame seime⁸⁷. Neabejotinai savo aktyvia diplomatine veikla sudarant sutartį prisidėjo ir tuometinis LDK pakancleris K. Z. Pacas, kuris tuo metu tik pradėjo savo diplomatinę karjerą, bet spėjo pasirodyti kaip apsukrus politikas. Jo korespondencija su Respublikos komisarais bei ryžtingas taikos su Rusija palaikymas liudija apie jo politinę brandą, realios situacijos įvertinimą bei sudėtingos tarptautinės padėties išmanymą, kurioje atsidūrė Respublika, o ypatingai Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Šiame pirmame etape pastebimas K. Z. Paco angažavimasis į tarptautinius diplomatinius procesus, kuriuose nuo seno dalyvavo Respublika. Nelabai aktyvia, lyginant su vėlesniu laikotarpiu, bet produktyvia veikla – dalyvavimas senato posėdžiuose,

⁸² Karūnos kanclerio S. Korycinskio išsakyti pasvarstymai dėl paliaubų su Maskva žr. Z. Wójcik, *Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660*, Warszawa, 1957 s. 33–34.

⁸³ Z. Wójcik, *Dyplomacja Polska w dobie królów elekcyjnych (1572–1699)* // *Historia dyplomacji Polskiej*, Warszawa, 2002, s. 193.

⁸⁴ „[...] *Szczęściem się stało, że p. kanclerza nie było, bo tencale temu pokojowi contrarius* [...]” K. Z. Paco laiškas K. P. Bžostovskiui, Lenčica, 1656 10 04 // L. Kubala, *Wojna Brandenburska i najazd Rakocze go w roku 1656 i w 1657*, Lwów, 1923, s. 394–395.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 394–395.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 394–395.

⁸⁷ Sutartis su daryta Vilniaus Komisijoje su J. D. Caro Pasiuntiniais (iš Lietuvos pusės pasirašė Polocko vaivada J. K. Krasinskis, LDK didysis maršalka K. Zaviša, Vilniaus vyskupas nominatas J. K. Daugėla Zaviša, LDK referendorius K. P. Bžostovskis), Nemėžis, 1656 11 03 // LMAB RS, f. 17, b. 13, l. 69–70.

bandymas koordinuoti derybininkų darbą, atskirų Lietuvos regionų skatinimas priešintis okupacinėms jėgoms, separatistinis, bet pamatuotas Lietuvos interesų atstovavimas, galiausiai, įtaka valdovo daromiems sprendimams – LDK pakancleris turėjo puikias galimybes ateityje perimti LDK ir Maskvos santykių sureguliuavimo klausimą iš savo kolegų senatorių.

1.2 1657–1658 m. santykių su Rusija formavimas

Nepalanki situacija kare su Švedija privertė Respubliką glaudžiau bendradarbiauti su Maskvos valstybe, nors 1656 m. Vilniaus (Nemėžio) sutartimi pažadėta karinė parama iš Rusijos taip ir nepasiekė Lietuvos-Lenkijos kariuomenės, kovojančios su švedais. 1657 m. liepos mėnesį valdovas išsiuntė į Maskvą (iš Čenstakavos) LDK pakanclerį K. Z. Pacą, kuriam buvo patikėta svarbi diplomatinė misija. Šios pasiuntinybės pagrindinis tikslas buvo išspręsti du klausimus. Pirma, buvo siekiama paskatinti carą atsiųsti karinius dalinius kovai su Švedija. Antra, užtikrinti Maskvos pusę, kad Respublika laikysis Vilniuje (Nemėžyje) duotų pažadų ir išrinktą *vivente rege* elekcijoje carą. Tačiau K. Z. Pacas pusiaukelėje buvo valdovo grąžintas, o pasiuntinio mandatą su instrukcijomis ir asmeniniu laišku carui, kuriame prašė grąžinti rusų užimtas jo valdas Jiezną ir Kirsną, perdavė patikėtiniui, LDK lauko etmono ir didžiojo iždininko V. Gosevskio klientui, diplomatui S. P. Medekšai⁸⁸. S. Medekšos kelionė į Maskvą buvo bevaisė. 1658 m. gegužės 31 d. buvo nutraukti švedų karo veiksmai su rusais, o Nemėžio susitarimo Maskva nebepaisė. Lietuvai iškilo naujo Rusijos puolimo grėsmė. Gegužės mėnesį prasidėjo Lietuvos kariuomenės susirėmimai su rusais, o galiausiai spalį ties Vilniumi į nelaisvę pateko V. Gosevskis⁸⁹.

Seimas, kuriame dalyvavo K. Z. Pacas, paskubomis buvo sušauktas 1658 m. liepos mėnesį. Seimo parengta ir naujai patvirtinta LDK kanclerio K. Z. Paco (prieš tai nuo 1656 m. buvo pakancleriu) pasirašyta specialioji instrukcija į Vilnių vykstantiems komisarams nenumatė Maskvai jokių teritorinių nuolaidų. Griežtais reikalavimais apipinta instrukcija skelbė, kad komisarai turi ginti seimo aprobuotus punktus, kurie detalčiai nušvietė to meto LDK ir Karūnos politinių jėgų nuostatas. Pirmiausia, bajorai sutiko išrinkti carą valdovu su sąlyga, kad bus išsaugotas tikėjimo, teisių, santvarkos *status quo*. Maskva turėjo suteikti karinę pagalbą kovoje su Respublikos priešais (turima galvoje Švedija), grąžinti Ukrainą, visus išvežtus archyvus, liturginius indus, patrankas, padėti atsikovoti Livoniją bei inkorporuoti ją į Respublikos sudėtį⁹⁰.

Vis dėlto didžiausią nerimą K. Z. Pacui kėlė Švedijos ir Rusijos kariniai veiksmai. 1658 m. vasarą, iš karto po įvykusio seimo, LDK kancleris išsiuntė laiškus LDK referendoriui, vienam geriausiai išmanančių santykius su Rusija diplomatų K. P. Bžostovskiui, dėkodamas už

⁸⁸ S. F. Medeksza, Księga pamiętnicza wydarzeń, s. 29–30.

⁸⁹ B. Dundulis, Švedų feodalų įsiveržimai, p. 84; A. Tyla, Verkių mūšis, p. 27

⁹⁰ Instrukcija komisarams vykstantiems į Vilnių, Varšuva, 1658 07 25 // LMAB RS, f. 17, b.13, l. 193–200.

nuolatinį korespondencijos palaikymą per buvusią Nemėžio komisiją ir įspėdamas jį apie rusų bei švedų derybas dėl paliaubų ir prašydamas užkirsti kelią galimiems jų tarpusavio susitarimams. Kartu kancleris išreiškė viltį susitarti ir sujungti Maskvos pajėgas su Respublikos kariuomene kovoje prieš švedus „[...] *to też wiemy pewnie, że Szwedzi urgent pacem z Moskwą, incubit tedy WM impedit ich tractatum [...] a zawarłszy pokój z Moskwą primario starać się expedit, aby swoje wojska Moskwa łączyła z naszymi ad oppugnandum Szweda* [...]“⁹¹.

Derybų su Maskva pradžioje 1658 m. rugsėjo 16 d. įvyko dar vienas svarbus įvykis, tiesiogiai nulėmęs derybų eigą Vilniuje su rusais bei visos regioninės politikos tolimesnę perspektyvą – tai Hadziačo taikos sutartis, kuria etmono Ivano Vyhovskio vadovaujami kazokai pasidavė Respublikai ir pripažino Jono Kazimiero valdžią, o Ukrainai buvo garantuojamas trečiojo nario statusas Respublikoje, lygiateisis LDK ir Karūnai⁹². Pasinaudodamas Ukrainos „parama“, Jonas Kazimieras pakeitė savo nurodymus komisarams Vilniuje ir įspėjo, kad pastarieji neskubėtų sudaryti paliaubų, bet pareikalautų grąžinti okupuotas LDK teritorijas⁹³. Visiškai kitokios nuomonės buvo K. Z. Pacas, kuris liepė greičiau susitarti su rusais, o tiems, kurie pasipriešintų arba sąmoningai vilkintų ratifikavimą, grasino susidorojimu artimiausiame seime: „*Zaczem traktujcie i kończcie z Moskwą w imię Boże, byle nie odstępując instrukcji sejmowej, ni w czym remoram nie zażywając, a jeżeli ratyfikować tych pakt kto nie zechce, mamy in Februario sejm według Konstytucji, rozmówimy się o to z tymi, co impediunt, czemu przeciwko chęci Rptej po sejmie czynią* [...]“⁹⁴. Hadziačo sutartyje LDK kancleris išvelgė galimą LDK teisių pažeidimą ir nuo pat pradžios buvo priešiškas šiam susitarimui, kuris, juo manymu, buvo nenaudingas nei Lietuvai, nei Karūnai. Savo laiške K. P. Bžostovskiui jis apgailestavo ir piktinosi, kad Ukrainai suteikiamas lygiai toks pat statusas Respublikoje, kaip ir LDK, o pati unija yra „niekšiška“, dėl kurios nukentės ir Lietuva⁹⁵. Tuo pačiu kancleris ragino patiems tvarkyti Lietuvai rūpimus klausimus. Visų pirma, sudaryti paliaubas su Rusija, o paskui bendromis pajėgomis priversti Švediją sudaryti taiką su Respublika. Kancleris svarstė, kad, kai pavyks susitarti su rusais ir švedais, galima būtų ir kazokų klausimą išspręsti: „[...] *te dwie strony uspokoiwszy łącniej nam aggređi Kozaków i znowu chłopami uczynić* [...]“⁹⁶. Rusija nenorėjo Lietuvai grąžinti okupuotų teritorijų, o į caro galimybę tapti Respublikos

⁹¹ K. Z. Paco laiškas K. P. Bžostovskiui, Varšuva, 1658 08 09 // L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski*, s. 561; K. Z. Paco laiškas K. P. Bžostovskiui, Varšuva, 1658 08 14 // Ibidem, s. 563–564.; Kitame laiške parašytame po savaitės, kancleris K. Z. Pacas pakartojo savo nurodymus K. P. Bžostovskiui „[...] *Kończyc jak najprędzej* [turima omenyje derybas – M. U.], *rozrywać, jeśli jakie są, traktaty między Szwedami a Moskwą* [...]“ K. Z. Paco laiškas K. P. Bžostovskiui, Varšuva, 1658 08 20 // Ibidem, s. 567; A. Codello, *Wydarzenia wojenne na Żmudzi*, s. 53.

⁹² Z. Wójcik, *Polska i Rosja*, s. 48.

⁹³ L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski*, s. 144.

⁹⁴ K. Z. Paco laiškas referendoriui K. P. Bžostovskiui, Torunė, 1658 10 20 // Ibidem, s. 582–583.

⁹⁵ „[...] *li skórą naszą* [...] *zapłaciemy* [turima omenyje LDK – M.U.] *z Kozakami niecnotliwy pokój*“; „nam o sobie trzeba radzić, bo pewnie i z Litwy Kozakom coś oderwano contra instructionem sejmu [...]“ // Ibidem, s. 582.

⁹⁶ Ibidem, 582–583.

valdovu žiūrėjo skeptiškai⁹⁷. Maskva, pasinaudojusi Hadziačo unija, atnaujino prieš LDK karinius veiksmus.

Apibendrinant šį laikotarpį galima konstatuoti, kad nei 1656 m. Vilniaus (Nemėžio) derybos, nei vėliau vykę pasitarimai su Maskva realių rezultatų neatnešė. 1658 m. seimas nepritarė caro kandidatūrai į Respublikos sostą. Tai atsitiko dėl daugybės priežasčių, kaip vidinių – bajorų nepasitenkinimo ir Katalikų bažnyčios daromos įtakos, taip ir išorinių – užsienio valstybių intervencijos. 1658 m. Respublikoje susikirto Prancūzijos ir Austrijos interesai. Šių monarchijų daroma įtaka užkirto kelią bet kokiai galimybei susitarti su Maskva ar net sudaryti su ja uniją. Savo susirūpinimą galimomis permainomis Vidurio rytų Europoje išreiškė ir Šv. Sostas, kuris priešinosi stačiatikybės plėtrai regione ir galimam savo įtakos praradimui. Ypatingai suaktyvėjo popiežiaus nuncijaus veikla, aktyvią antistačiatikišką propagandą vykdė Respublikos vyskupai. Tačiau svarbiausias veiksnys, nulėmęs tolimesnę Respublikos santykių su Maskva raidą ir nutraukęs susitaikymo galimybes, buvo bajoriškoji visuomenė, kuri baiminosi dėl galimo laisvių ir teisių praradimo, absoliutinės caro valdžios, centralizuoto Rusijos valstybės modelio įvedimo Respublikoje⁹⁸.

Šiame etape, panašiai kaip ir 1656 m. Nemėžio derybose, LDK kanclerio K. Z. Paco veikloje formuojant užsienio politiką, pastebimi keli karjeros laiptais kylančio politiko veiklos bruožai. Pirma, K. Z. Pacas buvo vienas aktyviausių taikos su Rusija šalininkų 1657–1658 m. Gerai suvokdamas, kad kariauti dviem frontais (su Švedija ir Rusija) neįmanoma, bandė diplomatiniais keliais sudaryti taiką su Maskva. Tai liudija apie jo ryžtingumą, veiksmų planingumą, realios padėties įvertinimą bei to meto prioritetus užsienio politikoje. Šioje plotmėje išryškėja kitas svarbus bruožas, kuris buvo pastebėtas jau Nemėžio derybų metais, o vėlesnėje K. Z. Paco karjeroje epizodiškai kartodavosi – tai separatistinės nuotaikos ir aktyvus LDK teisių gynimas. Sudėtinga vienareikšmiškai atsakyti, kas galėjo nulemti tokį nusistatymą ankstyvoje karjeros stadijoje. Tą galėjo sąlygoti jauno politiko ambicijos – siekis užsitarnauti Lietuvos bajorijos simpatijas skaudžiu laikotarpiu arba ekonominis išskaičiavimas (noras apsaugoti savo valdas nuo nuniokojimų), kuris buvo ne kartą pabrėžiamas lenkų istorikų, kaip vienas juodžiausių visos Pacų giminės veiklos bruožų⁹⁹. Vargu ar separatistinę LDK kanclerio poziciją paaiškinant hiperbolizuotas patriotiškumas¹⁰⁰ ar prorusiška politika, kuriai nebuvo jokio politinio, ekonominio ar asmeninio pagrindo. Kita vertus suprantama K. Z. Paco priešiška pozicija Hadziačo unijos atžvilgiu.

⁹⁷ Relacja szwedzkiej wojny // Pisma polityczne, t. II, s. 118.

⁹⁸ Z. Wójcik, Polska i Rosja, s. 42–44.

⁹⁹ Užtenka prisiminti S. Medekšos diplomatinę misiją ir K. Z. Paco prašymą grąžinti okupuotas jo valdas; 1673 m. seimų alternatyvą įstatymą ir kas trečio seimo perkėlimą į Gardiną. Smulkiau apie šio laikotarpio K. Z. Paco iškilimo priemones ir tikslus žr. III šio darbo skyrių, p. 75.

¹⁰⁰ Akivaizdžiai perdėtas K. Z. Paco sąryšis su „Tėvyne“ mus dominančiu laikotarpiu 1646–1660 m aptariamas lietuvių istorikės straipsnyje žr. V. Kamuntavičienė, Lietuvos samprata Kristupo Zigmanto Paco laiškuose // Darbai ir dienos, nr. 44, Kaunas, 2005, p. 167–176.

Pirmiausia, trumpalaikėje perspektyvoje tai buvo LDK nenaudingas susitarimas, suteikiantis Maskvai pretekstą atnaujinti karinius veiksmus Lietuvos teritorijoje ir tokiu būdu nusiaubti dvarus (tame tarpe ir paties kanclerio). Antra, tai diduomenės uždarojo principas, savotiškas savisaugos elementas – nenoras įsileisti kazokų-baudžiauninkų („chłopų“) į bajoriškosios visuomenės terpe – kuris, savo priešistore siekė XVII a. pr.¹⁰¹. Šia prasme LDK kancleris nesiskyrė nuo kitų to meto didikų.

LDK kanceliarijos istorijos kontekste svarbu pažymėti dar vieną aspektą, kuris 1657–1658 m. tapo nenuginčijamu faktu – tai LDK diplomatinį santykių formavimo svertų laipsniškas perėmimas į K. Z. Paco rankas. Akivaizdu, kad po LDK kanclerio Albrechto Stanislovo Radvilos mirties buvo užpildyta beveik metų trukmės spraga LDK kanceliarijoje, kurios darbą per visus 1656 m. formaliai tvarkė Karūnos kancleriai. Tuo metu Lietuva neturėjo savo atstovo tarp senatorių rezidentų, kuris betarpiškai galėtų spręsti LDK aktualius užsienio politikos klausimus. Tik nuo 1658 m. seimo patvirtinta LDK kanclerio nominacija K. Z. Pacui suteikė visas teises koordinuoti ne tik LDK, bet ir visos Respublikos užsienio politiką Maskvos Rusijos atžvilgiu.

1.3 Paskutinės karinės kampanijos prieš Maskvą Abiejų Tautų Respublikos istorijoje. Andrusavo paliaubos.

1660 m. sausio mėn. Olivos taika su Švedija pakoregavo Respublikos ir Maskvos santykių tolimesnę raidą. Rusai, suprasdami, kad nuo šiol visas Respublikos diplomatinis ir net karinis potencialas bus nukreiptas prieš juos, nusprendė paankstinti savo veiksmus. Tų pačių metų sausį, vadovaujami kunigaikščio Ivano Chovanskio, rusai pradėjo LDK puolimą¹⁰².

K. Z. Paco pozicija nebuvo tokia nuolaidi kaip 1656–1659 m. Palankūs įvykiai – 1659 m. sėkmingi kariniai žygiai prieš švedus Žemaitijoje ir Kuršo kunigaikštystėje, Olivos taika ir Karūnos kariuomenės pagalba – pakeitė LDK kanclerio politinį kursą santykiuose su rytų kaimynu. Geriausiai K. Z. Paco nusiteikimą iliustruoja jo laiškas LDK lauko raštininkui Andriui Katavičiui, jau nekartą cituotas istoriografijoje, kuriame kancleris entuziastingai apibūdino būsimus planus: „*O traktatach ze Szwedami tertia Mai skończonych i podpisanych [...] oznajmują WMM Panu, za co niech będzie Pan Bóg pochwalon. Snadniej nam teraz pójdą rzeczy z Moskwą, kiedy z jednym tylko nieprzyjacielem do czynienia mamy*“¹⁰³. 1660 m. gegužės 28 d. Senato taryba kartu su valdovu Jonu

¹⁰¹ W. Brechunenko, Kozaczyzna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota, red. B. Dybaś, P. Hanczewski, T. Kempa, Toruń, 2007. s. 158

¹⁰² A. Codello, Konfederacja wojskowa, s. 25.

¹⁰³ Z. Wójcik, Dyplomacja Polska w dobie królów, s. 196.

Kazimieru Vaza nusprendė birželį surengti karinį žygį prieš Maskvos Rusiją ir tokiu būdu priversti ją sudaryti taiką su Respublika¹⁰⁴.

1660 m. rudenį prasidėjo Lietuvos kariuomenės žygis, kuriam vadovavo LDK didysis etmonas Povilas Sapiega (nuo 1660 m. gruodžio mėn. P. Sapiegos vėliavoms vadovavo Naugarduko kaštelionas Mikalojus Judickis) ir kanclerio giminaitis, būsimas LDK didysis etmonas ir Vilniaus vaivada M. K. Pacas, vadinamosios „Žemaičių divizijos“ regimentorius¹⁰⁵. Nuo pat pirmųjų kampanijos dienų LDK kancleris aktyviai ragino savo giminaitį atskubėti į stovyklą ir kartu su kitais vadais dalyvauti bendroje karinėje operacijoje. Apie M. K. Paco žygį ir norą dalyvauti giminaičio organizuojamoje karinėje kampanijoje, kuri turėjo ne tik prisidėti prie Maskvos ir LDK santykių suregulavimo bet ir sustiprinti visos Pacų giminės prestižą Lietuvoje liudija tai, kad nuolatos skubintas regimentorius atsisakė išvaduoti LDK sostinę Vilnių nuo pilyje užsibarikadavusios rusų įgulos. Palikęs Vilniaus stalininką K. Žeromskį su artilerija („lud ognisty“), pats su vėliavomis išskubėjo į rytus¹⁰⁶.

Verta pažymėti, kad šiame etape K. Z. Paco indėlis formuojant santykius su Maskva apsiribojo veiksmų koordinavimu iš taikos zonų. Nors yra žinoma, kad 1661 m. spalio mėn. kancleris lydėjo valdovą su Karūnos kariuomene ir dalyvavo mūšyje prie Kušlikų¹⁰⁷. Jo veikloje pastebima daugybė smulkių, bet reikšmingų faktų, siekių daryti įtaką įvairiems sprendimams, organizuojant ir prižiūrint žygį. Jis išsiuntė šaukimus į karą į visus pavietus „[...]do wszystkich powiatów ekspedowałem wici [...]“, rūpinosi kariuomenės provizija, kurią privėlėjo tiekti atitinkami pavietai, paragino savo giminaitį M. K. Pacą susijungti su M. Judickio vėliavomis ir tokiu būdu sustiprinti bei suvienyti LDK kariuomenę, informavo LDK karvedžius apie Karūnos vėliavų, vadovaujamų Rusios vaivados S. Čarneckio judėjimą ir ketinimus¹⁰⁸. Ypatingai aktyvi korespondencija vyko su giminaičiu M. K. Pacu – nuolatiniai patarimai, informacija apie politinę situaciją LDK bei valdovo dvare padarė nemažą įtaką žygio metu pasiektam, kad ir menkam, rezultatui¹⁰⁹. 1660–1661 m. karinės kampanijos rezultatai buvo I. Chovanskio pajėgų sustabdymas ir signalas Maskvai, kad Lietuva pasiruošusi kovoti dėl savo teritorijų. Nors buvo siekiama plataus masto puolimo, kuris paskatintų rusus sudaryti taiką ir grąžinti okupuotas teritorijas, žygis priminė trumpą prevencinį smūgį. Nesėkmę sąlygojo daugybė priežasčių: nepasitenkinimas kariuomenėje (užsitiesęs žygis, už kurį algininkų pulkai negavo atlygio), kuris peraugo į LDK ir Karūnos

¹⁰⁴ Ibidem, s. 26.

¹⁰⁵ A. Codello, Konfederacja wojskowa, s. 29;

¹⁰⁶ M. K. Paco laiškas Žemaitijos bajorams, Vilnius, 1660 08 07 // 1660 metų Žemaičių pilies teismų knyga, VUB, f. 7, nr. 20/14472, l. 489–490; Karo mūšius smulkiai yra aprašę: K. Bobiatyński, Michał Kazmierz Pac, s. 65–88 ir J. Maroń, Działalność wojskowa Michała Kazimierza Paca w latach 1649–1664 // Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 1108, Historia, LXXV, Wrocław, 1990, s. 43–61.

¹⁰⁷ T. Wasilewski, Pac Krzysztof Zygmunt, s. 712.

¹⁰⁸ K. Z. Paco laiškas P. Sapiegai, Pšedbože, 1661 08 17 // LVIA, f. 48 (Mk), ap. 1, b. 997

¹⁰⁹ K. Bobiatyński, Michał Kazmierz Pac, s. 64.

kariuomenių konfederacijas, prastas dalinių aprūpinimas. Nepaisant visko, LDK kanclerio inspiruota karinė misija atnešė ir teigiamų rezultatų. Maskva sutiko taikiai išspręsti ilgai užsitęsusį abiejų valstybių konfliktą.

LDK kanclerio, kitų senatorių ir Lietuvos derybininkų darbą santykiuose su Maskva lengvino savotiško šnipo vaidmenį atliekantis LDK lauko etmonas ir didysis išdininkas, K. Z. Paco giminaitis V. Gosevskis, kuris po lemtingo Verkių mūšio 1658 m. kalėjo Maskvoje. Gausi šifruota analitinė korespondencija, dažniausiai perduodama tiesiai iš kalėjimo per Maskvoje besilankančius užsienio svečius, kartais Respublikos bajorus, buvo vertingas informacijos šaltinis. V. Gosevskis perspėdavo apie galimus sunkumus derybų metu, informuodavo apie palankius momentus išsiderėti geresnes sąlygas, vidinę politinę situaciją Maskvoje ir caro dvare, reakcijas į tarptautinius procesus, įvykius ir galimas įtakas derybose su Respublika, preliminarų kariuomenės dydį¹¹⁰. K. Z. Pacas bandė diplomatinio keliu išvaduoti LDK lauko etmoną ir kitus belaisvius, rašydamas laiškus Maskvos aukštiesiems pareigūnams ir ragindamas išlaisvinti Respublikos bajorus, kurie „gali šiai taikai (turima galvoje Maskvos ir Respublikos – M. U.) padėti“¹¹¹.

1662 m., nepaisant audringų įvykių Respublikoje (*vivente rege* klausimo forsavimo), K. Z. Pacas aktyviai dalyvavo sprendžiant svarbius užsienio politikos klausimus. Dauguma laiškų, caro raštų, skirtų Respublikos komisarams, dažnai patekdavusių į kitų LDK dignitorių rankas, pagal kanceliarijos vidaus taisyklės buvo verčiami ir persiunčiami LDK kancleriui. Kaip pavyzdį galima paminėti Žemaitijos seniūno Jono Karolio Hlebavičiaus žinutę apie gautus caro raštus, kurią K. Z. Pacas persiuntė Vilniaus vaivada P. Sapiegai, o patį raštą vežė Polocko vaivada J. K. Kopecas¹¹². Toks painus korespondencijos turinys ir jo judėjimas buvo būdingas to meto susirašinėjime. Įdomu tai, kad aptariamuoju laikotarpiu – karų su Maskva įkarštyje – LDK vidiniame politiniame gyvenime, sprendžiant užsienio reikalus su Maskva, pastebimas diduomenės solidarumas ir politinių intrigų nebuvimas. Visiškai kitokia situacija būdavo, kai tekdavo ruošti karui ir skirti mokesčius samdomai kariuomenei išlaikyti.

1663 m. kovo mėn. Lvoje prasidėjo naujas derybų etapas su Rusija. Šios derybos buvo įamžintos kaip aukščiausio rango diplomatinis susitikimas. Respublikai atstovavo geriausiai Rusijos reikalus išmanantis LDK kancleris K. Z. Pacas, jo kolega Karūnos kancleris vyskupas Mikalojus Pražmovskis, Karūnos didysis etmonas Stanislovas Potockis, LDK referendorius K. P. Bžostovskis. Rusiją reprezentavo žymiausias to meto jos diplomatas, Pasiuntinybių prikazo vadovas, Lietuvos-Lenkijos valstybės šalininkas, Švedijos priešininkas Afanasijus Ordina-

¹¹⁰ V. Gosevskio laišakai įvairiems asmenims iš Maskvos nelaisvės (laiškų kopijos), 1660–1661// LMAB RS, f. 17, b.12, l. 47–57.

¹¹¹ K. Z. Paco laiškas F. Rtiščevui 1661 ? (S. Medekša pateikia Artiščevo pavardę) // Medeksza, Księga pamiętnicza wydarteń, s. 187; M. K. Obuchovičiaus laiškas Jonui Kazimierui Vazai, Maskva, 1661 10 02 // Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora, s. 470–474.

¹¹² K. Z. Paco laiškas P. Sapiegai, Varšuva, 1662 04 02 // LVIA, f. 48 (Mk), ap. 1, b. 999.

Naščiokinas. Kovo 19 d. K. Z. Pacas pareiškė, kad Respublika pasiruošusi sudaryti taiką su Maskvos Rusija su sąlyga, kad būsimas susitarimas bus stabilus ir rusai grąžins visas užgrobtas teritorijas. Tačiau caras su tokiu pasiūlymu nesutiko ir derybos nutrūko¹¹³.

Po nesėkmingų derybų Lvoje K. Z. Pacas ir vėl atsigręžė į karinę jėgos politiką Maskvos atžvilgiu, juolab, kad tam susiklostė palankios sąlygos: buvo užtikrinta totorių parama, sudaryta laikina taika su kazokais Ukrainoje. Tačiau staigaus puolimo projektas žlugo dėl kariuomenių konfederacijų. Lietuvoje, o vėliau ir Karūnoje, pinigų negaunančios kariuomenės susitarė ir nusprendė nebetarnauti valdžiai, o reikalauti atlyginimo. 1663 m. gegužės 4 d. Šeduvoje K. Z. Paco koordinavimo ir M. K. Paco tiesioginės intervencijos dėka maištaujančios LDK vėliavos buvo įkalbėtos paklusti valdovui. Tačiau tik po Jono Kazimiero Vazos komisarų atvykimo ir garantijų, kad bus sumokėti pinigai, kariai sutiko pradėti žygį. Pirmiausia, prieš savo kolegas konfederatus karūniečius, o vėliau, numalšinus konfederaciją Lenkijoje, į rytus – prieš Maskvą¹¹⁴. 1663 m. vasarą buvo surengtas žygis, kurio pagrindinis veiksmas turėjo įvykti už Dniepro esančiose teritorijose. K. Z. Pacas nubrėžė detalų Lietuvos kariuomenės maršrutą ir strateginių vietų užėmimo planą¹¹⁵. Kaip ir per 1660–1661 m. kampaniją, taip ir dabar, abu Pacai aktyviai susirašinėjo. Kancleris, vykdęs aktyvią korespondenciją su daugybe Respublikos didikų ir valdovo vardu siuntęs universalus kariams, buvo geriau informuotas apie politinius ir karinius veiksmus, nutarimus, gandus. Todėl jis stengėsi perteikti turimą informaciją giminaičiui, kovojančiam mūšio lauke¹¹⁶. Tų pačių metų rugpjūčio mėn. Lietuvos kariuomenės sparnai, vadovaujami didžiojo etmono P. Sapiegos ir nominuoto lauko etmono M. K. Paco (gruodžio 8 d. stovykloje prie Prudkų jam buvo įteikta lauko etmono buožė ir privilegija valdyti Smolensko vaivadiją), pradėjo žygį. Kiek vėliau, rudenį, Jonas Kazimieras su Karūnos kariuomene ir jį lydėjęs LDK kancleris pajudėjo per Ukrainą link Dniepro, kur turėjo susijungti su Lietuvos vėliavomis¹¹⁷. Jonas Vladislovas Počobutas Odlanickis savo dienoraštyje užrašė: „*LDK kancleris bei pats valdovas asmeniškai dėkodavo kariams (o kancleris, kiekvienai husarų vėliavai atskirai) už tarnybą, be to ponas kancleris savo lėšomis išlaikė vieną husarų vėliavą*“¹¹⁸. Apie Lietuvos kariuomenės vargus 1663 metų rudens-

¹¹³ Z. Wójcik, *Dyplomacja Polska w dobie królów*, s. 196.

¹¹⁴ M. K. Paco laiškas P. Sapiegai, Kaunas, 1663 07 14 // LVIA, f. 48 (Mk), ap. 1, b. 1002.

¹¹⁵ A. Codello, *Konfederacja wojskowa*, s. 45.

¹¹⁶ M. K. Pacas savo korespondencijoje dažnai mini LDK kanclerį (K. Z. Pacą – M.U.), kuris atsiunčia „naujienas“, informuoja apie padėtį ir t. t. pvz., M. K. Paco laiškas P. Sapiegai, Ušlechtovas?, 1663 11? // LVIA, f. 48 (Mk), ap. 1, b. 989.

¹¹⁷ *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora*, s. 139.

¹¹⁸ „*Kanclerz i sam król dziękowali chorągwiom (kanclerz każdej chorągwi husarskiej) za służby [...] swoim kosztem [turima galvoje K. Z. Pacą – M.U.] chorągiew husarską utrzymywał [...]*“, *Pamiętnik Jana Władysława*, s. 85.

žiemos kampanijoje, susirėmimus, karo belaisvius, taktinius manevrus, caro raštus sužinoma iš gausiai išlikusios M. K. Paco korespondencijos su LDK didžiuoju etmonu P. Sapiega¹¹⁹.

Sudėtinga finansinė Lietuvos kariuomenės padėtis 1663–1664 m. sutrukdė sklandžiam žygiui. Algininkai, negaunantys pinigų, atsisakė tęsti karinius veiksmus. 1664 m. vasario 9–12 d. valdovo nurodymu LDK kancleris nuvyko į Lietuvos kariuomenės stovyklą (pirmiau į kairįjį, o vėliau į dešinįjį sparną) ir ilgoje prakalboje keliais punktais išdėstė susidariusios situacijos problemą ir galimus sprendimo būdus. K. Z. Paco retorika, patriotinė argumentacija turėjo tris esminius aspektus. Pirmiausia, LDK kancleris operavo valdovo asmeniu ir ragino kareivius, kuriems valstybė buvo skolinga didžiules pinigų sumas už tarnybą, toliau ištikimai tarnauti tėvynei, valdovui, kuris asmeniškai atžygiavo pasinaudoti suteikta proga bei išsikovoti visų taip trokštamą taiką. Antras punktas, raginęs abiemis Lietuvos kariuomenės sparnams susijungti, turėjo keleriopą politinę naudą Pacų giminei: pirmiausia, sėkmingos karinės kampanijos prieš Maskvą galimybę ir savo autoriteto sustiprinimą bajorų tarpe, antra – visos LDK kariuomenės sutelkimą naujai paskirto LDK lauko etmono rankose ir vėlesnį jos panaudojimą politinėje kovoje. Sekančiu punktu, kancleris visą kaltę dėl neišmokėtų pinigų suvertė monetų kalyklai, kuriai vadovavo valdovo sekretorius, verslininkas Titas Livijus Borattinis (Burattinis), leidusiai prastos kokybės varinius šilingus. Taigi puikių derybinių įgūdžių ir sugebėjimų dėka LDK kancleris sugebėjo įtikinti kariuomenę tarnauti iki gegužės 9 d. o visus rūpesčius ir nesklandumus išsprendė. Po kelių dienų įvykęs etmonų ir stovykloje esančių senatorių pasitarimas sustabdė karinius veiksmus. Vienintelis LDK kancleris ragino tęsti karą, nepaisydamas racionalių karvedžių argumentų: tirpo sniegas, buvo apsunkintas aprūpinimas maistu, rusai pasitelkė partizaninio pobūdžio karo veiksmus, nenorėjo stoti į atvirą kovą su Respublikos kariuomene¹²⁰. Reikėtų pripažinti, kad nors jaunystėje studijavo karinius mokslus, K. Z. Pacas nepasižymėjo kario bruožais, jam trūko karvedžiams būdingo elementaraus, kasdieninio karo rūpesčio supratimo. Kita vertus negalima jo kaltinti dėl aplaidumo ar neapskaičiuoto įvykių forsavimo dėl kelių priežasčių. Pirma, aptariamuoju laikotarpiu Respublikos kariuomenės mobilizacija buvo retas reiškinys ir natūralu, kad K. Z. Pacas norėjo pasiekti maksimalų rezultatą su surinktomis gausiomis pajėgomis. Antra, rusų pajėgų koncentracija regione nebuvo didelė ir nekėlė tiesioginės grėsmės Respublikos armijai.

Šis žygis, kaip ir pirmasis, lauktų rezultatų neatnešė. Jungtinei Lietuvos-Lenkijos kariuomenei nepavyko įsitvirtinti regione (nebuvo paimta nei viena tvirtovė). Lietuvos kariuomenė turėjo trauktis, o LDK lauko etmonas M. K. Pacas ruoštis gynybiniam karui¹²¹.

¹¹⁹ M. K. Paco laiškas P. Sapiegai, Prudkai, 1663 11 07 // LVIA, f. 48 (Mk), ap. 1, b. 1010; M. K. Paco laiškas P. Sapiegai, Prudkai, 1663 11 15 // ibidem, b. 1012; M. K. Paco laiškas P. Sapiegai, 1663 12 15 // ibidem, b. 1016; M. K. Paco laiškas P. Sapiegai, 1663 12 17 // ibidem, b. 1018; M. K. Paco laiškas P. Sapiegai, 1663 12 20 // ibidem, b. 1019.

¹²⁰ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora, s. 346–347; Taip pat palyginta su senesniu šių atsiminimų leidimu žr. M. Baliński, Pamiętniki historyczne, s. 116; T. Wasilewski, Pac Krzysztof Zygmunt, s. 712.

¹²¹ J. Maroń, Działalność wojskowa, s. 53–56.

Abu kariniai žygiai atskleidė sudėtingą, dinamišką XVII a. 7 dešimtmečio Respublikos politinę, ekonominę, finansinę, karinę situaciją, kai patys menkiausi veiksniai darė įtaką jėgų išsidėstymui, politinei valiai ir sprendimams. Akivaizdu, kad LDK kancleris buvo abiejų 1660–1661 m. ir 1663–1664 m. kampanijų šalininkas ir vienas iš nedaugelio, kuris siekė kariniu būdu priversti Maskvos Rusiją pasirašyti Respublikai naudingą taiką atgaunant 1654 m. prarastas teritorijas. Veiksmai (korespondencija, įvykių koordinavimas, epizodinis dalyvavimas mūšiuose, derybos su algininkais), kurių ėmėsi LDK kancleris, liudijo apie jo užsiangažavimą ir ryžtingą norą užbaigti karinį konfliktą su rusais. Kita vertus, užsienio politika ir sėkmingas jos vykdymas atskleidžia bendresnį procesą, paremtą visuotiniu pripažinimu, autoriteto, galios ir potencialo augimu lokalinėje visuomenėje – XVII a. LDK bajorijos tarpe (kaip pvz., kairiajame Lietuvos kariuomenės sparne) ir tarptautiniame lygmenyje (kaimyninių valstybių, jų dvarų aplinkoje). Šis aspektas buvo svarbus LDK kancleriui kovojant dėl hegemonijos LDK. Be to šalia sudėtingų globalių politinių procesų, K. Z. Paco veikla atskleidė jo asmenybės bruožus: drąsą, pragmatiškumą ir užsispyrimą, siekį įgyvendinti užsimanytus tikslus. LDK kancleris nepabijojo ir atvažiavo į stovyklą pas algininkus, kurie 1662 metais reikalavo jo galvos¹²².

Vėlesnis 1664–1665 m. santykių su Maskva sureguliuavimo etapas apsiribojo komisarų suvažiavimais ir ilgomis, varginančiomis derybomis. 1664 m. vasarą Drohičine bei 1665 m. birželio mėn. Maskvoje vykusios derybos teigiamų rezultatų neatnešė. Respublikoje prasidėjo politizuotas, aiškiai kaimyninių valstybių politinių jėgų pakiršintas, Karūnos didžiojo maršalkos J. Liubomirskio maištas, kuris dar labiau susilpnino Lietuvos-Lenkijos valstybės pozicijas užsienio politikoje¹²³. Skirtingos politinės J. Liubomirskio ir K. Z. Paco pažiūros, pastarojo asmeninė neapykanta Lenkijos aukštam dignitoriui, galiausiai vidinė kova dėl hegemonijos LDK nustūmė kanclerį nuo užsienio reikalų. Beveik visa Lietuvos kariuomenė buvo atitraukta nuo rytinių sienų (šiai misijai vadovavo M. K. Pacas). Akivaizdu, kad toks žingsnis kirtosi su K. Z. Paco beveik per visą dešimtmetį neoficialiai skelbta, bet veikloje akivaizdžiai pastebima užsienio politika Maskvos atžvilgiu. Neabejotinai toks sprendimas sunkino ir Lietuvos komisarų derybas su rusais. Nors K. Z. Pacas ragino pasinaudoti diplomatinėmis gudrybėmis ir bauginti rusus švedų kariuomene, kuri Livonijoje turėjo 12 tūkst. karių ir buvo pasiruošusi užpulti Maskvą, tačiau tokios deklaracijos negalėjo pagelbėti komisarams. Gerai informuota apie Lietuvos kariuomenės judėjimą rusų pusę galėjo atvirai konfrontuoti ir tvirtai laikytis sau naudingos pozicijos. Tuo tarpu LDK kancleris nestokojo fantazijos ir, nenuiteisus J. Liubomirskio, kūrė ateities planus: numalšinus maištą, Lietuva ir Lenkija turėjo surengti bendrą žygį prieš Rusiją ir tada, jo manymu, pasikartotą 1609 m. istoriją,

¹²² 1662 m. LDK kariuomenės konfederatų nuotaikas geriausiai iliustruoja to meto amžininkų rašytas paskvilis „*Królu polski, panie nasz, chceszli uspokoić wojsko w księstwie litewskim i w krzywdach ukoić [...] wydaj lba kanclerskie pełne zdrady włosy* (paryškinta – M. U.) [...]“ žr. S. F. Medeksza, *Księga pamiętnicza wydarzeń*, s. 309.

¹²³ Z. Wójcik, *Dyplomacja Polska w dobie królów*, s. 197.

kai po Karūnos didžiojo maršalkos M. Zebžidovskio „rokošo“ Zigmantas Vaza nužygiavo iki pat Maskvos¹²⁴. Akivaizdu, kad tai buvo utopija arba savo veiksmų, sprendimų pateisinimas, savotiškas optimizmo protrūkis, neturintis nieko bendra su realybe.

1666 m. gegužės 10 d. Andrusove prasidėjusį naujų derybų etapą su Maskva lydėjo įtempta atmosfera. Nors Respublikai atstovavo stiprus, aukšto rango diplomatinis korpusas: garbaus amžiaus LDK didysis maršalka K. Zaviša¹²⁵, Žemaitijos seniūnas J. K. Hlebavičius, Smolensko pakamaris J. A. Chrapovickis, LDK referendorius K. P. Bžostovskis ir kt., derybos sunkiai judėjo į priekį. Seimo paruošta instrukcija leido komisarams daryti teritorines nuolaidas. Gegužės 17 d. Respublika buvo pasiruošusi atiduoti Maskvai dešiniakrantę Ukrainą, Smolenską, Severską. Tačiau griežta Rusijos pozicija ir didžiulės teritorinės pretenzijos pranoko 1664 m. keltus reikalavimus. Maskva pareikalavo beveik visos Lietuvos: Vitebsko, Polocko, Daugpilio, Kijevo, Gardino, Naugarduko ir net Vilniaus bei Kauno¹²⁶. Situacija keitėsi kiekvieną dieną ir šiuo atveju lemiamą vaidmenį suvaidino Lietuvos-Lenkijos vėliavos, kovojančios su J. Liubomirskio pajėgomis¹²⁷. Nors gegužės 17 d. K. Z. Pacas rašė vienam iš komisarų J. A. Chrapovickiui, prašydamas delsti ir žadėdamas greitą karinį žygį į rytus, jo apeliacija nepadarė įtakos derybų rezultatui. Šiuo atveju LDK kanclerio argumentai neturėjo realaus pagrindo ir priminė atvirą propagandą – dėl finansinių sunkumų Respublika nebuvo pajėgi surinkti kariuomenės. Beveik po dviejų mėnesių, liepos 8 d. J. A. Chrapovickis savo dienoraštyje užfiksavo LDK kanclerio žinutę apie tarptautinę padėtį, galėjusią nulemti geresnes derybines pozicijas santykiuose su Maskva. Įvyko Krymo chanato valdžios pasikeitimas – buvo nuverstas chanas Mehmedas IV, o į jo vietą išrinktas Respublikos šalininkas Adilis Girėjus (Adil Geray)¹²⁸. Tačiau ir šios aplinkybės lauktų rezultatų neatnešė. Liepos 22 d. K. Z. Pacas pakartotinai nurodė delsti derybas kiek įmanoma ilgiau ir, pagal išsiųstą instrukciją, taikiai susitarti su rusais. Kariuomenės, kuri be pertraukų kovėsi visą dešimtmetį, intervencijos galimybės LDK kancleris net nesvarstė, o priešingai, apeliavo atsisakyti¹²⁹. Kita vertus, rugpjūčio 8 d. Lietuvos kariuomenės pulkai, atsitraukdami iš Karūnos po ilgų kovų su J. Liubomirskio maištininkais, neturėjo nei jėgų, nei motyvacijos kariauti. Dauguma karininkų išvažiavo namo, o likusi dalis negalėjo net fiktyviai pagrasinti rusams¹³⁰. K. Z. Pacas aktyviai susirašinėdavo ir informuodavo komisarų apie vidaus padėtį Respublikoje. J. A. Chrapovickis savo dienoraštyje mini, kad liepos 30 d. LDK kancleris atsiuntė valdovo Jono Kazimiero Vazos ir J. Liubomirskio

¹²⁴ A. Codello, *Pacowie wobec opozycji*, s. 39–40.

¹²⁵ 1666 m. jam suėjo 88-eri!

¹²⁶ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski*, s. 198–201, 228–230.

¹²⁷ „[.] *Wojska WXL część do Korony poszła to przedzej im traktatu śpieszyć się z nami poczeli* [.]“ žr. Informacija apie derybas su Maskva 1666 m. // LMAB RS, f. 17, b. 13. l. 81; derybinkai užfiksavo kitus rusų pusės „argumentus“ kaip pvz. Kijevo klausimą ir rusų nenorą grąžinti miestą Respublikai dėl lenkų „nesugebėjimų“ apginti Kijevo gyventojų nuo totorių antpuolių. *Ibidem*, l. 112.

¹²⁸ J. A. Chrapowicki, *Diariusz: część druga*, s. 129, 157.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 168.

¹³⁰ K. Bobiatyński, *Michał Kazmierz Pac*, s. 178.

taikos sutarties nuorašus; rugsėjo 8 d. – Pacas informavo, kad taika turėjo būti sudaryta pagal paskutinę 1666 m. rugpjūčio 26 d. valdovo (o realiai paties kanclerio) atsiųstą instrukciją. Vėliau, rugsėjo 27 d., Smolensko pakamaris gavo iš LDK kanclerio raštą su slaptais derybų nurodymais¹³¹. Taigi po pilietinio karo Respublikoje LDK kancleris atsigręžė prie aktyvios ir, svarbiausia, produktyvios užsienio politikos.

Svarbu pažymėti, kad šiuo laikotarpiu ypatingai išryškėjo LDK kanclerio įtaka priimant visos Respublikos užsienio politikos sprendimus. Valdovo vardu rašytos instrukcijos, siųsti universalai, galiausiai veiksmai ir įvykiai, kurių ėmėsi K. Z. Pacas, siekdamas išspręsti „Maskvos problemą“, puikiai iliustruoja jo galią valstybėje. Tų pačių metų lapkritį komisarai gavo laišką nuo valdovo, kuriame monarchas tikino, kad duos galutinį nurodymą, pasitarę su abiem LDK kancleriais (turima galvoje K. Z. Pacas ir pakancleris A. K. Naruševičius). Tai akivaizdus įrodymas, kad K. Z. Paco vaidmuo formuojant užsienio politiką santykiuose su Maskva buvo vienas svarbiausių visoje Respublikoje.

Sudėtinga abiejų šalių vidaus situacija (Respublikoje J. Liubomirskio maišto padariniai, Rusijoje – valstiečių, vadovaujamų Stepano Razino, sukilimo grėsmė) privertė abi puses ieškoti kompromiso. Tačiau gruodžio mėn. Ukrainoje prasidėję lenkų kariniai susirėmimai su kazokais ir totoriais galutinai nulėmė derybų baigtį su Maskva. 1666 m. gruodžio 30 d. skubos tvarka (nes gruodžio 23 d. Vitebsko pasiuntinys T. Lukomskis nutraukė seimo darbą) buvo sušaukta Senato taryba, kuriai pirmininkavo K. Z. Pacas. Jis pasiūlė priimti nenaudingus rusų siūlymus ir sudaryti karinę sąjungą prieš kazokus, totorius ir netgi Osmanų imperiją, kuri, pasak kanclerio, jau 1667 m. pavasarį galėjo užpulti Respubliką. Senatas sutiko su K. Z. Paco pasiūlymais – 1667 m. sausio 13 d. J. A. Chrapovickis gavo nurodymus sudaryti taiką pagal rusų diktuojamas sąlygas¹³².

1667 m. sausio 30 d. buvo pasirašyta Adrusovo paliaubų sutartis. Caras sutiko grąžinti Lietuvai Polocką su Vitebsku, karo metu užimtą Livonijos dalį bei išmokėti kompensaciją už patirtus nuostolius. Rusijai atiteko Smolensko vaivadija, Starodubo pavietas bei kai kurios Vitebsko vaivadijos dalys (Sebežas, Nevelis, Veližas ir kt.), Lenkija prarado kairiakrantę Ukrainą su Kijevu¹³³ (jis buvo perleistas 2 metams, bet taip niekada ir nebuvo grąžintas). Respublikos bajorijos nuotaikas ir tikrąjį susidomėjimą užsienio politikos reikalais vaizdžiai, su tam tikra ironija, nežinomybės ar net bejėgiškumo atspalviu, iliustruoja vieno nežinomo bajoro išsakytą nuomonę apie seimeliuose svarstomus klausimus: „*Aprobacyja traktatów Moskiewskich: bo kazano*

¹³¹ J. A. Chrapowicki, *Diariusz: część druga*, s. 172, 196, 207.

¹³² Z. Wójcik, *Traktat andruszowski*, s. 250–251; J. A. Chrapowicki, *Diariusz: część druga*, s. 262–263.

¹³³ Andrusavo paliaubų nuorašas, Andrusavas, 1667 01 30 // LMAB RS, f. 17, b. 13, l. 118–136; Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija*, p. 357; A. Przyboś, R. Żelewski, *Dyplomaci w dawnych czasach: relacje staropolskie z XVI–XVIII stulecia*, Kraków, 1959, s. 338.

*konkludować inutias, zostawiwszy Moskwie Zadnieprze, Siewierz, Smoleńszczyzne i Kijów – a oni coś milionów obiecali*¹³⁴.

Reziumuojant šį ilgą 7 metus trukusį santykių su Maskva sureguliuavimo laikotarpį galima teigti, kad LDK kanclerio K. Z. Paco veikloje formuojant užsienio politiką pastebimas, su tam tikromis išlygomis, dėsningumas ir epochos diktuojamas loginis įvykių interpretavimas. Pagrindiniai veiksniai lėmė tarptautinės padėties kaitą, kurioje atsidūrė LDK ir visa Respublika, o ši įtakojo LDK kanclerio sprendimus ir išėities taškus. 1660 m. Olivos taika leido pasirinkti karinį konflikto su rusais sureguliuavimo būdą, bet dėl vidinių valstybės sunkumų jis buvo bevaisis. Panašiai baigėsi ir 1663–1664 m. paskutinė ofensyvinė Respublikos istorijoje karinė kampanija prieš Maskvą. Griežta pozicija Rusijos atžvilgiu 1663 m. derybose Lvove ir vėlesnėse komisijose liudijo LDK kanclerio ryžtingą siekį sudaryti taiką su rytiniu Lietuvos kaimynu, kuris bendroje su Lenkija valstybėje buvo aktualesnis LDK nei Karūnai. Tam tikslui pasiekti Lietuvos diplomatinio štabo vadovas naudojos visomis įmanomomis priemonėmis: karinių ir kitų veiksmų koordinavimu, instrukcijų paruošimu, gausia, informatyvia korespondencija, pasitelkė klientus, galiausiai LDK kariuomenę, kuri laipsniškai pereidavo į jo šeimos rankas, tiesiogiai vadovaujant LDK lauko etmonui M. K. Pacui. Kita vertus, LDK kanclerio pozicija tapo nuolaidesnė, kol galiausiai išnyko tiesmukiškos separatistinės jo nuotaikos. Atsirado diplomatinis lankstumas, brandus situacijos įvertinimas ir, kas turbūt neigiamai paveikė tam tikrus sprendimus, įsitraukimas į užsienio politinių jėgų kovas, kurios veikė Respublikos teritorijoje – Karūnoje (J. Liubomirskio maišto socialinės, politinės priežastys). Kitas svarbus aspektas, kuris, lyginant 1656–1660 m., nebuvo kancleriui prioritetinis – tai visos Pacų giminės įtakos augimas ir iš to sekantis vidaus politinių kovų, įtakos svertų ir hegemonijos iškėlimas aukščiau už tarptautinius valstybės interesus ir sienų saugumą. Ryškiausias pavyzdys – J. Liubomirskio sukilimo malšinimas LDK kariuomenės pagalba, kai diplomatinio karo su Maskva kontekste buvo padaryta grubi klaida, kainavusi 1667 m. Andrusavo paliaubų teritorinius praradimus.

1.4 Andrusavo paliaubų ratifikavimo etapai ir rezultatai

1667 m. žiemą į Varšuvą atvyko rusų delegacija, vadovaujama Pasiuntinių prikazo vadovo B. Ordina-Naščiokino ir pasiuntinio G. Bogdanovo. Karališkojoje pilyje įvyko iškilmingas pasiuntinių priėmimas. Kaip jau buvo minėta, Lietuvos diplomatinės tarnybos vadovų – kanclerių kompetencija neapsiribodavo tik vykdomąja valdžia, bet turėjo vieną archajiškiausių funkcijų – reprezentacinį pasiuntinių priėmimą ir vadovavimą ceremonijai valdovo akivaizdoje. Pagal išlikusią

¹³⁴ Zdanie o sejmikach szlachcica polskiego pro die 7 men [sis] Februar[ii] 1667 złożonych, które subicitur altioribus iudiciis // Pisma polityczne, t. III, s. 181.

instrukciją¹³⁵, kuri smulkiai reglamentavo LDK kanclerio vaidmenį priimant Maskvos pasiuntinius Jono Kazimiero Vazos laikais, galima rekonstruoti šį *ordo* (žr. priedą nr. 1). Įdomu tai, kad instrukcija sudaryta atsižvelgiant į pačias smulkiausias detales, kaip, pvz., kanclerio pasiruošimas ceremonijai, pasiteiravimas, ar pasiuntiniai turi valdovui dovanų ir kokios tai dovanos, arba leidimas prisiartinti pasiuntiniams prie valdovo ir pabučiuoti jo ranką. Manytina, pagal panašų scenarijų buvo priimami rusų pasiuntiniai Varšuvoje 1667 m. žiemą ir ankstesniais metais. Gruodžio 21 d. į Varšuvą atvykę rusų diplomatai susitiko su kai kuriais senatoriais (LDK kancleriu K. Z. Pacu, Karūnos pakancleriu A. Olšovskiu, Sandomiro vaivada Jonu Tarlu ir Liublino vaivada Vladislovu Rejumi). K. Z. Pacas, kuris priėmė užsienio svečius, patikino, kad valdovas ratifikuos Andrusovo sutartį. Aukštieji Respublikos dignitoriai pareikalavo grąžinti archyvus ir liturginius indus, kurie karo su Rusija metais¹³⁶ buvo išvežti iš LDK. Senatoriai priminė pasiuntiniams Andrusovo susitarimo 8 paragrafą, kuris įpareigojo Rusijos pusę grąžinti Respublikai archyvus (atskirai LDK ir Karūnai), liturginius indus, bažnytines knygas, relikvijas ir ypatingai Šv. Kryžiaus relikviją iš Liublino. Jie taip pat pareikalavo specialių raštų, kurie garantuotų, kad šis pažadas bus įvykdytas¹³⁷.

Vis dėlto reikėtų konstatuoti, kad 1667 m. pasirašyta sutartis su Rusija neišsprendė visų užsienio politikos problemų. K. Z. Pacas perspėdavo Lietuvos atstovus, kad dauguma Karūnos ponų nori nutraukti paliaubas su Rusija ir sudaryti taiką su totoriais bei Turkija „[...] *wolą pokój z bisurmanami* [...]“. Lenkai bijojo Turkijos invazijos į savo žemes, tuo tarpu lietuviai, išvarginti nuolatinių karų norėjo taikos su Rusija. Kaip taikliai pastebėjo Respublikos diplomatinės istorijos specialistas, lenkų istorikas Z. Wójcik, paliaubų nebuvo galima nutraukti dėl vieno Andrusavo sutarties punkto – abipusės karinės pagalbos Turkijos ar totorių agresijos atveju¹³⁸.

Seimas, ruošdamasis būsimoms deryboms ir norėdamas pareikšti savo pozityvią nuomonę apie Andrusavo sutartį, priėmė atitinkamą konstituciją *Apie Maskvos karo belaisvius Karūnoje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*¹³⁹, pagal kurią visi karo belaisviai, esantys Respublikos teritorijoje, turėjo būti perduoti Rusijai. 1667 m. vasarą į Maskvą išvyko iškiliausių Respublikos diplomatų delegacija. Pagrindinis pasiuntinybės tikslas – atsiimti paliaubų ratifikavimo raštus bei aptarti Andrusave priimtas rezoliucijas. Delegacijai vadovavo Černihovo vaivada Stanislovas Kazimieras Benevskis, LDK referendorius K. P. Bžostovskis, santykių su Rusija

¹³⁵ Informacija t. y. Maskvos Didžiųjų Pasiuntinių priėmimo būdas [skirta] Jo Malonybei Ponui Kancleriui, XVII a. 7 dešimt. // LMAB RS, f. 17, b. 13, l. 201–203.

¹³⁶ Plačiau apie Vilniaus katedros lobyno netektis 1655–1661 m. kare su Rusija žr. R. Budrys, V. Dolinskas, Vilniaus Katedros, p. 288–294.

¹³⁷ Andrusavo paliaubų nuorašas, l. 185; Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim*, s. 116–117.

¹³⁸ Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim*, s. 35, 38.

¹³⁹ *Volumina Legum* (toliau VL), t. IV, Petersburg, 1859, s. 437–438.

žinovas, bei valdovo sekretorius Vladislovas Šmelingas¹⁴⁰. Tokia aukštų valstybės diplomatų delegacija liudijo apie derybų svarbą bei ryžtą išsaugoti taiką Rytuose. Pažymėtina, kad pasiuntinių instrukcija buvo antspauduota LDK didžiuoju antspaudu ir asmeniniu K. Z. Paco antspaudu¹⁴¹. Instrukcijoje, prie kurios parengimo neabejotinai prisidėjo LDK kancleris, buvo pažymėta, kad pasiuntiniai turėtų atkreipti dėmesį, ar ratifikavimo rašto antspaude caras tituluojasi LDK didžiojo kunigaikščio titulu, ar ne. Jeigu toks pažeidimas būtų užfiksuotas, pasiuntiniai turėtų pareikalauti naujo antspaudu, bet jokių būdu nenutraukti derybų¹⁴². Savo ruožtu rusų pasiuntiniai, kurie lygiai tokiais pačiais tikslais vyko į Varšuvą, apkaltino lietuvių-lenkų delegaciją, jų manymu, grubiu pažeidimu. Rusai teiravosi, kodėl Respublikos valdovo rašte yra tiktai LDK ir LDK kanclerio antspaudai. Delegacija turėjo paaiškinti, kad santykiai su Maskva yra LDK kanclerio ir jo vadovaujamos kanceliarijos kompetencijoje ir Karūnos kanclerio antspaudas nebūtinai¹⁴³. Tai tik dar kartą patvirtina anksčiau išsakytus teiginius, kad santykiai su Maskva buvo LDK kanceliarijos ir jos vadovo, aptariamajame laikotarpyje – LDK kanclerio K. Z. Paco – žinioje.

1669–1671 m. K. Z. Pacas tęsė aktyvų susirašinėjimą su Respublikos komisarais (K. P. Bžostovskiu ir kitais) bei kontroliavo komisijų darbą. Ragino laikytis Andrusavo sutartyje numatytų susitarimų ir nedaryti jokių nuolaidų, bet tuo pačiu siekti taikos ir užkirsti kelią bet kokiems Maskvos mėginimams suartėti su Turkija ar totoriais. Taip pat kancleris siūlė pasinaudoti diplomatinėmis gudrybėmis ir bauginti rusus kazokų etmonu P. Dorošenka, kuris yra „neprognozuojamas“, dažnai keičiantis globėjus, nuolat rengiantis užpuolimus. LDK kancleris, nors daugumą laiko praleisdavo Varšuvoje šalia valdovo, buvo puikiai informuotas apie pasienyje vykusius suvažiavimus. Visa korespondencija (valdovo instrukcijos, komisarų derybų dienoraščiai ir net privatūs jų laiškai) patekdavo į jo rankas¹⁴⁴. Šio laikotarpio LDK diplomatinį pasiekimą vainikavo naujai išrinkto valdovo Mykolo Kaributo Višnioveckio ir Lietuvos diplomatijos vadovo išsiųsti delegatai, kurie, kartu su Rusijos kolegomis, patvirtino prieš 3 metus pasirašytą paliaubų sutartį¹⁴⁵.

Po kelis metus trukusio aktyvus abiejų komisijų darbo, 1672 m. balandžio 9 d. pasirašyta sutartis iš esmės nieko nepakeitė, o tik išryškino beviltiškus Respublikos derybų su

¹⁴⁰ Poselstwo Stanisława Bieniewskiego, wojewody Czernihowskiego, do Rosji w 1667 r. // *Dyplomaci w dawnych czasach*, s. 337–341; 1667 Sostinėje prisaidinta ir patvirtinta Andrusavo paliaubų sutartis (nuorašas) // LMAB RS, F. 17, b. 13, l. 136–146. Sutarties punktai be jau minėtų skelbė: Karinės sąjungos prieš Turkiją ir Krymo chanatą sudarymą, leido visiems bajorams, kurių valdos buvo Maskvos Rusijos teritorijoje, laisvai disponuoti savo turtu, laisvės be jokio suvaržymo pasirinkti kieno teritorijoje norima gyventi ir kam tarnauti suteikimą, laisvės prekiauti suteikimą ir pažadą, kad pirkliai nebus skriaudžiami.

¹⁴¹ Z. Wójcik, *Między traktatem andrusowskim*, s. 68–69

¹⁴² Ibidem, s. 68–70.

¹⁴³ Ibidem, s. 80.

¹⁴⁴ K. Z. Paco laiškas A. Tšebickiui, Varšuva, 1671 12 02 // *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, t. 1, cz. 1, Kraków, 1880, s. 745; A. Codello, *Hegemonia Paców*, s. 30.

¹⁴⁵ 1670 kovo 17 d nutarimas priimtas Andrusavo komisijoje, patvirtinantis taiką su Maskva (nuorašas) // LMAB RS, f. 17, b. 13, l. 146–149.

Maskva rezultatus. 1672 m. vasario 22 d. LDK kancleris, tarsi nujausdamas derybų nesėkmę, savo ilgame, beveik 5 val. trukusiame pasisakyme, seime apgailestavo, kad Maskva nenori laikytis taikos, negrąžino Kijevo, ieško preteksto pradėti karą [„*causas wynajduje wojny*“], slapčia susitarė su švedais, Krymu, Turkija. Tačiau Respublika privalo išlaikyti taiką dėl karo su Osmanų imperija grėsmės. Taip kancleris konstatavo, kad rusai yra sukurta tauta, su kuria, sudėtinga susitarti, lyginant su kitomis Europos šalimis¹⁴⁶. Kitas svarbus aspektas, kuris nuskambėjo seime kaip kaltinimas ir susilaukė K. Z. Paco replikos bei buvo betarpiškai susijęs su užsienio politika Maskvos atžvilgiu – Karūnos diplomatų dalyvavimo pasiuntinybėse į Maskvą ir apmokėjimo niuansai (šiuo atveju Kulmo vaivados J. Glinskio atvejis). Lietuvos diplomatinės tarnybos vadovas, gindamas savo kuriojamos kanceliarijos vardą ir garbę, griežtai atsakė, kad apmokėjimai vyko sklandžiai po 13 tūkst. auksinų pasiuntinybės („*legationis*“) sekretoriams ir 30 tūkst. auksinų pasiuntiniui. Savo ruožtu priminė lenkams, kad lietuviai niekada nevadovavo „karūniečių“ pasiuntinybei ir nevadovaus, nes tai prieštarautų kanceliarijų veiklos, įtakos zonų pasidalinimo kompetencijoms¹⁴⁷.

1672–1676 m. Respublikos karas su Turkija tik pablogino santykius su Rusija, kuri po 1676 m. spalio 17 d. Žuravno paliaubų pradėjo įtartina žiūrėti į Lietuvos-Lenkijos norą išlaikyti taiką. Akivaizdu, kad Andrusavo paliaubų sutartimi žadėtos karinės Maskvos pagalbos Respublika nesusilaukė, kaip ir Kijevo. Šiame laikotarpyje santykiai su Maskva apsiribodavo trumpomis komisijomis ir formaliomis abiejų valstybių valdovų paliaubų priesaikomis¹⁴⁸. Nesėkmę ir stagnaciją derybose sąlygojo katastrofiška tarptautinė padėtis (karas su Turkija, Brandenburgo-Prūsijos nesiskaitymas su vis silpnėjančia Respublika, Prancūzijos remiamos opozicijos veiksmai valstybės viduje ir bajorų destruktivūs veiksmai Respublikos seime) ir neracionalus, akivaizdžiai pavėluotas bent keliais dešimtmečiais, diduomenę kiršinęs politinis projektas – naujo valdovo Jono Sobieskio Baltijos politika.

1677 m. Senato tarybos posėdyje K. Z. Pacas pareiškė savo požiūrį į santykius su Maskva. LDK kancleris pažymėjo, kad po metų, t. y. 1678 m., turės įvykti Respublikos ir Maskvos diplomatų susitikimas, kuriame gali būti pasirašyta „amžinoji taika“, todėl būtina pasitarti su Europos monarchais, kurie galėtų būti potencialiais derybų tarpininkais. Taip pat kancleris pareiškė savo pasipiktinimą Andrusavo sutarties sulaužymu (Respublika taip ir nesusilaukė rusų pagalbos kare su Turkija)¹⁴⁹. Tokia K. Z. Paco pozicija buvo visiškai suprantama ir pateisinama. Respublika jau nebebuvo pajėgi savarankiškai vesti derybų su vis stiprėjančia Rusija. Europos valstybių

¹⁴⁶ LDK kanclerio K. Z. Paco kalba seime, 1672 sausio mėn. dienoraštis, // *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, t. 1, cz. 2, Kraków, 1881, s. 793–804.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 801.

¹⁴⁸ Z. Wójcik, *Rzeczpospolita wobec Turcji*, s. 83–84; 1672 m. balandžio 12 d. Rusijos Caro priesaika dėl taikos su Respublika, kuria jis komisarų akivaizdoje įvykdė (nuorašas) // *LMAB RS*, f. 17, b. 13, l. 157; 1675 m. sausio 10 d. Andrusavo trečios komisijos nutarimas (nuorašas) // *ibidem*, l. 158–160.

¹⁴⁹ Z. Wójcik, *Rzeczpospolita wobec Turcji*, s. 100, 102.

tarpininko vaidmuo galėjo puikiai pasitarnauti ir padėti išsiderėti geresnes sąlygas sunkiose, varginančiose komisijose. Savo veiksmų planą ir pasiūlymus Lietuvos politikas smulkiai išdėstė ilgame laiške valdovui, kuriame aptarė visas būsimo suvažiavimo organizacines detales, apžvelgė tarptautinę padėtį, išskyrė situacijos privalumus ir galimus trūkumus. Pirmiausia LDK kancleris, savo rankose turintis visas svarbiausias sutartis su Maskva, komisijų nutarimus ir pasiuntinių instrukcijas – tai yra visą pastarųjų metų dokumentaciją, siūlė surengti derybas ne nutolusiose kraštuose, Andrusove „*Andruszow kraj tak daleki, glodny i pusty*“, bet Mintaujoje – Kuršo kunigaikštystėje. Praktiškai mąstančio kanclerio argumentais buvo geresnis susisiekimas, korespondencija, maisto užtikrinimas ir t. t. Kaip jau buvo minėta, pastovi, greita korespondencija aptariamuoju laikotarpiu buvo viena svarbiausių priemonių diplomatinėje ir karinėje tarnyboje, dažnai nulėmusi svarbius, tarptautinio lygmens įvykius. Toliau Pacas apgailestavo, kad būsima pasiuntinybė į Maskvą vėluoja. Pasiuntiniai neskuba vykti į kelionę, kuri be gyvybiškai svarbių vidaus valstybinių reikalų turi ir seimo patvirtintą nurodymą pasirūpinti Šv. Tėvo reikalais. Tuo pačiu jis vylėsi, kad artimiausiame seime reikės sudaryti tarpininkų grupę, kuri padės pasiekti „amžinąją taiką“. Kitas svarbus šio laiško, kuri suteikia daug vertingos informacijos apie kanclerio strategiją ir politines nuostatas formuojant santykius su Maskva – jo planas pakviesti tarpininkauti užsienio valstybes, ypač olandus ir anglus, kurie turi savo prekybinių interesų šiame regione ir gali pagelbėti Respublikai¹⁵⁰. Taigi, įvertinęs Respublikos pasiuntinių galimybes ir derybų argumentus, K. Z. Pacas siekė įtraukti tarptautines jėgas ir tokiu būdu išsiderėti naudingesnes taikos su Maskva sąlygas. Tačiau pagrindinis kreipimosi į valdovą tikslas buvo skubios, atsakingos ir produktyvios pasiuntinybės parengimas. Kancleriui rūpėjo, kad pagaliau būtų pasiekta „amžinoji taika“, užtikrinanti sienos saugumą su rytiniu kaimynu „[...] *Żeby Panowie stanowszy na Stolicy* [turima galvoje Maskvą – M. U.] *przy inszych legacjach jak najszybciej domagali się wiecznego pokoju. Z tym sąsiadem musi być spokój [...]*“¹⁵¹. Vis dėlto negalima teigti, kad tai buvo vienareikšmiškas, griežtas K. Z. Paco nusistatymas. LDK kancleris jau ne kartą savo karjeroje demonstravo lankstumą ir diplomatinį brandumą. Rašydamas valdovui jis siūlė pasiuntiniams pirmiausia išsiaiškinti, kokių nuolaidų tikisi kita derybinė pusė ir, suvokus bei įvertinus tų nuolaidų vertę, nesiimti jokių rezoliucijų, o viską palikti spręsti seimui – t. y. laimėti laiko ir viską ramiai apsvarstyti. 1678 m. Respublikos ir Maskvos suvažiavimas tapo epizodiniu laimėjimu ilgoje tarptautinėje derybų epopėjoje. Caras sutiko grąžinti kelis miestus (Nevelį, Sebežą, Veližą) ir išmokėti 1 mln. auksinų kompensaciją¹⁵².

¹⁵⁰ K. Z. Paco laiškas Jonui Sobieskiui, (nuorašas), Mons Pacis, 1678 0115 // LMAB RS, f. 17, b. 40, l. 19–21.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Instrumentum provocationis su Jo Didenybe Caru dėl taikos (nuorašas), 1678 08 17 // LMAB RS, f. 17, b. 13, l. 161–172.

Jau 1679 m. atvykę į Gardiną rusų pasiuntiniai priešinosi galimam užsienio tarpininkavimui, tarsi nujausdami kanclerio išsakytus privalumus Respublikai, bet instrukcijoje buvo klauzulė, leidusi sutikti „su Austrijos, Anglijos ir danų kunigaikščių“ arbitražu. Rusų pasiūlytos palankios sąlygos ir nuolaidos buvo Respublikos pakoreguotos ir sulaukė Maskvos pasiuntinių pasipiktinimo. Galutinį tašką derybose turėjo padėti 1679 m. Maskvoje įvyksianti komisija¹⁵³. LDK kanceliarijoje paruošta instrukcija su K. Z. Paco parašu ir antspaudu įteikta Maskvos–Respublikos derybų veteranui, LDK referendoriui K. P. Bžostovskiui, kuris derybas su Maskva vedė nuo 1656 m. Nemėžio suvažiavimo, ir Kulmo vaivada J. Glinskiui. Instrukcijoje buvo numatyti keli svarbūs punktai: 1. valdovas nori, kad deryboms tarpininkautų Šventosios Romos imperijos, Anglijos, Prancūzijos ir Olandų luomų bei Šventojo Sosto atstovai 2. reikėjo išsiaiškinti, kokius reikalavimus kelia rusų pusė po neįvykusios komisijos Gardine 3. buvo numatyta siekti, kad rusų pusė grąžintų užgrobtas teritorijas, o negrąžintųjų svarstymą reikėjo atidėti iki kitos komisijos¹⁵⁴.

Tačiau šiame etape Respublikos politinėje arenoje buvo pastebima kita tendencija, kurioje K. Z. Paco vaidmuo silpo, o jo patarimai buvo mažiau girdimi. Jėgų išsidėstymo schema pasikeitė dėl nepalankaus naujai išrinkto valdovo Pacų veiklos vertinimo, skirtingų politinių partijų dominavimo LDK vidaus gyvenime, valdovo dvaro oficialios užsienio orientacijos (nuo austrų partijos dominavimo Mykolo Kaributo Višnioveckio laikais iki proprancūziškos Jono Sobieskio pozicijos). Palaipsniui LDK kancleris buvo nustumiamas nuo Respublikos–Maskvos santykių politikos formavimo. Lenkų istoriko M. Szwabos pastebėjimais, K. Z. Pacas nuolatos kaltino valdovą ir jo patarėjus nesėkminga užsienio politika santykiuose su Maskva¹⁵⁵. Tokios aplinkybės skatino valdovo dvaro ir K. Z. Paco antipatijas ir abipusę konfrontaciją. Savo ruožtu kancleris jautė pareigą padėti Respublikos komisarams, su kuriais, kaip pavyzdžiui K. P. Bžostovskiui, užsienio reikalus tvarkė jau keletą dešimtmečių. Panašiai, kaip ir prieš tai, 1656–1673 m. vykusiose komisijoje K. Z. Pacas aktyviai susirašinėdavo, patardavo, informuodavo apie įtakos deryboms turėjusią tarptautinę padėtį. Viename iš laiškų LDK kancleris perspėjo K. P. Bžostovskį apie Vakarų valstybių pasyvumą Respublikos užsienio problemų su Maskva atžvilgiu, turkų bandymus totorių tarpininkavimo dėka suartėti su Maskva¹⁵⁶. Puikiai žinodamas Maskvos dvaro ir Pasiuntinybių prikazo darbo specifiką, K. Z. Pacas galėjo nuspėti rusų pusės taktinius manevrus, jų nuotaikas, silpnąsias ir stipriąsias derybininkų pozicijos puses. Būtent K. Z. Pacas, kaip vienas geriausiai išmanančių santykių su Maskva reikalus, 1679 m. ragino valdovą pagreitinti derybas. Šiam tikslui pasiekti net kvietė valdovą į Pažaislį, norėdamas su juo aptarti būsimos pasiuntinybės

¹⁵³ 1679 m. kovo 3 d. priimtas nutarimas su Jo Didenybės Caro pasiuntiniais Gardino komisijoje (nuorašas) // LMAB RS, f. 17, b. 13, l. 172–175; Z. Wójcik Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji, s. 177–180.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 197–199.

¹⁵⁵ M. Szwaba, Między dworem a opozycją, s. 61.

¹⁵⁶ Ibidem, s. 215.

veiklos planą, svarbiausius tikslus ir strategiją. Tačiau valdovas atmėtė jo pasiūlymus ir 1679 m. pasiuntinybės į Maskvą parengiamuosius darbus patikėjo kitiems senatoriams-rezidentams¹⁵⁷. Likimo ironija ar paprasčiausias sutapimas, bet 1679 m. derybos Maskvoje pasibaigė visišku fiasko. Lietuvii-lenkų derybininkai nesugebėjo įtikinti caro sudaryti karinę sąjungą su Respublika, neišsiderėjo kompensacijos už 1654–1667 m. patirtus karo nuostolius ir liko visiškai vieni Osmanų imperijos ir besiformuojančių agresyvių absoliutinių monarchijų apsuptyje¹⁵⁸. Dar 1679 m. vasarą K. Z. Pacas, nustumtas nuo Lietuvos ir Respublikos užsienio politikos reikalų, bandė padėti austrų diplomatams derybose su rusais Vienoje, perduodamas caro rezidentui Respublikoje Andrusavo paliaubų sutartį ir pasiuntinių instrukcijas¹⁵⁹. Nuolatos valdovo ignoruojamas, senstantis ir ligotas LDK kancleris traukėsi iš didžiosios politikos.

Santykiai su Maskva buvo sureguliuoti tik 1686 m., pasirašius „amžinosios taikos“ sutartį Maskvoje, tačiau LDK kancleriui nebuvo lemta sulaukti šios dienos.

Apibendrinant kelių dešimtmečių LDK kanclerio darbą formuojant užsienio politiką su Maskvos valstybe galima teigti, kad K. Z. Pacas buvo vienas žymiausių XVII a. antros pusės diplomatų, kuris per visą savo politinę karjerą siekė sudaryti taiką su Rusija ir apsaugoti LDK rytines teritorijas. Savo aktyvia veikla – dalyvavimu senato posėdžiuose, bandymu koordinuoti derybininkų darbą, atskirų Lietuvos regionų skatinimu priešintis okupacinėms jėgoms, partikuliarizmu, bet pamatuotu Lietuvos interesų atstovavimu, galiausiai, įtaka valdovo daromiems sprendimams – LDK kancleris K. Z. Pacas prisidėjo prie 1656 m. Nemėžio sutarties pasirašymo, kuria buvo sustabdytas Lietuvos teritorijos plėšimas.

1657–1658 m. įvykiai išryškino kelis svarbius K. Z. Paco prioritetus santykiuose su Maskva. Pirmiausia – tai ryžtingas, planingas LDK teisių ir savarankiškumo gynimas, paremtas aktyviu įsiliejimu ir visų politinių svertų perėmimu formuojant Respublikos užsienio politiką Maskvos atžvilgiu. Antra, K. Z. Paco taktika rėmėsi diplomatinio konflikto sureguliuoimu būdu, kurį lėmė realus vidaus bei tarptautinės situacijos įvertinimas.

1660–1664 m., pasirašius taiką su Švedija, LDK kancleris buvo vieno paskutiniųjų Respublikos istorijoje karinių žygių prieš Maskvą iniciatorių, kuriuo siekė priversti rusus sudaryti taiką ir grąžinti užgrobtas žemes. Paties K. Z. Paco dalyvavimas kare apsiribojo aktyvia korespondencija ir veiksmų koordinavimu per ištikimus sau žmones, diplomatinės tarnybos pavaldinius ir gimines, kurie vadovavo LDK vėliavoms (M. K. Pacas, B. Pacas).

1667 m. Andrusovo paliaubos bei tolimesni Respublikos ir Maskvos komisijų susitarimai buvo ilgo LDK kanclerio darbo vaisius. Tiesa, rezultatai buvo pasiekti didele kaina – prarasta strategiškai svarbi Smolensko vaivadija (Asmeniniai Pacų interesai, vidaus kovos dėl

¹⁵⁷ M. Szwaba, *Między dworem a opozycją*, s. 60.

¹⁵⁸ Z. Wójcik, *Dyplomacja Polska w dobie królów*, s. 200.

¹⁵⁹ M. Szwaba, *Między dworem a opozycją*, s. 61.

hegemonijos buvo iškelti aukščiau už bendravalstybinius ir užsienio politikos reikalus (J. Liubomirskio sukilimas)).

Vėlesnių komisijų su rusais metu (1667–1679) K. Z. Pacas atsiskleidė kaip įžvalgas, atsakingas ir atsargus regioninių politinių realių žinovas, kuris Respublikos (konkrečiau LDK) galimybes egzistuoti siekė įtvirtinti naujai besikuriančiame Europos žemėlapyje. To meto santykių su Maskva sureguliuavimą lėmė daugelis veiksnių: galimos sąjungos su kitomis valstybėmis, trečiųjų šalių įsitraukimas į diplomatinės derybas, regiono politinė padėtis, finansai. Tokiomis sudėtingomis ir neprognozuojamomis sąlygomis LDK kancleris, pasitelkęs senas, patikrintas priemones ir visą diplomatinį arsenalą: korespondenciją, veiksmų koordinavimą, turėjo laviruoti ir siekė pagrindinio tikslo santykiuose su Maskva – amžinosios taikos ir užgrobtų teritorijų atgavimo.

2. Santykiai su Švedija

XVII a. vidurio Respublikos ir Švedijos santykius temdė daugybė priežasčių, kurie atsirado dar Zigmanto Vazos laikais: tai Vazų dinastiniai siekiai ir pretenzijos į Švedijos sostą, Respublikos teritoriniai ginčai ir praradimai (Respublika siekė susigrąžinti visą Livoniją) bei pačios Švedijos agresyvi karinė politika Baltijos regione. Respublikos pasiuntinių delegacijos į Švediją 1650 m. kovo 22 d., 1651 m. spalio 12 d., 1652 m. balandžio 30 d. ir, galiausiai, karo išvakarėse, 1655 m. liepos 7 d., ryškių rezultatų neatnešė, todėl konfliktas buvo neišvengiamas¹⁶⁰. 1655 m. Švedijai pradėjus puolimą, dalis LDK didikų, matydami beviltišką Respublikos padėtį, 1655 m. spalio 20 d. Kėdainių sutartimi pasidavė agresoriui¹⁶¹.

Būtent šiame laikotarpyje jaunam, ambicingam LDK vėliavininkui K. Z. Pacui buvo suteikta pirmoji galimybė pasižymėti Respublikos užsienio politikoje – 1650 m. jis buvo seimo išsiųstas į Olandiją kaip vienas iš Respublikos įgaliotų komisarų vesti derybas su Švedijos pasiuntiniu P. Spieringu¹⁶². Šios misijos detalės dėl neišlikusių dokumentų nežinomos, bet vėliau sekę įvykiai parodė, kad pasiuntinybė buvo nesėkminga.

1655 m. prasidėjusi švedų invazija sudavė skaudų smūgį Lietuvai. Visos LDK teritorijos švedai niekada nebuvo užėmę, todėl jau po metų sėkmingi Lietuvos kariuomenės veiksmai Žemaitijoje leido LDK lauko etmonui V. Gosevskiui surengti atsakomąjį žygį į Livoniją. Vis dėlto po ilgų susirėmimų jis turėjo atsitraukti. 1658 m. pergalės svertai pakrypo švedų naudai – buvo užimtas Kuršas ir atsivėrė tiesioginė intervencijos į Žemaitiją galimybė¹⁶³. Jau tada savo nominacijos į kanclerystę ir seimo patvirtinimo sulaukęs K. Z. Pacas aktyviai įsitraukė į užsienio

¹⁶⁰ B. Dundulis, Švedų feodalų įsiveržimai, p. 38; Z. Wójcik, Dyplomacja Polska w dobie królów, s. 191–192.

¹⁶¹ H. Wisner, Jonušas Radvila, p. 241–243.

¹⁶² T. Wasilewski, Pac Krzysztof Zygmunt, s. 711.

¹⁶³ A. Codello, Wydarzenia wojenne na Żmudzi, s. 61.

politikos procesus. Jis puikiai suvokė, kad kariauti dviem frontais (šiaurėje prieš švedus, rytuose prieš Maskvą) neįmanoma, todėl ragino Respublikos komisarus greičiau sudaryti paliaubas su rusais¹⁶⁴. Maskva, kaip potencialus sąjungininkas kare su Švedija, buvo pasirinktas dėl švedų ir rusų išplėskusių karinių susirėmimų Livonijoje. Be to Europos galingieji (iš esmės austrų Habsburgai) priešinosi Švedų sustiprėjimui ir vadovavosi paprasta logika: mažesnis blogis yra Maskva. Taigi, toks jėgų išsidėstymas nulėmė rusų kaip politinių partnerių pasirinkimą. Kita vertus LDK, kaip savarankiškam teritoriniam ir politiniam dariniui, karinių veiksmų nutraukimas su Maskva buvo naudingesnis dėl paprastos priežasties – rusai buvo užėmę didžiąją dalį Lietuvos teritorijos su sostine Vilniumi. Tolimesni K. Z. Paco veiksmai parodė, kad konfliktą su Švedija jis ruošėsi išspręsti ginklu.

1659 m. gegužės mėn. Čedasuose pasirašytos paliaubos su Maskva leido LDK kancleriui pakeisti užsienio politikos kursą ir mesti visas jėgas į kovą su Švedija Kuršo kunigaikštystėje. Todėl buvo organizuojama Žemaitijos apsauga, kurios bajorai nenoriai ėjo į karą ir, galiausiai, po metų visuotinio šaukimo, nusprendė išsiskirstyti namo, o finansuoti komputinę kariuomenę¹⁶⁵. Laiške Lietuvos arklidininkui, Prūsijos vietininkui B. Radvilai¹⁶⁶ K. Z. Pacas rašė, kad prieš švedų lauko maršalką R. Douglasą jau išsiųstas dešiniojo sparno regimentorius S. Komorovskis su vėliavomis. Taip LDK kancleris ragino ir B. Radvilą prisijungti prie karinės operacijos, motyvuodamas, kad ir Prūsijai gresia pavojus: „[...] *šviesiojo pono Komorovskio kariuomenei neatsilaikius prie Duglasą, galutinai Žemaitiją ruinam, o per consequens prūsams, be abejo minatur discrimen* [...] *kad Jūsų Kunigaikštiškoji Malonybė žygiuotum ad salvandam šių kraštų securitatem* [...]“¹⁶⁷. B. Radvila pažadėjo atsiųsti 1000 žmonių bei „gerą“ patranką¹⁶⁸. Tačiau įvykiai keitėsi akimirksniu ir jau tų pačių metų gruodžio mėnesį valdovo įsakymu vadinamasis dešinysis Lietuvos kariuomenės sparnas, vadovaujamas LDK lauko raštininko A. H. Polubinskio, privalėjo palikti Kuršą ir skubėti į rytines LDK teritorijas atremti I. Chovanskio įsiveržimo¹⁶⁹. Tuo tarpu kairysis Lietuvos kariuomenės sparnas, vadovaujamas K. Z. Paco giminaičio, LDK taurininko ir būsimo kairiojo sparno regimentoriaus M. K. Paco, pasiliko Kuršo kunigaikštystėje ir kovėsi su

¹⁶⁴ K. Z. Paco laiškas K. P. Bžostovskiui, Varšuva, 1658 08 09 // L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski*, s. 561; K. Z. Paco laiškas K. P. Bžostovskiui, Varšuva, 1658 08 14 // Ibidem, s. 563–564; K. Z. Paco laiškas K. P. Bžostovskiui, Varšuva, 1658 08 20, // Ibidem, s. 567; Codello, *Wydarzenia wojenne na Żmudzi*, s. 51–53.

¹⁶⁵ Žemaitijos kunigaikštystės laudum, Plateliai, 1659 06 24 // LVIA, f. 389, LM (Mk) s. v. 133, b. 62, l. 113–116, Bajorai nutarė skirti po 4 padūmės mokesčio.

¹⁶⁶ Dėl nuolatinės Jonušo Radvilos ir Jono Kazimiero Vazos tarpusavyje antipatijos, valdovas stengėsi suskaidyti LDK kariuomenę, nominuodamas etmonus iš skirtingų politinių partijų (Jonušai Radvilai buvo priešpastatytas V. Gosevskis) Tokiu būdu kariuomenė buvo padalinta į du formalius sparnus. Kairysis kariuomenės sparnas buvo pavaldus LDK lauko etmonui, o dešinysis – LDK didžiajam etmonui, žr. A. Rachuba, *Zabójstwo Wincentego Gosiewskiego*, s. 709–710.

¹⁶⁷ K. Z. Paco laiškas B. Radvilai, Torunė, 1658 11 11 // E. Kotlubajus, *Radvilos, Vilnius*, 1995, p. 398–399.

¹⁶⁸ „[...] *Xże JMP koniuszy pisał, że miał wesprzeć WM Pana 1.000 ludzi ognistych z dobrą armatą i amunicją*[...]”, K. Z. Paco laiškas M. K. Pacui, Varšuva, 1659 06 04 // L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski*, s. 608

¹⁶⁹ A. Codello, *Wydarzenia wojenne na Żmudzi*, s. 61.

švedais. Tai neabejotinai buvo LDK kanclerio taktinis sumanymas – palikti dalį Lietuvos kariuomenės Kurše ir užimti strategiškai svarbias tvirtoves – Bauskę arba Mintaują¹⁷⁰. Juolab, kad šį žingsnį lydėjo LDK kanclerio universalas Žemaitijos bajorijai, raginantis rasti lėšų ir apmokėti LDK kariuomenės „nuopelnus“¹⁷¹. Sumanus LDK ministras jau tada žinojo apie būsimas taikos derybas su Švedija ir pats ruošėsi jose dalyvauti: „*Także i ze Szwedami bedzie komisja, na którą i ja jadę [...]*“¹⁷². Kita vertus, istoriografijoje¹⁷³ dažnai minima, kad LDK kanclerio ypatingą užsiangažavimą švedų kampanijoje 1656–1660 m. lėmė finansinė nauda. Būtent Bauskės ir Mintaujos tvirtovės turėjo tapti užstatu, kuriuo K. Z. Pacas norėjo atgauti Kuršo kunigaikščio Jokūbo Ketlerio pažadėtus pinigus už jo interesų atstovavimą Olivos suvažiavime ir, tikėtina, iki jo. Apie tai liudija kanclerio įnirtingas Kuršo teritorijų gynimas tarptautiniuose suvažiavimuose. Viename iš laiškų jis kategoriškai pareiškė, kad „Kuršo atidavimas Švedijai stabdo bet kokią susitarimo galimybę“¹⁷⁴.

1659 m. karinė kampanija (kariuomenės suskaidymas ir atitraukimas į rytines LDK teritorijas) buvo rizikingas žingsnis. Taktikos pasirinkimą lėmė LDK vidaus politinių jėgų pasikeitimas. Į nelaisvę patekęs LDK lauko etmonas V. Gosevskis paliko visą savo politinį ir karinį potencialą K. Z. Pacui, kuris pasirūpino, kad jo giminaitis M. K. Pacas perimtų vadovavimą visai Žemaičių divizijai¹⁷⁵. Pacų rankose atsidūrė svarbiausias to laikmečio užsienio politikos formavimo įrankis – kariuomenė. Kita vertus, tuo pačiu įrankiu, priešingai negu santykiuose su Maskva, LDK kancleris turėjo galimybę naudotis anksčiau, V. Gosevskiui esant Lietuvoje. Abu ryškūs Lietuvos politikai priklausė tai pačiai Jono Kazimiero Vazos dvaro stovyklai ir abiejų politinė orientacija, priemonės ir tikslai valstybės valdyme buvo panašūs. Tai paaiškina ryžtingą, karingą, nuoseklią K. Z. Paco poziciją Švedijos atžvilgiu nuo pat konflikto pradžios. Turėdamas pačius svarbiausius diplomatijos svertus savo rankose – kariuomenę, Lietuvos diplomatas planavo atsikovoti Kuršą ir net visą Livoniją¹⁷⁶. Ta pati veiksmų strategija buvo būdinga ir V. Gosevskiui, kuris jau 1658 m. surengė išpuolį į Livoniją, į Rygą.

1659 m. Respublikos seimas paskyrė LDK kanclerį K. Z. Pacą ir kitus įtakingus Respublikos senatorius (Karūnos kanclerį, Lucko vyskupą M. Pražmovskį, Karūnos didįjį maršalką J. Liubomirskį, Pozanės vaivadą J. Leščinskį, Karūnos referendorių J. A. Morštiną, rūmų išdininką

¹⁷⁰ Ibidem, s. 60; J. Maroń, *Działalność wojskowa*, s. 46–47.

¹⁷¹ LDK kanclerio K. Z. Paco universalas Žemaitijos bajorams, 1659 01 15, 1659 metų Žemaičių teismų knyga, VUB, f. 7, nr. 19/14471, l. 128–128v.

¹⁷² K. Z. Pacas M. K. Pacui, Varšuva, 1659 06 04 // L. Kubala, *Wojny duńskie*, s. 608.

¹⁷³ A. Codello, *Wydarzenia wojenne na Żmudzi*, s. 61; K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac*, s. 62–63.

¹⁷⁴ K. Z. Paco laiškas nežinomam asmeniui 1659 11 09 // L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski*, s. 609.

¹⁷⁵ 1659 m. rudenį nelauktai nuo apopleksijos mirus Žemaičių divizijos regimentoriui, V. Gosevskio ištikimam žmogui S. Komorovskiui, oficialiai vadovavimą perėmė M. K. Pacas. žr. K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac*, s. 41–43.

¹⁷⁶ A. Codello, *Wydarzenia wojenne na Żmudzi*, s. 62.

Vladislovą Rejų bei Pamario pakamari J. Gninski) dalyvauti taikos derybose su Švedija¹⁷⁷. 1660 m gegužės 3 d. buvo pasirašyta Olivos taikos sutartis, kuria Jonas Kazimieras Vaza atsisakė pretenzijų į Švedijos sostą, o Respublikai buvo palikta Livonijos vaivadija bei atiteko Karališkieji Prūsai¹⁷⁸. Prusijos kunigaikštystei, kuri iki tol buvo Lenkijos vasalas pagal Velavos-Bidgoščiaus sutartį buvo suteiktas suverenumas. Lenkų diplomatinės istorijos žinovo Z. Wójciko nuomone, tai buvo didžiausias Respublikos pralaimėjimas Olivos derybose ir Respublikos tolesnio likimo svarbiausias veiksnys¹⁷⁹.

LDK kanclerio K. Z. Paco pozicija 1655–1660 m. santykiuose su Švedija buvo griežta ir aiškiai nukreipta į konflikto sureguliovimą kariniu būdu. Tam jis turėjo visas reikalingas priemones: kariuomenę ir joje ištikimus žmones, valdovo paramą. Svarbus faktorius buvo aktyvi diplomatinė veikla santykiuose su Maskva, leidžianti tęsti karinius veiksmus ir reabilituoti bent dalį po 1655 m. invazijos prarastų karių kovinės dvasios ir optimizmo. Taigi išskaičiavimas, veiksmų įvertinimas ir solidi parama leido LDK kancleriui puikiai reguliuoti Lietuvos užsienio politiką. Kita vertus, šalia bendravalstybinių reikalų K. Z. Pacas stengėsi atstovauti ir sutvarkyti asmeninius finansinius reikalus, gindamas Kuršo kunigaikščio Jokūbo Ketlerio interesus, už ką gavo atitinkamą honorarą. Vien faktas, kad LDK kancleris buvo seimo deleguotas į tarptautinę derybų komisiją Olivoje liudija apie jo diplomatinį išprusimą, autoritetą ir įtaką formuojant to laikmečio visos Respublikos užsienio politikos strategiją.

Kitas svarbus tarptautinio mąsto įvykis santykiuose su Švedija įvyko XVII a. 8 dešimtmetyje kai valdovo Jono Sobieskio Baltijos politikos projektas numatė Prūsijos ir Austrijai priklausančios Silezijos prijungimą prie Karūnos. Šis planas, kurio rėmėja Prancūzija, o ypač Švedija, išipareigojusi užpulti Prūsiją, pražygiuodama per Žemaitijos teritoriją, tapo vienu pagrindinių Pacų giminės užsienio politikos objektu 1675–1679 m.¹⁸⁰. Pacai priešinosi valdovo mėginimams įvelti Respubliką ir karinį konfliktą. Šiuo atveju ne patriotiniai jausmai ar rūpestis tėvynės gerove, saugumu suvaidino lemiamą vaidmenį sprendžiant konfliktą, bet vidaus priešpriešos, nesusikalbėjimas su Jono Sobieskiu ir politinių interesų nesuderinamumas su jo šalininkais. Kategoriskai priešiška LDK didžiojo etmono ir Vilniaus vaivados M. K. Paco pozicija ir santūresnė, atsargesnė LDK kanclerio K. Z. Paco nuostata prisidėjo prie projekto žlugimo. Dar 1672 m., Turkijos grėsmės akivaizdoje, savo kalboje seime LDK kancleris pareiškė, kad būtina palaikyti draugiškus santykius su Švedijos karalyste ir netgi prašyti karinės sąjungos prieš Maskvą. Tuo tarpu griežtai pasisakė prieš galimą suartėjimą su Brandenburgo markgrafu kurfiurstu ir

¹⁷⁷ VL, t. IV, s. 275–276.

¹⁷⁸ Z. Wójcik, *Dyplomacja Polska w dobie*, s. 195

¹⁷⁹ L. Kubala, *Wojny duńskie*, s. 330–331; Z. Wójcik, *Dyplomacja Polska w dobie*, s. 195.

¹⁸⁰ K. Piwarski, *Lithuanian Participation in Poland's Baltic Policies 1650–1700* // *Baltic and Scandinavian Countries*, vol. III, no. 2 [6] May, 1937. p. 221.

Prūsijos hercogu bei jo žadėtą piniginę paramą kare su Turkija¹⁸¹. Taigi 1672 m. K. Z. Pacas nepalaikė ar bent viešai nereikšė paramos Prūsijos valdovui. Po kelių metų situacija kardinaliai pasikeitė ir tam įtakos turėjo Respublikos partijų vidaus politinės batalijos dėl hegemonijos. Neturėdami palankumo valdovo dvare Pacai stengėsi pasipriešinti bet kokiam Jono Sobieskio mėginimui pakeisti užsienio politikos orientyrus. LDK didysis etmonas M. K. Pacas, vienas aršiausių valdovo priešininkų politinėje ir diplomatinėje arenoje, nepalaikė jo karinių užsienio projektų ir bandė sutrukdyti Švedijos invazijai į Prūsiją. Šiuo atveju svarbiausia buvo Žemaitijos bajorijos pozicija ir nusistatymas prieš galimą svetimos kariuomenės žygį. Žemaitija, vienas ištikimiausiai Pacus palaikančių regionų, teigiamai atsiliepė į raginimus ginti valstybės sieną. Jau 1678 m. spalio 17 d. bajorai savo nutarime¹⁸² skelbė, kad yra pasiruošę vieningai saugoti teritoriją ir klausyti visų *Pono Etmono* universalų bei prisistatyti ten, kur jiems bus nurodyta. Tiesa, po poros mėnesių tie patys bajorai nusprendė užbaigti karo veiksmus jiems net neprasidėjus, motyvuodami Vilniaus vaivados nuolatinės kariuomenės buvimu ir apsauga bei žadėdami atsiliepti, esant reikalui, į pakartotinį šaukimą¹⁸³. Kita vertus, šioje akcijoje lemiamos įtakos turėjo ne tik M. K. Pacui lojalių žmonių – klientų pakurstytų bajorų – pareiškimai, bet elementarus nenoras kariauti ir siekis atsigauti po beveik 20 m. be perstojo trukusių karų. Todėl žemaičių bajorai vieningai pakluso LDK etmonui. Svarbiausias tikslas buvo pasiektas – pasipriešinta valdovo ketinimams leisti švedams nevaržomai žygiuoti per Žemaitijos teritoriją. 1678 m. lapkritį švedų kariuomenė pasiekė Prūsiją per Žemaitiją, bet po metų, pralaimėjusi, turėjo grįžti į Livoniją¹⁸⁴.

Kategoriškas ir į atvirą konfrontaciją linkęs LDK didysis etmonas M. K. Pacas visais įmanomais būdais bandė sutrukdyti Jonui Sobieskiui įgyvendinti sumanytą projektą. Tuo tarpu LDK kancleris meistriškai laviravo tarp valdovo ir savo giminės deklaruojamos pozicijos, viešai neparemdamas nei vienos iš pusių. Artimas bendradarbiavimas su Brandenburgo-Prūsijos pasiuntiniais ir aktyvi agitacija, nukreipianti bajorus nuo Prūsijos reikalų į Livonijos, liudija apie priešingą nei valdovo K. Z. Paco užsienio politikos koncepciją¹⁸⁵. Livonija nuo seno buvo lietuvių bajorijos vertinama kaip pelningas ir geopolitiškai svarbus regionas. Todėl jos korta tapo svarbiu argumentu siekiant atitraukti LDK nuo „Baltijos politikos“. Vis dėlto 1677–1678 m. Livonijos atsikovojo aplinkybių tyrimą sunkina šaltinių neištirtumas. Įdomų klausimą iškelia K. Bobiatyński dėl Pacų šiame, Lietuvai ekonomiškai bei politiškai naudingame, bet tuo laikmečiu geopolitiškai nerealiame projekte. Autorius prieina prie išvados, kad tai buvo propagandinė K. Z.

¹⁸¹ LDK kanclerio K. Z. Paco votumai seimuose, Anno 1672 sausio mėn. ir 1672 m. gegužės mėn. seimų dienoraščiuose // *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*. t. 1, cz. 2, Kraków, 1881, s. 795, 947.

¹⁸² Žemaičių kunigaikštystės laudum, Raseiniai, 1678 10 17 // 1677 metų Žemaičių teismų knyga, VUB, f. 7, nr. 32/14484, l. 247–248v.

¹⁸³ J. Gruževskis žemaičių bajorams, Kelmė, 1677 10 25 // *ibidem*, l. 353–353v; Žemaičių kunigaikštystės laudum, Plateliai, 1678 11 24 // *ibidem*, l. 279–280v.

¹⁸⁴ A. Codello, *Litwa wobec polityki*, s. 25.

¹⁸⁵ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac*, s. 359.

Paco ir jo giminaičio Vilniaus vaivados kampanija, nukreipta prieš Joną Sobieski, neturėjusi nei potencialo tikslui pasiekti, nei gerai apgalvotos veiksmų strategijos¹⁸⁶.

1676–1678 m. galima įžvelgti daugiau LDK kanclerio nepasitenkinimo pavyzdžių Jono Sobieskio užsienio politikos planais. Pirmiausia K. Z. Pacas, priešingai negu jo giminaitis LDK didysis etmonas, po 1676 m. Žuravno taikos su turkais ragino demobilizuoti Lietuvos kariuomenę, kuri galėjo tapti tiesioginiu instrumentu agresyvioje valdovo politikoje bei akivaizdžiai išduoti Pacų ketinimus konfrontuoti su valdovu ir jo remiama partija. Tokios veiksmų atomazgos LDK kancleris vengė, bet neturėjo tam tiesioginės įtakos, nes kariuomenė buvo pavaldi užsispyrusiam giminaičiui M. K. Pacui. Tų pačių metų gruodį Lietuvos ministras visos šeimos vardu pažadėjo Brandenburgo elektoriaus Fridricho Vilhelmo pasiuntiniui J. von Hoverbeckui nepalaikyti valdovo „Baltijos politikos“. Už tai Brandenburgo elektorius Fridrichas Vilhelmas turėjo prašyti Imperijos kunigaikščių titulo Pacų giminei¹⁸⁷, bet šios pastangos buvo bevaisės. Kitas svarbus aspektas – tai bajoro Rybinskio (vardas ir pareigos nežinomos), kuris vykdė antiprūsišką agitaciją ir ragino kovoti prieš elektorių, vaidmuo. K. Z. Pacas negailėjo griežčiausios kritikos jo atžvilgiu, o seimeliuose, per savo klientinį tinklą, siekė jį nuteisti artimiausiame seime. Būtent šis mįslingas bajoras, Jono Sobieskio provokatorius, surinkęs nemažas karines pajėgas (daugiausia samdinius), pabėgo į Rygą ir iš ten, kartu su švedais, planavo pradėti puolimą¹⁸⁸. Dar viena įdomi aplinkybė, kuri liudijo apie K. Z. Paco poziciją – 1677 m. seime nuskambėjęs pasiūlymas Jonui Sobieskiui tarpininkauti Prancūzijos ir Austrijos ginče. Tokiu būdu siekta atitraukti monarchą nuo ketinimų pradėti karą su Prūsija ir Brandenburgu. LDK kancleris karštai palaikė tokį projektą ir balsavo už jį, siekdamas išvengti tiesioginės konfrontacijos su valdovu ir išsaugoti savo giminės įtaką, gerą vardą bei galimybę ateityje sugrįžti į dvaro partijos gretas¹⁸⁹.

Taigi, pateikti argumentai leidžia teigti, kad, priešingai negu 1656–1660 m., LDK kancleris laikėsi taikios pozicijos užsienio politikoje. Jis nepalaikė Jono Sobieskio karingų Baltijos projektų dėl daugybės priežasčių: pirmiausia dėl vidinės priešpriešos su pačiu valdovu, užsienio sąjungininkų, silpnos Lietuvos bajorijos paramos. LDK kanclerio užsienio politikos koncepcija nenumatė bendros karinės operacijos su švedais, o atvirkščiai, kariuomenės intervenciją į šiaurę ir Livonijos atsikojimą. Kiek realus buvo šis projektas, lieka neaišku. Faktas, kad tai buvo svarus argumentas, leidžiantis manipuluoti LDK bajorija ir formuoti savarankišką LDK politikos viziją tarptautiniame lygmenyje. Šiuo atžvilgiu K. Z. Paco atsargi, pasverta pozicija valdovo ir jo sprendimų atžvilgiu tik dar kartą įrodo LDK kanclerio, kaip valstybininko, išskirtinį pragmatizmą,

¹⁸⁶ Ibidem, s. 360.

¹⁸⁷ A. Codello, *Litwa wobec polityki*, s. 25

¹⁸⁸ Valdovas, siekdamas atsiriboti nuo minėto Rybinskio, siuntė universalus į Lietuvą raginačius jį sugauti ir nuteisti, kas jau buvo nerealu. Žr. *Universalas Žemaičių bajorijai*, Varšuva, 1677 02 14 // 1677 metų Žemaičių teismų knyga, VUB, f. 7, nr. 32/14484, l. 595–596; A. Codello, *Litwa wobec polityki*, s. 27.

¹⁸⁹ K. Matwijowski, *Pierwsze sejmy z czasów*, s. 209.

solidumą, vidaus ir tarptautinių procesų sąveikos įžvalgumą bei pritaikymą konkrečioje politinėje erdvėje – LDK.

3. Užsienio politikos koncepcija santykiuose su Turkija

LDK kancleris K. Z. Pacas neformavo santykių su Turkija, bet, kaip įtakingas savo laikmečio valstybės veikėjas ir vienas atsakingų ministrų už visos Respublikos užsienio politiką, dažnai išreiškėdavo savo nuomonę, darė netiesioginę įtaką priimamiems sprendimams. Kita vertus, užsienio politika Osmanų imperijos atžvilgiu buvo sąlyginai „svetima“ LDK istorijos kontekste nuo pat XVI a. vid. Liublino unijos, kai Lietuvai priklausantys didžiuliai Ukrainos plotai buvo atiduoti Karūnai¹⁹⁰. Taigi, LDK, netekusi sienos su turkais, buvo atitraukta nuo aktyvios pietų politikos. Vieninteliai sąlyčio taškai šiame regione išliko sprendžiant bendravalstybinius reikalus su Lenkija, dažniausiai ruošiant pasiuntinybes į Turkiją arba kariaujant su jais. Ekonominiai LDK bajorijos ar diduomenės interesai regione buvo minimalūs. Tačiau LDK dignitorių – etmonų, kanclerių, o ypačiai senatorių-rezidentų lygmenyje, su Ukraina besiribojančios Osmanų imperijos klausimas buvo tiesioginis užsienio reikalų probleminis klausimas, formavimo objektas.

Respublikos santykiai su Turkija pablogėjo XVII a. 8 dešimtmečio pradžioje. Tam įtakos turėjo 1667 m. Andrusavo sutartis, keitusi jėgų išsidėstymą Vidurio rytų Europoje. 1672 m. savo išskirtiniame, beveik 6 valandas trukusiame pareiškimė seime, karo su Turkija išvakarėse, LDK kancleris vaizdžiai apibūdino esamą situaciją ir griežtai pasisakė prieš karinius veiksmus: „[...] *aby wojna turecka piórem na papierze, a nie żelazem w polu* [...]“, kurie savo kaina (finansine prasme) buvo nepakeliama našta Respublikai. Jis, puikiai suvokęs situacijos rimtumą ir Respublikos galimybes, ieškojo tarptautinės paramos, susitarimų, sąjungų¹⁹¹.

1672 m. prasidėjęs Respublikos ir Turkijos karas pareikalavo visos valstybės mobilizacijos. Tačiau to neįvyko, ir 1672 m. rugsėjo 18 d. buvo sudaryta Respublikai nepalanki Bučiačo (Buczacz) taika, kuria kazokų valdoma Ukraina buvo perleista Turkijos įtakon, o Podolė tiesiog atiduota turkams. Be to, Respublika pasižadėjo kasmet mokėti po 22000 auksinų duoklės sultonui. LDK kancleris, neslėpdamas nusivylimo, laiške Vitebsko vaivada J. A. Chrapovickiui parašė: „*jau ir visuotinio šaukimo ir kariuomenės karaliui neberekia, nes taika bus su Turkais, atiduodant viską ko jie panorės ir dar duoklę (haracz)*“¹⁹².

Tačiau Respublika, kaip reta šiame laikotarpyje, atsigavo ir suvokė, kad pasiektas susitarimas neatitinka jos interesų ir ją žemina. K. Z. Pacas buvo karo su agresoriumi šalininkas ir

¹⁹⁰ M. Jučas, Lietuvos ir Lenkijos unijos, Vilnius, 2000. p. 273–274.

¹⁹¹ Z. Wójcik, *Dyplomacja Polska w dobie królów*, s. 198; LDK kanclerio K. Z. Paco votumas seime, 1672 sausio mėn. dienoraštis, // *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*. t. 1, cz. 2, Kraków, 1881, s. 793–804

¹⁹² J. A. Chrapowicki, *Dyaryusz wojewody*, s. 314.

karštai ragino LDK didįjį etmoną M. K. Pacą padėti Karūnai, taip, kaip lenkai padėdavo Lietuvai kovose su Maskva¹⁹³. Šį kanclerio raginimą pakankamai teigiamai priėmė LDK politinė tauta. 1673 m. seimo konstitucija atspindi Respublikoje vyraujančias įžeistos bajoriškos savigarbos ir pažeminimo nuotaikas bei norą atsirevanšuoti turkams. LDK pavietai vieningai sutiko mokėti 15 padūmės mokesčio karo reikmėms su Turkija, racionaliai taikant išimtį tik toms vaivadijoms, kurios nukentėjo per Maskvos invaziją – 13 padūmės mokėjo (Polocko, Vitebsko vaivadijos, Livonija)¹⁹⁴. Papildomai Lietuva sutiko paruošti 12 000 kareivių armiją į pagalbą Lenkijai. Tačiau Maskvos klausimas K. Z. Paco užsienio politikos strategijoje vis tik turėjo prioritetą, nes jau po kelių metų karūnaciniam seime LDK kancleris vienintelis reikalavo palaikyti draugiškus santykius su rusais, o atvykusį caro pasiuntinį supažindinti su Respublikos užsienio politikos kursu, siekdamas išvengti nereikalingų užsienio šalių machinacijų, galinčių pakenkti Respublikos ir Maskvos santykiams¹⁹⁵. Kita vertus, kaip teigia lenkų istorikas A. Codello¹⁹⁶, nuolatinis gąsdinimas galimu rusų užpuolimu leidžia manyti, kad LDK kancleris svarstė karinės intervencijos į Maskvos teritoriją klausimą. Vis dėlto silpnas Respublikos karinis pajėgumas, o ypač ypatingai bekompromisė Turkijos pozicija jos atžvilgiu verčia atmesti tokias hipotezes.

1673 m. lapkričio 11 d. jungtinė Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė nugalėjo turkus prie Chotino, tačiau pergalė nebuvo pasinaudota dėl asmeninių Jono Sobieskio ir M. K. Paco nesutarimų¹⁹⁷. Lietuvos didysis etmonas iš karto po mūšio grįžo į Lietuvą su savo vėliavomis, nors kancleris ragino jį pasilikti, arba, galiausiai, palikti kariuomenę Lenkijos pietuose, o ne žygiuoti į LDK. Kancleris motyvavo, kad karas nelaimėtas ir pavasarį prasidės iš naujo, todėl absurdiška bus ir vėl vesti pulkus iš Lietuvos per visą Lenkiją¹⁹⁸. Nebūdamas karvedžiu LDK kancleris puikiai suvokė laimėto mūšio privalumus tolimesnėje santykių su Osmanais raidoje. Jo karšta agitacija, priešingai negu 1660-ųjų metų pradžioje konflikte su Maskva, neturėjo tokios ženklios įtakos giminaičio sprendimams. Dėl to kancleris nebegalėjo aktyviai kontroliuoti Lietuvos kariuomenės, kuri užsienio politikoje, ypatingai santykiuose su turkais, buvo pagrindinis sėkmingos konflikto baigties instrumentas.

Panašią eigą įvykiai įgavo 1675 m. vasarą, kai turkų kariuomenė užėmė Zbaražo tvirtovę ir su didžiulėmis pajėgomis patraukė link Lvovo. LDK kancleris prašė savo giminaičio su Lietuvos kariuomene atskubėti į pagalbą valdovui, tačiau M. K. Pacas nepakluso. Lenkijos kariuomenė pati atrėmė turkų smūgį, bet Pacų giminės prestižas smarkiai sušlubavo. Po metų, 1676

¹⁹³ A. Codello, *Hegemonia Paców*, s. 38.

¹⁹⁴ 1673 m. konstitucijos aktas dėl padūmės mokesčio // 1673 metų Žemaičių teismų knyga, VUB, f. 7, nr. 29/14481, l. 441–465; VL, t. V, Petersburg, 1860, s. 45.

¹⁹⁵ A. Codello, *Litwa wobec wojny*, s. 154.

¹⁹⁶ A. Codello, *Hegemonia Paców*, s. 38.

¹⁹⁷ Verta pažymėti, kad LDK paruošė didelę ir gerai apginkluotą kariuomenę – 8250 karių. Atsižvelgiant į valstybės ekonominį pajėgumą tai buvo iš tiesų nemažas skaičius. žr. A. Codello, *Litwa wobec wojny*, s. 141.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 142.

m., K. Z. Paco įkalbėtas, LDK didysis etmonas atsivedė Lietuvos vėliavas prie Lvovo ir sėkmingai grūmėsi su turkais¹⁹⁹. 1676 m. Žuravno taika sustabdė karinius veiksmus Karūnoje²⁰⁰. LDK kancleris palankiai įvertino taikos sutartį, kuri leido Respublikai atsikvėpti nuo nuolatinių karų, kurie, su pertraukomis, tęsėsi nuo pat 1648 metų²⁰¹.

1672–1676 m. laikotarpis pasižymėjo audringomis permainomis Respublikos viduje ir tai padarė įtaką K. Z. Paco užsienio politikos prioritetams. Iš pradžių, norėdamas išvengti karo, LDK kancleris dėl objektyvių priežasčių – nenaudingos Bučiačo taikos sutarties ir turkų grėsmės Respublikai – buvo priverstas pakeisti savo nuomonę ir įtraukti LDK į konfliktą. Jo veiksmų ir sprendimų laukas buvo smarkiai apribotas valstybės viduje vykusių procesų – partijų kovų ir asmeninių Jono Sobieskio bei M. K. Paco antipatijų. Karas su Turkija sulaukė solidžios Lietuvos bajorų paramos ir leido Lietuvai svariai prisidėti prie Chotino pergalės. LDK kancleris nors ir priešinosi valdovui, tačiau, norėdamas išsaugoti savo autoritetą jo aplinkoje, buvo priverstas ieškoti būdų susitaikyti su Jonu Sobieskiu ir palaikyti jį Pietų politikoje. Kita vertus, K. Z. Pacas nuolatos baiminosi karo su Maskva ir dėl to stengėsi paraginti lietuvius padėti Karūnai kovoje su turkais, kad ši padėtų LDK potencialiame konflikte su Rusija. Tokia „apsisaugojimo“ politika leido LDK kancleriui sėkmingai laviruoti tuometinėje politinėje erdvėje tarp valdovo ir opozicijos bei formuoti savo atskirą, LDK interesus atspindinčią, atsargią užsienio politikos koncepciją, paremtą grynais išskaičiavimais, abipuse federacinių narių pagalba ir asmeniniais giminės interesais. Karas su Turkija buvo neišvengiama būtinybė ir, norėdamas apsaugoti Lietuvą, LDK kancleris turėjo solidarizuotis su lenkais, raginti giminaitį padėti Karūnai.

¹⁹⁹ A. Codello, *Hegemonia Paców*, s. 50.

²⁰⁰ M. Wagner, *Lietuvos kronika. Iš 1676 metų Žuravno kampanijos // Iš XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karybos šaltinių istorijos tyrimų*, p. 163–173.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 149, 154–156; Z. Wójcik, *Rzeczpospolita wobec Turcji*, s. 87–88.

III. VIDAUS POLITIKOS FORMAVIMAS

Šio skyriaus pagrindinis tikslas – atskleisti XVII a. antrosios pusės Pacų giminės iškilimo fenomeną ir koncentruotai pateikti du svarbiausius veiksnius – K. Z. Paco klientinio tinklo, kaip svarbiausio įtakos elemento atsiradimą, transformacijas, geografinį paplitimą ir preliminarų klientų skaičių bei Pacų giminės solidarumą ir santykį su kitomis giminėmis LDK vidaus politinių įvykių kontekste – lėmusius LDK kanclerio vidaus politikos formavimą.

1. Pacų giminės iškilimo priežastys XVII a. antrojoje pusėje

XV–XVII a. pradžioje Pacų giminė užėmė antraeilę padėtį Lietuvos politiniame gyvenime ir nenuostabu, kad jie negalėjo lygintis su Radvilomis, Sapiegomis ar Chodkevičiais. Giminės aktyvumas apsiribodavo lokalia politine erdve, dažniausiai tuose pavietuose, kur vienas ar kitas Pacų atstovas ėjo aukštesnes pareigas, pvz., kontraversiškas Kijevo vyskupas Mikalojus Pacas (mirė 1585 m.), kuris, būdamas nominatu į Kijevo vyskupystę, atsisakė katalikybės, perėjo į protestantizmą, tačiau 30 metų neteisėtai užėmė Kijevo vyskupo sostą²⁰², Kijevo vaivada Jurgis Pacevičius (mirė 1505 m.), Vilniaus kaštelionas Povilas Pacas (mirė 1595 m.), Minsko vaivada Jonas Pacas (mirė 1588 m.), Žemaičių vyskupas Mikalojus Pacas (mirė 1624 m.), Trakų vaivada Petras Pacas (mirė 1642 m.), LDK pakancleris Steponas Pacas (mirė 1640 m.)²⁰³ arba atstovavo galingesnių politinių diduomenės formacijų interesus²⁰⁴. LDK politinių batalijų, svarbių valstybinių reformų, sprendimų priėmimo lygmenyje Pacų giminė negalėjo reikštis, neturėdama kelių svarbiausių „didžiosios politikos“ reguliavimo ir formavimo svertų. Pirmą, ekonominio pagrindo ir atitinkamo klientinio tinklo, leidžiančio daryti įtaką didesniame negu lokaliajame politiniame-administraciniame teritorijos vienetu. Antra, Pacai neturėjo centrinio valstybės aparato – valdovo – paramos, o buvo inkorporuoti į mažesnius pavieto, kartais vaivadijos lygmens, valdančiųjų ir, svarbiausia, uždarų diduomenės partijų gretas. Pirmaujančios LDK politinėje padangėje diduomenės uždarumas tapo kliūtimi sėkmingai ir naudingai vedybinei politikai, taigi šis akstinas, potencialiai galėjęs paspartinti staigų iškilimą, neturėjo realaus pagrindo Pacų atveju. Nors susigiminiavimas su Gosevskiais, Chodkevičiais ir kitomis giminėmis neabejotinai sustiprino, o tiksliau konsolidavo jau įvykusi reiškinį – regalistų partijos sukūrimą²⁰⁵, XVII a. antrosios pusės

²⁰² Lietuvių Enciklopedija, t. XII, South Boston, 1958, p. 309.

²⁰³ PSB, t. 24, 1979, žr. atitinkamų asmenų biografijas p. 691–749.

²⁰⁴ XVI a. ryškiausias bendradarbiavimo su galingaisiais LDK didikais pavyzdys yra Pacų ir Radvilų santykis, žr. R. Ragauskienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis, Vilnius, 2002, p. 108, 194.

²⁰⁵ Regalistų partijos nariai: Vilniaus kaštelionas J. K. Chodkevičius vedė K. Z. Paco sesę Sofiją, LDK lauko etmonas V. Gosevskis buvo K. Z. Paco pusbrolis (V. Gosevskis buvo kanclerio tetos Ievos Pacaitės Gosevskienės sūnus), virtuvininkp J. K. Kiršenšteino pamotė buvo Ona Pacienė, dvaro maršalkos Teodoro Lackio pirmoji žmona buvo iš Pacų giminės Ona Pacaitė, žr. A. Rachuba, Boje Jana Kazimierza, s. 419.

Pacų hegemonijos fenomenas turėjo kitas ištakas ir susiformavimo aplinkybes. Įdomiausias ir aktualiausias šiam tyrimui Pacų giminės atstovas, pirmasis sugebėjęs pasiekti senatoriaus postą ir pradėjęs formuoti būsimą šeimos galybę, buvo K. Z. Pacas. Kitų giminės atstovų karjeros, ateities sėkmės ir paaugstinimai buvo glaudžiai susietos su jo asmeniu.

Svarbiausias indikatorius visų laikų politinių junginių ir pavienių asmenų sėkmingam startui vienoje ar kitoje politinėje ar socialinėje terpėje yra ekonominis užnugaris. Analizuojant K. Z. Paco finansinį pajėgumą kaip galimą iškilimo priežastį, būtina atkreipti dėmesį į vieną svarbiausių veiksnių – paveldėtą turtą. Tėvai paliko K. Z. Pacui kuklų palikimą (Vilkaviškio seniūniją, rūmus Varšuvoje ir Gardine) ir tik vėliau (iki senatoriaus posto), aktyvios politinės veiklos dėka, jam buvo suteiktos kelios seniūnijos ir nekilnojamo turto objektai²⁰⁶. Vis dėlto šios finansinės injekcijos nebuvo lemiamu būsimu LDK kanclerio iškilimo veiksniu, bet sutvirtino jo išsilaikymą aukščiausiam politinės hierarchijos lygmenyje. Pastarasis veikė kaip skatinimo mechanizmas, bet ne esminė K. Z. Paco politinės veiklos priežastis. Kitas argumentas, liudijantis apie XVII a. vidurio turto, pinigų ir politinio autoriteto santykį yra lenkų istoriko T. Wasilewskio preliminarūs skaičiavimai, leidžiantys nustatyti to laikmečio LDK įtakingiausių didikų finansinį, politinį ir net socialinį statusą visuomenėje. Taigi T. Wasilewskio pateikti duomenys rodo, kad XVII a. viduryje Jonušas ir Boguslavas Radvilos turėjo apie 20 000 paveldimų dūmų Lietuvoje ir daugybę miško plotų, seniūnijų LDK ir Karūnoje (kaip, pvz., Žemaitijoje iš viso buvo apie 50 000 dūmų). Boguslavo Radvilos metinės pajamos prieš vadinamąjį „tvaną“ vien iš paveldėtų turtų sudarė apie 240 000 auksinų, o Jonušo Radvilos – 200 000 auksinų. Kitų XVII a. vidurio įtakingų didikų pajamos siekė (pasak Liudvikos Marijos Gonzagos dvariškio Jeano Le Labourero): LDK pakanclerio Kazimiero Leono Sapiegos metinės įplaukos siekė 500 000 auksinų, t. y. tiek, kiek Jonas Kazimieras Vaza per metus surinkdavo iš visų karališkųjų LDK valdų; LDK paiždininko ir lauko etmono Vincento Gosevskio – 100 000 auksinų, o K. Z. Paco – 40 000 auksinų²⁰⁷. Iš to galima daryti išvadą, kad LDK mastu būsimasis kancleris, nors ir turėdamas nemažus turtus, atsiliko nuo savo amžininkų-didikų ir negalėjo stipria materialine baze skinti sau kelią į politines aukštumas. Todėl finansinis aspektas Pacų giminės iškilimo kontekste suvaidino minimalų vaidmenį, svarbiausias pozicijas užleisdamas politiniam protegavimui ir aukščiausių valstybės vadovų globai.

²⁰⁶ 1652 m. valdovas jam suteikė Ostrino seniūniją, po metų, be palikuonių mirus miestiečiui A. Račkėvičiui, namą Vilniuje už nuopelnus „*podczas tej Rebeliey* [...] (Kazokų sukilimo malšinimą 1648 m. – M. U.) *dzwigając ojczyznę chorągwie husarskie* [...]“, o 1656 m. Nemunaičio miškininkystę žr. Kadukas LDK vėliavininkui K. Z. Pacui ir jo sutuoktinei po mirusio Vilniaus miestiečio, Varšuva, 1655 05 10 // LVIA, f. 389, LM (Mk) 129, l. 589–592; J. Wolff, Pacowie: materyjały historyczne, s. 152–154.

²⁰⁷ T. Wasilewski. Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z Koroną od unii Lubelskiej do początku XVII wieku // Zapiski historyczne, t. LI, z.1, 1986. s. 46–48.

Savotiškos transformacijos ir valstybės valdymo sistemos bei struktūros reformų poreikis atsirado XVII a. viduryje kartu su Jono Kazimiero Vazos atėjimu į sostą. Nenuginčijamas faktas, kurį taikliai pastebėjo U. Augustyniak, buvo siekis sustiprinti monarcho valdžią ir paskatinti valstybės centralizaciją²⁰⁸. Todėl naujo valdovo taikyti metodai reikalavo glaudesnių ryšių ir atsparesnės atramos Respublikos bajorijos ir diduomenės tarpe. Jonas Kazimieras Vaza savo vidaus politines reformas bandė įgyvendinti formuodamas stiprią, atsidavusią realistų – dvaro šalininkų – partiją. Dažniausiai tai buvo nauji, silpni, politikoje nepasižymėję ir neturėję politinių tradicijų asmenys²⁰⁹. Lemiamą vaidmenį skiriant juos į atitinkamas pareigas suvaidino karalienė Liudvika Marija, pardavinėdama urėdus (korupcija to meto politinėje realybėje buvo normalus ir plačiai paplitęs reiškinytis) bei apvesdindama dvaro damas su potencialiais regalistsais, būsimais senatoriais²¹⁰. Tokioje valstybės vidinės raidos schemoje atsidūręs jaunas, perspektyvus, išsilavinęs, tėvo LDK pakanclerio Stepono Paco ir globėjo A. S. Radvilos²¹¹ nuo mažens proteguojamas K. Z. Pacas, turėjo visas galimybes tapti dvaro geidžiamu naujai besiformuojančios partijos nariu²¹². Kita vertus, negalima vienareikšmiškai teigti, kad K. Z. Paco įsiliejimas į LDK valdančiuosius sluoksnius buvo nulemtas vien valdovo ir valdovės projekto, kuris numatė lojalios senatorių grupės sukūrimą. Anot A. Rachubos²¹³, šiam planui puikiai pasitarnavo susidariusi palanki politinė situacija LDK. 1655–1656 m. įvyko visiškas LDK elito pasikeitimas. 1656 m. mirė vieni galingiausių didikų ir politinių partijų lyderiai LDK – didysis etmonas, Vilniaus vaivada J. Radvila ir LDK pakancleris K. L. Sapiega. Kitas Biržų–Dubingių Radvilų linijos atstovas B. Radvila dėl sąsajų su giminaičiu „išdaviku“ turėjo laikinai pasitraukti iš aktyvios veiklos. Katalikiškoji Radvilų linija nepasižymėjo lyderių gausa. Nesvyžiaus linijos atstovas jaunasis Mykolas Kazimieras Radvila tik žengė pirmuosius politiko žingsnius ir negalėjo aplink save suburti reikšmingos partijos. Klecko linija niekada nebuvo vyraujančia jėga LDK; o Olykos, mirus LDK kancleriui A. S. Radvilai, išnyko iš LDK politinio žemėlapiu²¹⁴. Taigi tokioje palankioje situacijoje Jonas Kazimieras Vaza sugebėjo užverbuoti K. Z. Pacą, sutvirtinti jo lojalumą apvesdinamas su valdovės dvaro dama ir palaipsniui skirdamas žemes valdas, postus.

Dar viena aplinkybė, kuri nebuvo plačiai eksplikuota istoriografijoje dėl savo specifinės, siauros tematikos, bet turėjo reikšmingos įtakos K. Z. Paco ir kitų „naujokų“ politiniam iškilimui – tai sudėtinga tarptautinė situacija XVII a. 7 dešimtmetyje su visais radikaliais įvykiais

²⁰⁸ U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy“*, Warszawa, 1999, s. 214–215.

²⁰⁹ Ibidem, s. 215.

²¹⁰ Z. Wójcik, Jan Kazimierz Waza, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1997, s. 182–183.

²¹¹ Neaiški yra A. S. Radvilos pozicija proteguojant jaunąjį K. Z. Pacą į LDK vėliavininko postą. Žr. A. Codello, *Wydarzenia wojenne na Żmudzi*, s. 49.

²¹² Jau 1651 m., formuojant LDK kariuomenę, buvo galima atsekti atitinkamų vėliavų politinę orientaciją. Taigi iš 16 dragūnų vėliavų tik dvi V. Gosevskio ir K. Z. Paco buvo priskiriamos dvaro partijai. Žr. A. Rachuba, *Klientela hetmańska w armii*, s. 28.

²¹³ A. Rachuba, *Boje Jana Kazimierza*, s. 415–416.

²¹⁴ Ibidem, s. 416.

(karas su Maskva ir švedais, pasidavimas švedų globai ir t. t.) ir jos įtaka bajorijos, formavusios Respublikos santvarkos pagrindą, savimonei. Neabejotinai ši akivaizdžiai atsiradusių aplinkybių terpė suteikė puikių galimybių LDK elito pasikeitimui ir naujų, antraeilių, bet savotiškų gelbėtojų, populistiniais lozungais prisidengusių politikų iškilimui į aukščiausias tarnybos vietas. Klausimas, kuris reikalautų atskiro tyrimo ir analizės, ar šias galimybes išvelgė ir jomis pasinaudojo valdovas, formuodamas savo partiją, ar pats K. Z. Pacas ir kiti būsimi regalistai, užsirekomendavę valdovui.

Apibendrinant galima teigti, kad Pacų giminės statusą XV–XVII a. pradžioje galima apibrėžti kaip antraeilį LDK elito segmentą, aktyvią veiklą vykdantį lokaliaje politinėje erdvėje. Ekonominis giminės statusas neleido susiformuoti atskirai, kraujo ryšiais grindžiamai politinei „Pacų partijai“, o privertė įsilieti į galingesnių didikų politines piramides. XVII a. viduryje Pacų fenomenas paaiškinamas per garsiausio giminės istorijoje nario K. Z. Paco, kaip visos giminės galybės pradininko ir formuotojo, iškilimo aplinkybes, kuriose būdingiausias paskyrimų ir kopimo karjeros laiptais veiksnys – finansinis aspektas – neturėjo lemiamo pagrindo. Realiausia K. Z. Paco iškilimo priežastis buvo politinis valdovo protegavimas ir įsitraukimas į vadinamosios „regalistų“ partijos gretas, kurios pagalba dinamiškai vystėsi tolimesnė būsimo LDK kanclerio valdžia ir galimybės.

2. Klientinės sistemos tinklas – svarbiausias įtakos elementas

Klientinė sistema – viena mažiausiai tyrinėtų politinės-socialinės istorijos temų dėl kelių priežasčių. Pirma, klientiniai santykiai sunkiai apibrėžiami ir išskiriami visuomenės narių bendravimo kontekste. Antra, istorijos šaltiniai nepateikia vienareikšmiškų pavyzdžių, aprašymų, leidžiančių diferencijuoti klientystę nuo kitų protekcijos ryšių tipų. Taigi klientinius ryšius, remiantis lenkų istoriko A. Mączak pateikta definicija, galima apibūdinti kaip abipusį laisvų, bet skirtingų socialinių sluoksnių žmonių įsipareigojimą, paremtą patrono globa, apsauga ir protekcija mainais už lojalumą ir ištikimybę²¹⁵.

Pacų giminės klientinės sistemos susiformavimo ir egzistavimo klausimas nebuvo tyrinėtas istoriografijoje. Dėl to šis sudėtingas, naujas aspektas reikalauja atsargaus tyrimo ir galimai koreguotinų išvadų ateityje. Pateikti skaičiai ir pavyzdžiai turėtų atskleisti tendencijas ir pagrindinius K. Z. Paco klientinio mechanizmo veikimo principus, prerogatyvas, aplinkybes.

LDK kanclerio K. Z. Paco, kaip ir daugelio diduomenei ištikimų politinės atramos žmonių – klientų ratas didėjo proporcingai didiko įtakos, statuso augimui. Nors ir šioje situacijoje pastebimos tam tikros išimtys. Kaip žinia, LDK kanclerio politinė karjera jos pradinėje formavimosi stadijoje klostėsi pagal netradicinį scenarijų, kur iškilimo akstinu buvo monarchas ir jo kuriama

²¹⁵ A. Mączak, Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVII w., Warszawa, 1994, s. 10.

dvaro partija. Todėl klientų didėjimo ar mažėjimo ratas ne visada turėjo atitikti proporcingo klientų – finansų dėsnio logiką. K. Z. Paco atveju, jo klientų susiformavimą nulėmė išorės veiksniai – valdovo protekcijų dėka pasiektas autoritetas ir įtaka. Akivaizdu tik viena, kad plačiai paskleistas klientinis tinklas buvo svarbiausias vidaus politikos formavimo įrankis.

Įdomios yra K. Z. Paco klientūros susiformavimo aplinkybės jo ankstyvos politinės veiklos stadijoje. Jaunystėje būsimą kanclerio santykis su vienu ar kitu politiniu junginiu nėra iki galo aiškus. Tikėtina, kad būdamas LDK kanclerio A. S. Radvilos jis suartėjo su Vazų dvaru, o po savo protektoriaus mirties perėmė dalį jo klientų. Startavęs monarcho partijos gretose ir gavęs nominaciją į LDK pakanclerio vietą K. Z. Pacas tapo politiniu veikėju, jungiančiu aplink save atitinkamų interesų žmonių grupę. Regalistų partija ir jos vidinė struktūra, kuri, kaip taikliai pastebėjo A. Rachuba, nėra iki galo ištirta, numatė LDK lauko etmono V. Gosevskio vadovavimą ir atramą LDK kariuomenės karininkų tarpe (tuo pačiu ir buvusiose Jonušo Radvilos vėliavose), kai tuo tarpu K. Z. Pacui buvo patikėtas ištikimų asmenų verbavimas kitose civilinėse politinėse terpėse²¹⁶. Jau šitame laikotarpyje puikiai žinodamas LDK kariuomenės įtaką politiniam gyvenimui, LDK kancleris ir jo klientai (pvz. S. ir J. Neverovskiai) aktyviai dalyvavo formuojant LDK vėliavas. Lenkų istorikė U. Augustyniak, tyrinėdama klientinius ryšius, konstatavo, kad nuo pat XVII a. pr. LDK karinė tarnyba buvo vienas iš būdų įsitraukti į politinius, viešuosius reikalus valstybėje²¹⁷. 1656 m. LDK lauko etmono V. Gosevskio patekimas į rusų nelaisvę reiškė vadovų pasikeitimą visoje regalistų partijoje ir LDK lauko etmono žinyboje esančiame dešiniajame kariuomenės sparne. Nors formaliai kariniai daliniai buvo pavaldūs V. Gosevskio regimentoriams (pvz., Samueliui Komorovskiui, vėliau giminaičiui M. K. Pacui), faktinė valdžia ir dauguma karininkų korpuso perėjo į K. Z. Paco įtaką. 1657–1660 m. laikotarpyje įvyko esminiai LDK kariuomenės vėliavų vadų pakeitimai ir tuo pačiu klientinio rato atnaujinimas. Pirmiausia V. Gosevskio statytinio S. Komorovskio dėka buvo paskirti nauji rotmistrai: Samuelis Andrius Abramavičius, Albrechtas Konstantinas Cechanoveckis, Jonas Kaimiris, Elzasas ir Kristupas Komorovskiai, Jonas Konopackis, Viktorinas Konstantinas Mlečka (vėlesnis Žemaitijos seniūnas), Jeronimas Ivanovskis, Marcijonas Boguslavas Rymkievičius Polskis, Kazimieras Chvaliboga Žeromskis, K. Z. Paco klientai: Kristupas, Bonifacas, Mykolas, Konstantinas Pacai, Kristupas Bialozaras, Kristupas Eperiašas, Jokūbas Jaspersas, Jonas Koleckis, Motiejus Romeris. Kita vertus, LDK kancleris įvykdė savotiškus valymus ir atsisakė nereikalingų žmonių – buvusio Radvilų klientinio tinklo narių, simpatizuojančių dešiniajam kariuomenės sparnui ir jos vadui LDK etmonui P. Sapiegai. Taigi vėliavų neteko: Kristupas Jesmanas Sinkovskis, Hugo O’Kelly, o savo noru išėjo

²¹⁶ A. Rachuba, *Boje Jana Kazimierza*, s. 420.

²¹⁷ U. Augystniak, *Wojskowi w życiu publicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII wieku // Litwa w epoce Wazów*, Warszawa, 2006, s. 301–322.

Stanislovas Lipnickis, Rosenšteinas, Olšovskis²¹⁸. Įdomu tai, kad milžiniškas darbas, kurį kariuomenėje atliko LDK lauko etmonas ir jo statytiniai, buvo perimtas ir K. Z. Paco pakoreguotas. Šiai akcijai puikiai pasitarnavo 1659 m. spalio 29 d. politikos naujoko, LDK kanclerio proteguojamo giminaičio M. K. Paco paskyrimas LDK stovyklininku ir kairiojo kariuomenės sparno vadu²¹⁹. Nuo tos dienos K. Z. Pacas turėjo visišką laisvę plėsti klientų ratą kariuomenėje, kuri vėliau buvo perduota jo giminaičiui ir politiniam bendražygiui M. K. Pacui.

Dar vienas svarbus aspektas, iliustruojantis klientinio tinklo formavimąsi, tai K. Z. Paco, kaip patrono, galimybė savo reikmėms verbuoti kariuomenės karininkus. Šioje vietoje vertėtų paryškinti priemones, kuriomis naudojosi LDK kancleris. Neabejotinai svarbiausias įrankis, turėjęs lemiamą vaidmenį klientinių santykių atsiradimui, leidęs manipuliuoti bajorais, buvo ekonominė nauda, suteikusi patronui politinių veiksmų ir manevrų laisvę. Būdamas dvaro partijos lyderiu LDK ir vienu įtakingiausių senatorių Respublikos, 6 dešimtmečio pradžioje K. Z. Pacas ryškiai įtakojo valdovą dalijant pareigybes ir skiriant valdas. Būtent šios dvi priemonės leido susaistyti glaudžiais įsipareigojimų ryšiais daugelį karininkų ir politinių veikėjų. Tokiu principu užsitikrinęs valdovo privilegijas K. Z. Pacas buvo pajėgus sustiprinti klientinius ryšius savo vėliavose, pritraukdamas naujų ir tuo pačiu atsidėkodamas ištikimiams žmonėms. Ryškiausias to pavyzdys – po 1664 metų karinės kampanijos prieš Maskvą vykusios valdų ir kitų nekilnojamo turto objektų dalybos. Tų pačių metų vasario 20 d. K. Z. Paco kazokų vėliavos draugui Jonui Micinkevičiui buvo suteiktos valdos Polocko vaivadijoje (Borovo ir Sumovos?)²²⁰, vasario 18 d. kanclerio pulko felčeriui Povilui Ambrazevičiui – namas Polocko mieste²²¹, rugpjūčio 5 d. LDK kanclerio husarų vėliavos draugui Jonui Andriui Bugoveckiui – valdos Polocko vaivadijoje (Movež?)²²², rugpjūčio 25 d. tam pačiam bajorui buvo suteiktos valdos Livonijoje²²³, o vėliavininkui Samueliui Kelpšai ir šarvuotų karių vėliavos draugui Samueliui Bobrovičiui – Dulkės kaimas Žemaitijoje²²⁴. Iš pateiktų pavyzdžių matome, kad klientinė sistema veikė įdomiu grandininio principu „valdovas – K. Z. Pacas – klientas“. Šioje sistemoje svarbiausia vieta atitekdavo būtent LDK kancleriui, nes jo klientų įsipareigojimai baigdavosi ties jo asmeniu ir nepasiekdavo valdovo. Pagal panašią schemą buvo perimama ir kita dalis kariuomenės iš buvusių politinių oponentų. Tokiu būdu kanclerio stovykloje atsidūrė visas K. J. Sinkovskio regimentas (apie 600 karių) ir buvusios S. Komorovskio husarų bei dragūnų vėliavos²²⁵. Tuo pačiu LDK kancleris, žinodamas, kad kariuomenė yra galingiausias visuomenės varžymo ir manipuliacijos įrankis, stengėsi sukurti klientinį tinklą savo giminaičiui

²¹⁸ A. Rachuba, Klientela hetmańska w armii... s. 33–34.

²¹⁹ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac... s. 43.

²²⁰ LVIA, f. 389, LM (MK), Užr. kn. 132, l. 386–387.

²²¹ Ibidem, l. 399.

²²² Ibidem, l. 469–470.

²²³ Ibidem, l. 468–469.

²²⁴ Ibidem, l. 917–918.

²²⁵ LVIA, f. SA, nr. 4106, l. 100–101, 111v–113, 158; nr. 4107, l. 51, 52v.

LDK vėliavininkui ir dešinio sparno vadui M. K. Pacui. Sunku pasakyti, kada dauguma klientų pakeitė savo patroną ir kokiomis aplinkybėmis tai įvyko. Neabejotina, kad dalis K. Z. Paco klientų buvo „perduota“ naujai atramai kariuomenėje – giminaičiui M. K. Pacui. Tikriausiai lemiamą vaidmenį suvaidino pastarojo paaukštinimas (1663 m. rudenį paskirtas LDK lauko etmonu, Smolensko vaivada) ir finansinė parama – pelningos Mohiliovo ekonomijos suteikimas²²⁶ bei vėlesnės aukštos valstybinės pareigybės. Taigi išryškėjo svarbi tendencija tolimesniam klientinio tinklo formavimuisi ir plėtrai LDK. Pasak K. Bobiatyńskio, LDK valdymo schema, kurioje vyravo Pacai, buvo panaši į buvusią V. Gosevskio laikais, t. y. regalistų partijos susiformavimo pradžioje²²⁷ – K. Z. Pacas kontroliavo padėtį valdovo dvare, kai tuo tarpu Lietuvos vidaus gyvenime tiesioginis valdymas ir jėgų paskirstymas buvo M. K. Paco rankose. Todėl natūralu, kad dauguma iš V. Gosevskio perimtos klientūros, ypatingai susijusios su kariuomene, automatiškai pereidavo į naujo vado-patrono globą, t. y. M. K. Paco rankas. Tačiau tai nereiškė, kad nutrūkdavo ryšys su LDK kancleriu. Priešingai, toks retai pasitaikantis išipareigojimų ir tarnystės ryšys yra mažai tyrinėtas istoriografijoje. Pavyzdžiui 1666 m. elitinėje LDK ir M. K. Paco husarų vėliavoje tarnavęs bajoras Aleksandras Dionizas Skorobohatas dažnai atlikdavo LDK kanclerio nurodymus, tikriausiai išlaikydamas lojalumą dar nuo 1660 m., kai tarnavo dešinio sparno kariuomenėje²²⁸.

Kur kas įdomiau klostėsi politinio klientinio tinklo susidarymas, kurio sudėtyje dažniausiai pasitaikydavo pavietų urėdininkai. Dalį ištikimų žmonių K. Z. Pacas „paveldėjo“ po savo pirmtako LDK kanclerio A. S. Radvilos mirties. Šią grupę sudarė bajorai, tiesiogiai susaistyti ryšiais su LDK kanceliarija ir pačiu K. Z. Pacu. Kita dalis, panašiai kaip ir kariuomenėje, buvo V. Gosevskio klientai. Turbūt ryškiausias pavyzdys yra bajoro S. Medekšos asmuo, kuris netgi po patrono mirties neperėjo į kitas politines partijas (Sapiegų) ir pasirinko neutralų statusą. 1660 m. rugpjūčio 20 d., tikėtina, K. Z. Paco užtarimo dėka, S. Medekša už „pasiuntinybę į Maskvą“ (*za legajce do Moskwy*) gavo Kybartų valdas²²⁹, o 1666 m. LDK kancleris parūpino jam Kauno žemės teismo raštininko pareigybę²³⁰. Panašios pareigos buvo suteiktos kitam K. Z. Paco klientui – Trakų žemės teismo teisėjui Mikalojui Rosochackiui, kuris pretendavo į Vilniaus žemės teismo raštininko vietą. 1667 m. birželio 28 d. LDK kancleris kontraversiškuose rinkimuose su keliais artimais senatoriais ir bajorais pats asmeniškai paskyrė savo klientą eiti šias pareigas²³¹. Turbūt teisingas buvo A. Codello, teigdamas, kad Pacų klientai – tai beveik visi žemės urėdininkai²³². Tokia klientinio

²²⁶ A. Rachuba, Michał Kazimierz Pac // *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, red. M. Nagielski, Warszawa, 2006, s. 163.

²²⁷ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 420; A. Rachuba, *Boje Jana Kazimierza*, s. 420.

²²⁸ A. D. Skorobohaty, *Diariusz*, opr. T. Wasiliewski, Warszawa, 2000, s. 30–33, 117

²²⁹ LVIA, f. 389, LM (MK), Užr. kn. 130, l. 430v.

²³⁰ S. Medeksza, *Księga pamiętnicza wydarzeń*, s. 7, 13.

²³¹ Protestas prieš M. Rosochackio išrinkimą // LVIA, f. SA, nr. 6, l. 825v–829v; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa, 2002, s. 120.

²³² A. Codello, *Pacowie wobec opozycji*, s. 32.

tinklo strategija leido minimaliomis sąnaudomis paskleisti savo pinkles ir į šį mechanizmą įtraukti daugiau bajoriškųjų masių. Žemės teismai sprendavo visas civilines bylas ir veikė vietinės bajorijos gyvenimą. Todėl tai buvo galingiausias įtakos ir savo interesų gynimo svirtas to laikmečio LDK politinėje arenoje.

Kita svarbi informacija apie K. Z. Paco ištikimų žmonių ratą – tai klientinio tinklo geografija ir apytiksliai skaičiai. Iš tuometinio Trakų vaivados Mikalojaus Stepono Paco aprašymo, kuriame LDK kanclerio brolis detalčiai užfiksavo 1669 metų iškilmingą Pacų įvažiavimą į Varšuvoje vykusią elekciją, sužinome apie preliminarų to meto Pacų giminės klientų skaičių. Taigi, pasak M. S. Paco, LDK didysis etmonas atsivedė 100 žmonių draugų, 300 pėstininkų, 200 dragūnų. Tas pats autorius pastebi, kad M. K. Paco žmonių ratas neturėjo viršyti 1000 žmonių skaičiaus. Tuo tarpu LDK kanclerį lydėjo dauguma Kauno, Žemaitijos, Gardino ir dalis Trakų bajorijos, o jų skaičius viršijo etmono palydą. Visą renginį stebintis Trakų vaivada konstatavo, kad Pacų įvažiavime dalyvavo apie 2500 lydinčių asmenų²³³. Iš to galima atsekti, kad apie 1500 žmonių buvo K. Z. Paco klientai. Jeigu M. K. Paco žmonių tarpe palydą sudarė bajorai ir reprezentatyvūs kariuomenės daliniai, neturintys nieko bendro su politine kova ir įtakos paskirstymu, tai į LDK kanclerio grupę įeidavo tik politiškai aktyvūs ne mažiau nei keturių teritorinių vienetų bajorai. Pavyzdžiui, 1673 m. tarpuvaldžio konvokacijoje kanclerio pakurstytas Gardino maršalka Jonas Kazimieras Kerdėjus viešai pareikalavo, kad naujo monarcho elekcijos data būtų nukelta keliais mėnesiais (Pacai bandė laimėti laiko ir sutrukdyti J. Sobieskio galimam išrinkimui į ATR sostą). 1676 m. tas pats J. K. Kierdėjus ir Kauno pateisėjas Jonas Stanislovas Šiukšta seime reikalavo sutaisyti abu etmonus (didįjį etmoną M. K. Pacą ir lauko Mykolą Kazimierą Radvilą), kai LDK kariuomenei grėsė skilimas ir M. K. Pacas galėjo prarasti jos kontrolę²³⁴.

Klientų skaičius kito ir skirtingais metais iliustruodavo skirtingą lojalumo laipsnį atitinkamuose pavietuose. Tai lėmė daugybė faktorių: patrono globa, patrono ir kliento ryšio stabilumas, opozicinių jėgų kurstymas ir potencialus perviliojimas.

Ryšiausias LDK kanclerio, kaip ir visos Pacų giminės, atramos taškas politinėje kovoje, garsėjęs klientinio tinklo gausa ir įtakos spektru, buvo Žemaitija. Istoriografijoje vieningai teigiama, kad „Žemaičių kunigaikštystė“ – vienas svarbiausių Pacų interesų regionų²³⁵. Ne be pagrindo kurdamas giminės galybę LDK kancleris savo tiesioginę veiklą LDK viešajame gyvenime, dalyvavimą seimeliuose koncentravo būtent Žemaitijoje. Viena iš savo slaptų raštų valdovei Liudvikai Marijai K. Z. Pacas po 1665 m. gegužės 15 d. įvykusios Vilniaus vyskupo Jurgio Bialozaro mirties vakuojančią vietą norėjo užtikrinti Aleksandrui Sapiegai. Tokiu būdu Sapiegu

²³³ Įvairiais amžininkų rašytais aprašymais pateikti informatyvūs šaltiniai tampa atrama tyrinėjant Pacų klientinį tinklą. Žr. K. Bobiatyński cituotą šaltinį ir komentarus, K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 228 išnaša nr. 182.

²³⁴ Ibidem. s. 300, 305; K. Matwijowski, Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego, Wrocław, 1976, s. 23.

²³⁵ Apie Žemaitijos strateginę svarbą rašė A. Rachuba, žr. A. Rachuba, Litwa wobec sądu, s. 685.; A. Codello, žr. A. Codello, Pacowie wobec opozycji, s. 32.

giminė būtų atitraukta nuo Žemaitijos, o Varniuose galėtų šeiminkauti giminaitis Kazimieras Pacas. Savo pasiūlymą LDK kancleris motyvavo tuo, kad Žemaitija yra strategiškai svarbi, turi didelį klientų ratą ir būtina paskirti vyskupą, galintį sustiprinti K. Z. Paco autoritetą bajorų tarpe: „*Ponieważ mam tak wiele sobie życzliwych we Żmudzi, że to pokazał, iż po kilka sejmów moim tam służy stawając posłami* [paryškinta – M. U.], *a kiedy będą miał biskupa swego, który tam magnam musi mieć auctoritatem, tym bardziej*“²³⁶. Iš tikrųjų K. Paco paskyrimas Žemaičių vyskupu leido praplėsti paties kanclerio ir visos giminės įtaką šiame regione, užverbuoti naujus klientus. 1670 m. sausio mėn. Pacams palankus Žemaičių seimelis ir vasario mėn. lojalaus, praeityje buvusio V. Gosevskio, vėliau M. K. Paco kariuomenės kliento, Žemaičių teisėjo V. K. Mlečkos rinkimai į seniūno postą tik patvirtino išsakytus teiginius. Reprezentatyvų (Pacų galybės prasme) seimelį pasirašė 84 Žemaitijos bajorai (žr., priedą nr. 2), kurių pavardės leidžia ne tik identifikuoti galimus klientus, bet ir supažindina su to meto Žemaitijos politinės tautos atstovais.

Reziumuojant galima teigti, kad LDK kanclerio klientinio tinklo atsiradimo ir formavimosi aplinkybės turėjo glaudų ryšį su jo politine orientacija ir užimamomis pareigomis. K. Z. Paco klientinio tinklo plėtrai turėjo įtakos LDK lauko etmono V. Gosevskio nelaisvė ir mirtis, leidusi perimti beveik visą jo klientūros potencialą kariuomenėje ir viešojoje politinėje erdvėje. Būdamas įtakingu Respublikos pareigūnu ir vienu svarbiausių valdovo padėjėjų, LDK kancleris stiprino patrono ir klientų ryšius, suteikdamas jiems valdas, urėdus. Savo ruožtu gausi ištikimų žmonių armija, kuri LDK teritorijoje labiausiai koncentravosi Žemaitijoje, buvo pats veiksmingiausias įtakos elementas seime, seimeliuose sprendžiant bendravalstybinius ir privačius reikalus, kovojant su opozicija.

3. Pacų solidarumas ir santykis su kitomis giminėmis LDK vidaus politikos kontekste

3.1 Jono Kazimiero Vazos laikais

Tyrinėjant vieno asmens politinės veiklos realijas negalima nutylėti jį supančių oponentų ir šalininkų vaidmens vidaus politikos procesams, įvykiams, aplinkybėms. Jono Kazimiero Vazos laikais, būdamas dvaro šalininku, LDK kancleris K. Z. Pacas susidūrė su aršia opozicija LDK vidaus gyvenime, kurią formavo tradicinės, senos Lietuvos didikų šeimos: Radvilos, Sapiegos, Chodkevičiai. Ši konfrontacija diduomenės ir bajorijos tarpe ryškiausią formą įgaudavo lokaliajoje aplinkoje – seimeliuose, visoje didžiojoje kunigaikštystėje ir netgi persikeldavo į Respublikos lygmenį – Abiejų Tautų Respublikos seimą.

²³⁶ [Krzysztof Pac], Skrypt tajemny jednego wielkiego senatora litewskiego do Królowej Jej Mości // Pisma polityczne... t. II, s. 36–37

Brėžiant chronologinį įvykių eskizą, pirmiausia reikėtų išskirti K. Z. Paco santykius su LDK arklidininku B. Radvila ir LDK didžiuoju etmonu, Vilniaus vaivada P. Sapiega, jų politinėmis grupuotėmis svarbiausių to meto Respublikos vidaus įvykių kontekste per seimų ir seimelių veiklos prizmę. Vėliau, Mykolo Kaributo Višnioveckio laikais būtina nušviesti LDK vidaus politikos tarpsnį, pavaizduoti Pacų giminės solidarumą išorės grėsmių akivaizdoje ir, galiausiai, Jono Sobieskio valdymo metais atskleisti bendras konfrontacijas su karališkuoju dvaru ir atsirandančiomis naujomis politinėmis jėgomis LDK.

Ankstyvoji K. Z. Paco veikla nėra tinkamai nušviesta istoriografijoje dėl skurdžios šaltinių bazės ir įvairiose šalyse išsisklaidyto giminės archyvo. Žinoma, kad 1655 m. K. Z. Pacas, siekdamas palankumo valdovo dvare, ėmėsi aktyvios Radvilas diskredituojančios kampanijos. Būtent tada prasidėjo pirmieji nesutarimai ir antipatijos tarp būsimo kanclerio ir B. Radvilos. K. Z. Paco dėka buvo demaskuotas 1655 m. B. Radvilos pasidavimas Švedijos globon. Vėliau, po lemtingo 1656 m. Prostkų mūšio, įkalintą B. Radvilą K. Z. Pacas netgi siūlė nunuodyti ar, imituojant dvikovą, nužudyti²³⁷. Tikriausiai Vėlavos-Bidgoščiaus taikos sutartis su Brandenburgo markgrafu ir Prūsijos hercogu nuslopino jo emocijas ir radikalius konflikto sprendimo būdus. Situacija kardinaliai pasikeitė, kai K. Z. Pacas tapo senatoriumi ir visiškai pasinėrė į regalistų partijos veiklą, kurią bandė neutralizuoti dar viena ryški LDK politinio gyvenimo asmenybė, proaustriškas politikas, savo gretose sutelkęs daugybę ryškių to meto LDK giminių (Sapiegų, Hlebavičių, Naruševičių, Oginskių, Polubinskių), LDK didysis etmonas P. Sapiega. Jo veiksmai ir konfrontacija su valdovo partija, lauko etmonu V. Gosevskiu privertė K. Z. Pacą ieškoti suartėjimo su kunigaikščiu B. Radvila²³⁸. Juolab, kad valdovui ir didikams vis aktualesnis tapdavo J. Radvilos turtų palikimo klausimas. Į turtus, skirtus kariuomenės išlaikymui, pretendavo Prūsijos gubernatorius. Kita vertus, B. Radvila niekada akivaizdžiai nesipriešino dvaro vykdomai politikai. Tačiau artimas santykis su giminaičiu Brandenburgo markgrafu ir Prūsijos hercogu Fridrichu Vilheltu ir tarnyba jo dvare neleido suartėti su Respublikos valdovo aplinka. Tuo tarpu kitas Radvilų giminės atstovas, Vilniaus kaštelionas M. K. Radvila jau nuo 1661 m. oficialiai buvo laikomas regalistu, tačiau pamažu tolo nuo dvaro²³⁹, kurio vykdyta politika nustumdavo jį (Pacų naudai) nuo vyraujančių pozicijų LDK elito padangėje.

Tame pačiame laikotarpyje, 1656–1660 m., buvo padėti pirmieji Pacų giminės, kaip tam tikro politinio darinio, formavimosi pamatai. Savo politinę karjerą pradėjo tolimas K. Z. Paco giminaitis²⁴⁰ M. K. Pacas. Kareivis, pradėjęs nuo žemiausios grandies, per keletą metų K. Z. Paco protekcijos dėka sugebėjo iškilti iki dešiniojo Lietuvos kariuomenės sparno vado – regimentoriaus.

²³⁷ T. Wasilewski, Bogusław Radziwiłł. Autobiografia, Warszawa, 1979, s. 49, 70.

²³⁸ B. Kalicki, Bogusław Radziwiłł, Kraków, 1878, s. 61; T. Wasilewski, Pac Krzysztof Zygmunt, s. 711.

²³⁹ A. Rachuba, Opozycja litewska wobec, s. 16–17.

²⁴⁰ Apie K. Z. Paco ir M. K. Paco giminystės ryšių problemą žr. M. Uzorka, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris, s. 15–16.

M. K. Pacas buvo Trakų vaivados Petro Paco sūnus. Po tėvų mirties, negavęs jokio palikimo, kartu su broliu K. Pacu (vėlesniu Žemaičių vyskupu) buvo priversti pradėti karjerą, neturėdami ekonominio užnugario²⁴¹. Jo brolis K. Pacas iš viso buvo atitrauktas nuo politinio gyvenimo – 1659 m. jis pateko į rusų nelaisvę ir iki pat 1663 m. kalėjo Maskvoje²⁴². Taigi tokia sudėtinga, intrigų, nesėkmių ir nesutarimų apipinta Pacų giminės taktika ir nuolatinė įtampa su opozicinėmis LDK šeimomis, reikalavo tvirto ir aiškaus veiksmų plano prieš būsimas valstybės reformas, o kas svarbiausia – solidarumo ir atramos.

Ryškiausias XVII a. antrosios pusės ir K. Z. Paco politinės veiklos projektas turėjo būti įgyvendintas 1661 m. seime, kuriame buvo bandoma forsuoti *virvente rege* (valdovui esant gyvam išrenkamas jo įpėdinis) elekcijos projektą ir Respublikos valdovų išrinkti prancūzų princą Henriką d'Enghien (Henri III Jules de Bourbon-Condé). Jono Kazimiero Vazos ir jo sutuoktinės karalienės Liudvikos Marijos bei visos regalistų partijos iniciatyva buvo siekta reformuoti valstybės vidaus santvarką stiprinant monarcho valdžią. Radikalus ir bajoriškai visuomenei nepriimtinas projektas, iš esmės politizuota, prieš valstybės vidaus santvarkos pakeitimus nukreipta reforma (nors pagrindinis jos tikslas buvo žingsnis link monarcho valdžios stiprinimo), realybėje transformavosi į atvirą kovą tarp valdovo, jo remiamos partijos ir tipiško Respublikai diduomenės-oligarchijos opozicijos bloko, o pati reforma tapo savotiška priemone, įrankiu šia kovai pagrįsti²⁴³. Kita vertus, minėto projekto esmė ir nesutarimai su kitomis giminėmis turėjo gilią ideologinę trintį su dichotominiu Respublikos valdymo modeliu (*monarchia mint* – monarchas ir luomai), kuriame vardan vieno segmento sėkmės akivaizdžiai buvo kėsinamasi į kito suverenumą ir teises – luomų dalyvavimą valstybės valdyme. Plačiausiai 1661–1662 m. *vivente rege* projektą tyrinėjusi lenkų istorikė S. Ochmann (Staniszewska) pastebėjo, kad didžiausią nesutarimų bangą bajorijos tarpe sukėlė karališkosios poros mėginimai perkelti prancūzišką absoliutinės monarchijos modelį į Respubliką²⁴⁴. Taigi tokia įvykių ir reformų kontekste K. Z. Paco vadovaujami regalistai turėjo išspręsti LDK opozicijos klausimą ir paruošti tvirtą pagrindą būsimoms permainingoms. Faktas, kad 1660 m. gegužės mėn. Pacų suvažiavime Vilkaviškyje LDK kancleriui pavyko suburti aplink save politiškai kylančią, bet įtakingą šeimos nario paramos reikalaujančią giminę (brolių, Trakų vaivadą M. S. Pacą, giminaičius – LDK stovyklininką M. K. Pacą, dvaro vėliavininką Konstantiną Pacą ir Bonifacą Pacą) bei vėliau įtikinti opozicijos daugumą. Prieš pat 1661 m. seimą LDK kancleris surinko daug elekciją palaikančių parašų. K. Z. Paco raštą pasirašė: Vilniaus vyskupas Jonas

²⁴¹ Iš tikrųjų M. K. ir K. Pacų motina Elžbieta (Halška) Pacienė buvo įpareigojusi sūnų Feliksą Jona Pacą, kuriam užrašė visą palikimą, išmokėti broliams kompensaciją. Tačiau tai niekada nebuvo padaryta. žr. Elžbietos (Halškos) Pacienės testamentas, Daugėliškės, 1650 12 17 // LVIA, SA, nr. 11, l. 624–627v; apie F. J. Paco įsipareigojimą išmokėti broliams pinigų žr. K. Paco testamentas, 1694 07 29, Alsėdžiai, LMAB RS, f. 43, b. 26865.

²⁴² A. Rachuba, Pac Kazimierz // PSB, t. 24, cz. 4, 1979, s. 706

²⁴³ U. Augustyniak, Wazowie i „królowie rodacy“, s. 216.

²⁴⁴ S. Ochmann, Sejmy z lat 1661–1662. Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej, Wrocław, 1977, s. 244.

Karolis Zaviša Daugėla, Smolensko vyskupas Jurgis Bialozaras, Vendo vyskupas Aleksandras Chodkevičius, Žemaitijos seniūnas Jurgis Hlebavičius, Smolensko vaivada Adomas Motiejus Sakavičius, Naugarduko vaivada Kristupas Valadkevičius, LDK didysis maršalka K. Zaviša, LDK lauko raštininkas A. Polubinskis, LDK referendorius K. P. Bžostovskis²⁴⁵. Seime taip pat teigiamai pasisakė P. Sapiega ir B. Radvila. Tai liudija K. Z. Paco sugebėjimą esant ypatingai svarbiam politiniam žingsniui – reformai – konsoliduoti pačius aršiausius priešininkus ir išlaikyti solidarumą giminės viduje²⁴⁶. Kita vertus, prieš 1661 m. seimą buvo imtasi ir kitokių priemonių, siekiant neutralizuoti galimus opozicijos veiksmus ar išvengti galimo nepasitenkinimo. Antai 1661 m. gegužės 5 d. LDK vėliavininkas Konstantinas Pacas kreipėsi į Beržnykų seniūną (Odachovskį?) įspėdamas, kad valdovo įsakymu LDK kariuomenės dešiniojo sparno divizija bus nukreipta į seniūniją²⁴⁷. Kariuomenės dalinių dislokavimas „nepalankių“ bajorų valdose buvo populiariausias būdas ekonomiškai juos sužlugdyti ir savotiško šantažo forma priverčiant pakeisti savo politinę orientaciją.

Nepaisant solidžių studijų (S. Ochmann) ir plataus XVII a. 7 dešimtmečio istorinės problematikos pjūvio²⁴⁸, iki galo lieka neaiškus pačių reformos forsuotojų užsiangažavimas, toliaregiškumas. Lygiai taip pat lieka neaiški kanclerio pozicija *vivente rege* projekto atžvilgiu. Jo mįslingas atsiprašymas ir savotiška atgaila išdėstyta testamente: [...] *Oczyźnie mojej nigdy nic Szkodliwego nieżyczył y w Promowaniu za Żywota Jego Krolew Mści, co za naywieksze Summebatur Crimem Successoris Szczególne Dobro Rzeczypospolitej uważałem [...]*²⁴⁹ palieka dviprasmišką įspūdį dėl intencijų nuoširdumo.

1661 metų seime Lenkijos opozicija, vadovaujama Karūnos didžiojo maršalkos ir lauko etmono Jurgio Liubomirskio, pasipriešino regalistų reformai, įtraukdama į savo gretas „senųjų teisių ir laisvių“ gynėjus, susikonfederavusius kariuomenės dalinius Lenkijoje, o po metų ir LDK. Tačiau net ir tokioje sudėtingoje situacijoje LDK kancleris sugebėjo suvienyti beveik visus LDK politinių partijų narius ir 1661 m. liepos 18 d. pateikė protestą, kuriuo norėjo nutraukti unią su Lenkija: „*Manifestacyja sine scitu stanów Wgo Ks. Litews. Od pewnych senatorów i posłów na rozerwanie unii z Koroną po sejmie anno 1661*“²⁵⁰. Visa Pacų giminė vienbalsiai palaikė manifestą.

²⁴⁵ Ibidem, s. 24–25.

²⁴⁶ L. Kubala, *Wojny duńskie*, s. 340, A. Rachuba, *Pac Mikołaj Stefan*, PSB, t. 24, cz. 4, 1979, s. 739.

²⁴⁷ LDK vėliavininko K. Paco raštas, 1661 05 05 // 1661 metų Žemaičių teismų knyga, VUB, f. 7, nr. 21/14473, l. 316–317.

²⁴⁸ R. I. Frost, *After the Deluge. Poland – Lithuania and the Second Northern War, 1655–1660*, Cambridge, 1993, p. 112;

²⁴⁹ Kristupo Zigmanto Paco 1655 ir 1678 m. sudarytų testamentų nuorašai, l. 7.

²⁵⁰ S. F. Medeksza, *Księga pamiętnicza*, s. 264–266; A. Codello, *Pacowie wobec opozycji*, s. 23.

Tuo tarpu įniršęs princas Conde, pasveikintas užsienio šalių monarchų su pergale, per savo pasiuntinį pareikalavo pasiaiškinimo dėl susidariusios situacijos²⁵¹. Padėtį ėmė gelbėti K. Z. Pacas, kuris valdovės vardu išdėstė visą problemos suregulavimo koncepciją, nusakančią ne tik nesutarimų priežastis, bet ir sprendimų prieš opozicionierius būdus. Taigi LDK kancleris pažadėjo pasipriešinusius reformai Karūnos bajorus nuteisti (esant reikalui netgi papirkti liudininkus). Toliau K. Z. Pacas nurodė, kokiomis priemonėmis būtų galima pakartoti reformos įteisinimą, juolab, kad visa LDK, išskyrus tam tikras kariuomenės vėliavas, palaiko projektą. Pasak Prancūzijos (Antoine de Lumbres) ir Švedijos (Steno Bjelke) pasiuntinių, veiksmingiausia būtų užsienio kariuomenių ir dvarui lojalių giminių samdomų dalinių pagalba jėga forsuoti projektą²⁵². Šis radikalus sumanymas niekada nebuvo įgyvendintas.

Iš pateiktų pavyzdžių matoma, kad lemtingais 1661 m. LDK kanclerio nuopelnas buvo ne tik savo giminės iškėlimas bet ir išorinis solidarumas sprendžiant valstybinius (dvaro partijos) klausimus. Tai sąlygojo daugybę priežasčių, bet svarbiausia – tai kylančios politinės jėgos su aiškiu giminystės ryšiais grindžiamu identitetu, kuris vėliau, kiek pakitęs, taps pragmatine, paskaičiuota politinės partijos koncepcija. Svarbu pažymėti, kad *vivente rege* projektą, o vėliau ir atsiskirimo nuo Karūnos manifestą parėmė ir pasirašė beveik visą LDK opoziciją (išskyrus P. Sapiegą), kas puikiai iliustruoja regalistų galingąjį potencialą, paremtu ne tik išskirtiniais diplomatiniais dvaro lyderių sugebėjimais, valdovo nominacijomis, bet ir atitinkama užsienio valstybių pagalba – papirkinėjimu ir korupcija.

Sekantis etapas, atspindintis Respublikos vidaus gyvenimo realijas, Pacų giminės santykių formavimą viduje ir vis stiprėjančią konfrontaciją su kitomis giminėmis – Radvilomis ir Sapiegomis – tai 1663 m. valdovo nominacijos į lauko etmono vietą, Smolensko vaivadiją ir LDK paiždininko urėdą. Kova dėl postų, kurioje grumėsi visų politinių partijų atstovai, buvo akivaizdžiai opozicijos pralaimėta. P. Sapiegos proteguojami asmenys: LDK raštininkas A. H. Polubinskis ir tolimas giminaitis, LDK raikytojas K. Sapiega neturėjo šansų. B. Radvila, meistriškai laviravęs tarp dvaro ir opozicijos, dėl savo paties neapsisprendimo buvo pašalintas iš kovos. Turbūt teisybė yra K. Bobiatyński, teigdamas, kad dar 1662 m. po tragiškos V. Gosevskio mirties, K. Z. Pacas sumanė LDK lauko etmono buožę parūpinti savo šeimai²⁵³. 1663 m. M. K. Pacas, turėdamas didelę patirtį ir gerbiamas kareivių, tapo LDK lauko etmonu. Siekdamas pakelti neturtingo giminaičio prestižą ir

²⁵¹ Conde kunigaikščio pasiuntinio kalba skirta Jo Didenybei Karalienei ir Ponams Kancleriams (LDK ir Karūnos) (nuorašas), 1661 // LMAB RS, f. 17, b. 12, l. 340.

²⁵² „[...] tak iż w WXL niewiele oprócz wojska żaden się woli Królowej JMsci nie znajdzie sprzecznym. Na upartych zaś mamy sposób, który nam podał JM De Lumbres z PP posłem Szwedzkim, iż dwadzieścia cztery tysiące możemy do Prus zamknąć wojska [...] Wojsko zaś szwedzkie od JM posła przyobiecane do Inflant się zemknie [...] z tamtąd Sub Titulo coniunctionis amor in sucursus do wojska Litewskiego zbliży, tamże z Pomorza PP wojewody Ruskiego i regimentów Jego Krolewskiej Mości ad devotionem [...]”, LDK kanclerio K. Z. Paco atsakymas Jo Didenybės valdovės vardu ir abiejų kanclerių vardu kunigaikščiui Conde (nuorašas), 1661 // LMAB RS, f. 17, b. 12, l. 340–342. Taip dokumentai yra publikuoti žr. Pisma polityczne z czasów, t. II, s. 29–30.

²⁵³ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 103–105.

realią valdžią kariuomenėje (etmonai dėl vėluojančių įplaukų į valstybės išdą dažnai turėdavo dengti algas iš savo kišenės), LDK kancleris netgi planavo M. K. Paco vedybas su turtingiausią Lietuvos nuotaka Ona Marija Radvilaite, garsiojo LDK etmono, Vilniaus vaivados Junušo Radvilos dukra²⁵⁴. Tačiau tai nereiškia, kad Pacų giminė pasižymėjo perdėtu noru tarpusavyje solidarizuotis. Tų pačių metų sausį, į LDK paiždininko vietą pretendavo visa eilė kandidatų, tarp kurių buvo S. M. Pacas (K. Z. Paco brolis) ir LDK pakamaris Feliksas Jonas Pacas. Tačiau nei vienas iš jų nesulaukė galingojo giminaičio paramos ir pareigybė atiteko Jeronimui Krišpinui Kiršenšteinui²⁵⁵. Įsižeidęs brolio veiksmais, Trakų vaivada M. S. Pacas atitrūko nuo dvaro partijos ir K. Z. Paco vadovaujamų regalistų.

Visiškai kitaip 1663 m. susiklostė grįžusio iš Maskvos nelaisvės K. Paco karjera. LDK kanclerio protekcijos nuopelnais jis buvo nominuotas Smolensko vyskupu ir įėjo Respublikos senatą, o po kelių metų, atsidūrė Žemaitijoje, kur atstovavo K. Z. Paco ir visos giminės interesams.

Taigi šis laikotarpis akivaizdžiai demonstruoja pasikeitimus ir minėtą pragmatinį Pacų giminės vidaus konsolidacijos etapą. M. S. Paco neparėmimas leidžia numanyti, kad „Pacų partijos“ galva LDK kancleris giminės solidarumą suvokė kitomis kategorijomis, iškeliant bendrąjį siekį, rezultatą, o ne besąlygišką giminų protegavimą į aukščiausius valstybės postus. Kita vertus, aiški strateginė, veikla, nukreipta į jau ne kartą minėtą svarbiausią vidaus ir užsienio politikos formavimo įrankį – kariuomenę, nubrėžė K. Z. Paco ir visos šeimos arba partijos prerogatyvas.

Po audringų 1663 m. nominacijų Pacų naudai, kiti metai buvo ne ką mažiau sudėtingi politinių giminių tarpusavio batalijų prasme. Šį kartą veiksmų teatras persikėlė į Karūnos teritoriją, kur Lenkijos didysis maršalka ir lauko etmonas Jurgis Liubomirskis, vienas aršiausių to meto Respublikos opozicionierių buvo apkaltintas mėginimais nuversti valdovą ir esamus aukštus dignitorius, nutraukti uniją su LDK. Regalistai, siekdami susidorojimo su J. Liubomirskiu, siuntė „skriptus“ bajorijai ir ragino jį nuteisti artimiausiame seime. Tuo tarpu Karūnos maršalka aktyviai ieškojo sąjungininkų ir galimų gynėjų. Šiam tikslui jis bandė užmegzti glaudesnius ryšius su LDK opozicijos ramsčiais – P. Sapiega ir Radvilomis²⁵⁶. Asmeniniai K. Z. Paco ir Karūnos didžiojo maršalkos santykiai buvo labai blogi. J. Liubomirskis kaltino LDK kanclerį organizavus sąmokslą prieš jį, tarsi bandydamas nuslėpti pagrindę abipusio priešiško priežastį – skirtingas politines pažiūras į esmines valstybės pertvarkymo reformas. Viename iš raštų Karūnos didysis maršalka netiesiogiai užpuolė K. Z. Pacą, teigdamas, kad tik atsitiktinumo dėka jis tapo LDK kancleriu: „[...] *ale że Twój urząd odprawujesz, przez sukcesyją wzięty, bo z bufona ojca musiałeś się stać szalbierzem albo mataczem*“²⁵⁷. Kitame rašte, su aiškia aliuzija į K. Z. Paco siūlomą projektą

²⁵⁴ A. Rachuba, Zabójstwo Wincentego Gosiewskiego, s. 719–720.

²⁵⁵ A. Rachuba, Opozycja litewska, s. 21.

²⁵⁶ A. Codello, Pacowie wobec opozycji, s. 25; A. Rachuba, Litwa wobec sądu, s. 680, 690–691.

²⁵⁷ Respons na jawny fałsz, // Pisma polityczne, t. III, s. 11.

[turimas galvoje *vivent rege* projektas – M. U.] sarkastiškai atsako, kad nevertins jo veiksmų „*Na rację, kórymi refetujesz pewny Projekt, nie będąc odpowiadał, bo jakom go raz w pwenych punktach ganił, tak go kanonizować nie myślę*“²⁵⁸.

1664 m. vasarą prasidėjo aktyvi seimelių kampanija, kuri turėjo parodyti, ar teismas bus palankus valdovui, t. y. ar Lietuva parems valdovo dvaro projektą susidoroti su J. Liubomirskiu, ar ne. Šiam tikslui į Lietuvą nuvyko LDK kancleris K. Z. Pacas. Jis nurodė savo bendražygiams, kokie tikslai turėtų būti keliami seime, pateikė įrodymus dėl Karūnos didžiojo maršalkos kaltės. LDK kancleris paskyrė savo sąjungininkus, kurie turėjo prižiūrėti seimelius pavietuose. Taigi, rytinės LDK vaivadijos buvo patikėtos LDK lauko etmonui M. K. Pacui. Padedamas Smolensko pakamario J. A. Chrapovickio, jis turėjo užtikrinti mandatą pačiam J. A. Chrapovickiui ir Smolensko pastalininkui Pranciškui Grožuchovskiui. Mstislavlio seimelyje turėjo būti išrinktas stalininkas Samuelis Izidorius Suchodolskis ir pateisėjas Kazimieras Hayka, arba LDK stovyklininkas Albrechtas Konstantinas Ciechanoveckis. Ašmenos ar Starodubo seimelyje pasiuntinio mandato siekė – Starodubo seniūnas Petras Rudamina Dusetskis ir Starodubo pilies teismo teisėjas Teodoras Kersnovskis, Vilniuje – LDK referendorius K. P. Bžostovskis, o Gardine – LDK raštininkas Andrius Kazimieras Katavičius. K. Z. Pacas asmeniškai nuvyko į Raseinius. Dar viena pastebima figūra, kuri LDK kanclerio nurodymu nuvyko į Breslaujos seimelį, buvo Smolensko vyskupas K. Pacas²⁵⁹.

Pagrindinis seimelių tikslas buvo „palankių“ instrukcijų paruošimas. Pacams tai nebuvo vienintelė misija, jie stengėsi pasinaudoti proga ir diskredituoti savo politinius priešininkus – Radvilas ir Sapiegas. Šiam tikslui geriausiai tiko V. Gosevskio nužudymas, kuriuo tiesiogiai buvo apkaltintas Kristupas Jesmano netiesiogiai – Habsburgų diplomatija ir P. Sapiega. Rinkiminei kampanijai puikiai pasitarnavo propagandinės žinutės, kurios skelbė apie B. Radvilos ir J. Liubomirskio artimus kontaktus ar net galimus susitarimus. K. Z. Paco vadovaujama kanceliarija, šalia pagrindinių instrukcijų, ruošė ir asmeninius nurodymus patikimiams bajorams²⁶⁰. Taigi 1664 m. LDK seimeliai tapo savotišku kovos lauku keliuose lygmenyse. Pirma, tarp dvaro ir opozicijos, antra, mažiau pastebimos, bet glaudžiai susijusios – asmeninės kovos tarp Pacų ir Sapiegu grupuočių dėl įtakos LDK.

Seimelių baigtis geriausiai nušvietė politines realijas ir išskyrė vyraujančią Pacų jėgą Lietuvoje. Vilkmergėje išrinkti Vladislovas Šmelingas ir Kazimieras Daumantas Sesickis pasisakė prieš J. Liubomirskį ir jo oponentus. K. Z. Paco šalininkai buvo išrinkti: Žemaitijoje – Mykolas Eustachijus Stankevičius ir Gabrielius Sipavičius, Smolenske – J. A. Chrapovickis ir Pranciškus Gruchovskis, Gardine – Kristupas Buchoveckis, Starodube – Kristupas Antanas Obrinskis ir

²⁵⁸ Respons na dwuarkuszowe scommata,. // Pisma polityczne... t. II, s. 113.

²⁵⁹ A. Rachuba, Litwa wobec sądu, s. 683–685.

²⁶⁰ Ibidem, s. 686.

Teodoras Kersnovskis, Trakuose (pirmininkaujant vaivada M. S. Pacui) – Mikalojus Pranciškus Rosachackis ir Marijonas Oginskis (Sapiegų šalininkas). Panašiai seimeliai pasibaigė Upytėje, Breslaujoje ir Kaune. Tuo tarpu Vilniuje vyko arši kova, ir, jei ne LDK kanclerio atvykimas į sostinę, viskas baigtusi pralaimėjimu. K. Z. Pacui pavyko nuraminti opoziciją ir pergalę šventė jo proteguojami asmenys: K. P. Bžostovskis ir Jonas Pranciškus Pozniakas²⁶¹.

A. Rachubos skaičiavimais, 11 iš 17 LDK seimelių palaikė Pacus²⁶². Atskirai pasisakė kariuomenė, kuri, M. K. Paco pakurstyta, negailėjo kritikos B. Radvilai. 1664 metais prasidėjęs seimas puikiai atspindėjo jėgų išsidėstymą ir abipusę politinių grupuočių, giminių kovą Respublikoje. Pirmosiomis dienomis Pacai blokavo derybas, neleisdami pavišinti J. Liubomirskio rašto. LDK pakamaris (Feliksas Jonas Pacas) uždraudė skaityti laišką, motyvuodamas, kad tai – asmeninis reikalas, o seime pirmiau reikia viešuosius klausimus spręsti²⁶³. Tokiu būdu buvo nutraukti opozicijos mėginimai konfrontuoti ir dvaras perėjo į puolimą – buvo sprendžiamos V. Gosevskio nužudymo aplinkybės (tam iš Malborko buvo atvežti pagrindiniai įtariamieji: jau minėtas K. Jesmanas, K. Kotovskis, Jastšebskis (?), Vyhovskis (?)). LDK kancleriui pavyko neutralizuoti ir J. Liubomirskio šalininką B. Radvilą, pagąsdinus kompromituojančiu caro raštu, kuriame rusai pasižadėjo nebepulti jo valdų²⁶⁴. Taigi situacijoje, kurioje Karūnos opozicijos delegatai neturėjo galimybės stoti į atvirą kovą, Sapiegų grupuotė vengė konfrontacijos dėl V. Gosevskio teismo ir „priverstinio“ B. Radvilos neutralumo, J. Liubomirskio klientas, pasiuntinys iš Galicijos Petras Telefusas nutraukė seimą. Tokių neigiamų įvykių paskatintas ir akivaizdžiai kovą pralaimėjęs, Lenkijos didysis maršalka turėjo bėgti iš valstybės.

1664–1665 m. dėl J. Liubomirskio bylos iširęs seimas atitolino LDK kanclerio vadovaujamą regalistų partiją nuo vidaus kivirčų. Atskiroje Lietuvos sesijoje K. Z. Paco iniciatyva nuspręsta sušaukti Lietuvos konvokaciją – atskirą Lietuvos seimą LDK reikalams spręsti Maskvos invazijos akivaizdoje²⁶⁵. Konvokacijos pirminė vieta buvo numatyta Radvilų Bialoje. Kaip pažymi savo dienoraštyje Mykolas Leonas Obuchovičius, 1665 m. gegužės 2 d. valdovas ir kai kurie senatoriai bei atstovai susirinko Vilniaus kašteliono Mykolo Radvilos mieste. Tačiau ir ši kartą Vilniaus vaivados P. Sapiegos kurstomi giminaičiai ir opozicija pasipriešino net tokiam LDK gyvybiškai, ekonomiškai svarbiam suvažiavimui, galinčiam bent dalinai sureguliuoti valstybės vidaus finansus, išmokėti algas kariuomenei²⁶⁶. Lietuvos pastalininkas Benediktas Sapiega ir Slonimo pavieto atstovai užprotestavo, kad Lietuva negali turėti atskirų seimų, o čia bus tikras seimas: „[...] *posłowie już to saperet, że jest to sejm litewski, co cautum legibus unionis, aby nigdy*

²⁶¹ J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. I, s. 528–529; A. Rachuba, *Litwa wobec sądu*, s. 692–693.

²⁶² A. Rachuba, *Litwa wobec sądu*, s. 695.

²⁶³ 1664 m. seimo dienoraštis // LMAB RS, f. 17, b. 12, l. 66.

²⁶⁴ A. Rachuba, *Litwa wobec sądu*, s. 697; 1664 m. seimo dienoraštis, l. 68–88.

²⁶⁵ VL, t. IV, Petersburg, 1859, p. 230–231; A. Codello, *Pacowie wobec opozycji*, s. 29.

²⁶⁶ A. Tyła, *Gardino konvokacija: Lietuvos izdo ir valstybės gelbėjimas* // *Lituanistika*, 2008, t. 54, nr. 1(73), p. 3–4.

*seorsive te narody bez siebie sejmów nie miewali [...]*²⁶⁷. Tikriausiai opozicijos agitacija buvo vaisinga, nes į Bialą senatoriai ir pasiuntiniai rinkosi pasyviai. Valdovas buvo priverstas perkelti suvažiavimą į Gardiną. Liepos 3 d. įvyko Gardino konvokacija, kurioje monarchą reprezentavo jo pasiuntinys, Gnezno kaštelionas Albertas Selskis su karališkąja instrukcija. Taigi įvykusi konvokacija vienbalsiai (dalyvavo Pacų ir jų šalininkų desantas: Mykolas Kazimieras, Mikalojus Steponas ir Kazimieras Pacai, J. A. Chrapovickis, K. P. Bžostovskis, A. Cechanoveckis, M. E. Stankevičius, J. K. Bilevičius, M. Obuchovičius, J. Kersnovskis J. K. Kerdėjus, M. P. Rosochackis, A. P. Odlanickis) nutarė skirti 22 padūmių mokestį kariuomenės algai apmokėti bei reglamentavo kitų mokesčių (muitų, rinkliavų) surinkimo dydį, laiką ir vietą²⁶⁸.

Reziumuojant, galima teigti, kad Gardino konvokacija buvo eilinis vyraujančių LDK jėgų vidaus nesutarimų laukas. Jos eiga ir nutarimai byloja apie Pacų giminės pergalės kitų šeimų atžvilgiu. Siekis apmokėti kariuomenę – tai bandymas sutelkti dar didesnę galią bei įtaką savo rankose per kariuomenės potencialą. Puikiai suvokdamas, bet negalėdamas tvirtai pasipriešinti, P. Sapiega buvo priverstas dalyvauti konvokacijoje, kuri koncentravosi ties LDK vidaus reikalais ir nesprendė – opozicijai opių – Respublikos reformų (*vivente rege*) ar politinių batalijų (J. Liubimirskio maišto) klausimų. Tuo pačiu Pacų giminė ir vėl vieningai gynėsi prieš išorines grėsmes, demonstruodama solidarumą ir bendro, naudingo rezultato siekimą.

1665 m. Pacų aktyvus dalyvavimas malšinant J. Liubimirskio maištą tik dar kartą įrodė giminės vieningą politinį kursą. Pats faktas, kad pirmoje kampanijoje 1665 metų vasarą kartu su A. Polubinskio LDK vėliavomis į žygį prieš Karūnos opoziciją susiruošė LDK kanclerio giminaičiai: LDK rūmų vėliavininkas K. Pacas, Trakų tijūnas B. Pacas, jo sūnus (nuo 1698 m. LDK pakamaris) Jonas Kristupas Pacas, o po metų misiją sėkmingai užbaigė M. K. Pacas, liudija apie tam tikrą šeimos konsolidacijos apraišką, kurią skatino vyresniojo globa, protegavimas, bendri interesai.

Visiškai kitaip situacija susiklostė 1666 m., mirus vienam stipriausių opozicijos ramsčių, LDK didžiajam etmonui P. Sapiegai. Atsiradusios dvi patrauklios ir svarbiausios LDK pareigybės, sutelkiančios visą civilinę ir karinę LDK valdžią – LDK didžiojo etmono ir Vilniaus vaivados, privertė konfrontuoti abi stovyklas. Įdomiausia, kad LDK kancleris pirmasis suskubo išitraukti į pareigybių kovą. Kaip rašo K. Bobiatyński, remdamasis užsienio rezidentų pasakojimais, K. Z. Pacas net buvo iškėlęs ultimatumą valdovui, kad paliks dvaro partiją, jei etmono buožė neatiteks M. K. Pacui²⁶⁹. Taigi tokie pareiškimai meta šešėlį ant nuoširdžių, „regalistinių“ kanclerio intencijų. Kita vertus K. Z. Paco užsiangažavimą būsimose dalybose puikiai demonstruoja Sapiegų opozicijos neutralizavimo siekiai. Pirmiausia buvo bandoma pervilioti P.

²⁶⁷ Pamiętniki Filipa, Michała, s. 371–372.

²⁶⁸ 1665 liepos 3 d. Gardino konvokacijos nutarimas // LVIA, f. 389, LM (Mk), užr. kn. 132, l. 1044–1052.

²⁶⁹ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 164.

Sapiegos senus bendražygius LDK lauko raštininką A. Polubinskį ir Žemaičių seniūną J. K. Hlebavičių. Į šią akciją įsijungė vienintelė likusi opozicija – Radvilos, vadovaujami Boguslavo ir Vilniaus kašteliono M. K. Radvilos.

Dar vienas įdomus faktas, susijęs su opozicijos narių veikla ir P. Sapiegos mirtimi, tai mįslingas velionio archyvo likimas, kurį per savo klientą, Naugarduko žemės teismo raštininką (?), B. Radvila prašė perduoti iš našlės Onos Barboros Kopec (?) po LDK didžiojo etmono mirties. Intriguoja tai, kad kunigaikštis skubėjo ir pageidavo susigrąžinti visą su juo susijusią korespondenciją²⁷⁰, tarsi bijodamas, kad ji neatsidurtų svetimose rankose. Tam neprieštaravo ir pati vaivadienė: „[...] jeżeliby się cokolwiek jakichkolwiek spraw WXmości służących znalazło, między sprawami Ś. P. Dobrodzieja mego, będą miała za przysługę oddać ie WXmości.“ Taigi, toks LDK arklidininko sujudimas palieka daug klausukų, meta šešėlį ant to meto LDK politinių grupuočių tarpusavio susitarimų, P. Sapiegos, Pacų, kurie buvo pagrindiniai priešininkai. Archyviniai šaltiniai neišaiškina šios istorijos baigties.

Kita giminių-grupuočių įtakos ir politinės vienybės, deklaruojamų kursų, vertybių kovos vieta – tai LDK seimeliai. 1666 m. pavasario sesijoje A. Rachuba suskaičiavo 7 seimelius (Lydos, Vilkmėgės, Slonimo, Brastos, Minsko, Rečicos), pasisakiusius prieš dvaro politiką²⁷¹. Tai buvo ženklas, kad nauja opozicija atgimė ir ruošėsi būsimoms kovoms. Vis dėlto 1666 m. kovo 17 d. prasidėjęs seimas parodė dviprasmišką rezultatą. Iš vienos pusės dvaro partija patyrė didžiulę kritiką, iš kitos – LDK kancleris sugebėjo susitarti su A. Polubinskiu ir jo rėmėjais bei žengti pirmą žingsnį link jo užverbavimo, užleisdamas jam Oršos seniūniją²⁷². Tuo tarpu valdovas, suvokdamas LDK kanclerio poziciją dvaro atžvilgiu ir galimą visų LDK gyvybiškai svarbių pareigybių sutelkimą vienoje rankose (kanceliarijos antspaudą, didžiojo etmono buožę, vyskupystes, išdą ir t. t.), dėsė su nominacijų paskelbimu. Tiesa, balandžio mėnesį valdovas, norėdamas išlaikyti bent vizualią pusiausvyrą, nominavo M. K. Radvilą Vilniaus vaivada. Prieš tai į šį postą pretendavo K. Z. Paco brolis Trakų vaivada M. S. Pacas. Tačiau ir šį kartą, panašiai kaip ir 1663 m., jis nesulaukė paramos. Tokia pragmatinė LDK kanclerio politika, paremta išskaičiavimais, kombinacijomis ir kuo platesne įtaka LDK, tikriausiai, nenumatė M. S. Pacui vietos besikeičiančiame LDK elite. Kita vertus, Trakų vaivada ėjo aukštas pareigas ir potencialus perėjimas į kitą postą vargu ar pakeistų jo statusą iš esmės. Juolab, kad finansine prasme, M. S. Pacas nebuvo skriaudžiamas²⁷³. Verta atkreipti dėmesį ir į jo asmenybę. Šis, nepaprastai mįslingas ir sunkiai prognozuojamas asmuo, dėl savo vidinių išgyvenimų ir, kaip parodė vėlesni įvykiai (dvasininko kelias), polinkio į kardinalias permainas, galėjo neturėti politinės vizijos ir aiškiai apibrėžtos nuomonės vykdomai kovai tarp

²⁷⁰ Sapieginės laiškas B. Radvilai, Kasava, 1666 09 24 // VUB, f. 4 (A205) b. 16119.

²⁷¹ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 167 (autorius deda išnašą į A. Rachubos daktaro disertacijos darbą.)

²⁷² Ibidem, s. 168; 1666 m. kovo 17 d. prasidėjusio seimo dienoraštis // LMAB RS, f. 17, b. 12, l. 104.

²⁷³ 1666 m. balandį jam buvo suteikta Beržninkų seniūnija, o rugpjūtį – išnuomota Veliuoną. A. Rachuba Pac Mikołaj Stefan, s. 740.

partijų. Todėl tokia pozicija kenkė Pacų giminės vidiniam solidarumui, kuriuo silpnomis pusėmis naudojosi opozicija. Nenuostabu, kad jau 1666 m. M. S. Pacas, išsikeičęs ir nuskriaustas, paliko giminės grupuotę ir atsidūrė B. Radvilos įtakoje. Tų pačių metų rudenį M. S. Pacas dėkojo LDK arkliadininkui už pagalbą bylinėjantis Vilniaus Tribunole ir žadėjo ištikimybę: [...] *przy niskim podziękowaniu za wszelakie pod czas Trybunału Wileńskiego wyrażone mi affekty i łaski, które starać się będą abym powinnym WXmości usług moich wypłacał trybutem [...]*²⁷⁴.

Grįžtant prie seimelių darbo, reiktų konstatuoti, kad situacija kiek pasikeitė rudens sesijoje, kai abi partijos ėmėsi agitacinės veiklos. Akivaizdu, kad opozicija forsavo atitinkamas ir sau naudingas instrukcijas. Apie tai B. Radvilą informavo jo senas, ištikimas klientas Naugarduko pataurininkas Jonas Cedrovskis²⁷⁵. Rudens seimas turėjo išspręsti užsitęsusių aukštų pareigybių dalybų klausimą. Prasidėjusiame posėdyje LDK kancleris ilgai dėstė apie tai, kaip Jono Kazimiero Vazos pirmtakai dėsė su LDK didžiojo etmono buožės įteikimu²⁷⁶. Šios kalbos ir viešas spaudimas nebuvo bevaisės. K. Z. Pacas sugebėjo nurungti opozicionierius, kuriems vadovavo B. Radvila. Taigi M. K. Pacas žengė dar vieną žingsnį link Respublikos įtakingiausių rato – jis tapo LDK didžiuoju etmonu ir Vilniaus kaštelionu – antru pagal pasaulietinės valdžios hierarchiją (po Vilniaus vaivados) LDK ir šeštu visoje Respublikoje pareigūnu. Tuo tarpu LDK lauko etmono buožė atsidūrė ne A. Polubinskio, kaip buvo tikėta, bet LDK kanclerio proteguojamo ir visiškai Pacams atsidavusio Vitebsko vaivados Vladislovo Valavičiaus rankose²⁷⁷.

Paskutinis ryškesnis Pacų ir kitų giminių konfrontacijos laikotarpis sietinas su valdovės Marijos Gonzagos de Nevers mirtimi ir Jono Kazimiero Vazos abdikcija.

Savo fundamentalioje studijoje K. Bobiatyński akcentavo, kad 1667 metų pradžia ženklino tam tikrą krizę Pacų giminės vidaus santykiuose. Gavęs didžiojo etmono buožę M. K. Pacas pradėjo savarankišką politinę karjerą ir, kas svarbiausia, jam nebuvo reikalinga galingojo giminaičio kanclerio protekcija. Kas paskatino tokį žingsnį, lieka neaišku. Lenkų istoriko teigimu, M. K. Pacas, pasiekęs politines aukštumas, nebematė sau naudos regalistų partijoje ir netgi zondavo opozicijos gretas²⁷⁸.

1667 m. mirė valdovė, o didysis etmonas buvo viešai apkaltintas dėl jos mirties (paskutinis pokalbis ir Paco išėjimas iš dvaro partijos turėjo paveikti valdovę, kad kitą dieną ji mirė). Pasikeitė ir oficiali dvaro politika. Vietoj princo d'Enghien, Paryžius nurodė remti Neuburgo

²⁷⁴ M. S. Paco laiškas B. Radvilai, Trakai, 1666 09 17 // VUB, f. 4, (A205), b. 16112.

²⁷⁵ J. Cedrovskio laiškas B. Radvilai, Sluckas, 1666 09 11 // VUB, f. 4, (A205), b. 16109.

²⁷⁶ Savo votume K. Z. Pacas prisiminė, kaip Žygimantas Vaza, Vladislovas Vaza neskirdavo didžiųjų etmonų. 1666 m rudens seimo dienoraštis // LMAB RS, f. 17, b. 12, l. 125.

²⁷⁷ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 180–181; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 1: Województwo wileńskie XV–XVIII wiek, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, red. A. Rachuba, Warszawa, 2004.

²⁷⁸ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 186–187.

kunigaikštį Pilypą Vilhelmą – t. y. Brandenburgo elektoriaus ir tuo pačiu B. Radvilos kandidatą²⁷⁹. Tokioje situacijoje Pacai turėjo pasirinkimo laisvę: ar paremti naują kandidatą ir automatiškai suartėti su Radvilų vadovaujama opozicija, pasidalinti LDK įtakos sferomis, ar pereiti į opoziciją ir grumtis dėl vienvaldystės Lietuvoje.

XVII a. antrojoje pusėje Europa buvo padalinta į dvi stambias stovyklas: iš vienos pusės stovėjo Prancūzija, iš kitos – Habsburgų dinastijos valdomos valstybės. Jų tarpusavio kovos rezultatas buvo daugelio valstybių raidos padarinys. Prancūzų ir Habsburgų keliai susikirto Respublikoje, o dar tiksliau LDK, kurioje svarbiausias pozicijas užėmė Pacų giminė ir jos *spiritus movens* LDK kancleris K. Z. Pacas²⁸⁰. Tarptautinė padėtis tiesiogiai veikė vidaus grupuočių batalijas. Todėl jų priklausomybė tam tikroms politinėms jėgoms, vieša ar slapta parama buvo daugelių sėkmių, paaukštinimų, ekonominių laimėjimų šaltinis. Nenuostabu, kad 1667–1668 m. būtent politinė orientacija lėmė Pacų padėtį dvaro atžvilgiu ir atvirkščiai. Puikiai nujausdami tarptautinį politinį žaidimą ir jo galimą rezultatą, Pacai tolo nuo naujos dvaro politikos. Jei M. K. Pacas paliko regalistų gretas dar 1667 m., tai po metų su valdovu išsiskyrė ir pats LDK kancleris²⁸¹. Neabejotinai konfrontaciją paskatino promaskvietiški pastarųjų mėnesių abiejų giminės atstovų veiksmai ir deklaracijos. Caro pasiuntiniai B. Ordina-Naščiokinas ir Grigorijus Bogdanovas, būdami 1667–1668 m. žiemą Varšuvoje, bandė įkalbėti K. Z. Pacą paremti caro kandidatūrą, o grįždami namo 1668 m. sausio 26 d. Merkinėje susitiko su LDK didžiuoju etmonu. Tų pačių metų pavasarį rusų viešnagės suaktyvėjo, buvo atsiųstas Stepanas Polkovas. Jis taipogi susitiko su M. K. Pacu netoli Vilniaus. Buvo kalbama apie Ukrainoje vykusius neramumus bei būsimą elekciją. Etmonas priešišškai pasisakė prieš bet kokią prancūzų politiką, vėliau per savo raštininką parėmė caro kandidatūrą²⁸². Taigi tokie veiksmai paskatino Joną Kazimierą Vazos antipatijas Pacams ir norą sustiprinti kitas gimines. Pirmiausia, jau be K. Z. Paco patarimų buvo išspręstas mažojo antspaudo klausimas po LDK pakanclerio A. Naruševičiaus mirties. Jis atiteko M. K. Radvilai, kuris Vilniaus vaivados vietą užleido J. K. Hlebavičiui (buvusiam Žemaitijos seniūnui). Tačiau kontraversiškausias paskyrimas įvyko jau rugsėjo mėnesį, o paaiškėjo lapkritį, kai abdikavęs Jonas Kazimieras Vaza nominavo LDK pakanclerį M. K. Radvilą LDK lauko etmonu po V. Valavičiaus mirties. Kurioziška, kad oficialiai V. Valavičius mirė 1668 m. rugsėjo 15 d., t. y. tą pačią dieną, kai valdovas suteikė nominaciją M. K. Radvilai. Teisūs buvo Pacai, ironizuodami, kad per dieną žinia stebuklingu būdu pasiekė Varšuvą ir buvo spėta paruošti nominaciją naujam dignitoriui. Nemažiau sarkastiško turinio buvo LDK kanclerio paruoštos brošiūros bajorijai, kuriose buvo stebimasi, kodėl kartu su etmono buože nebuvo atiduota Smolensko vaivadija, priklausiusi velioniui. Tekste Pacai

²⁷⁹ A. Codello, *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów*, s. 915.

²⁸⁰ J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. IV, Lwów, 1886, s. 3–8.

²⁸¹ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac*, s. 200–201.

²⁸² Z. Wójcik, *Pacowie wobec kandydatury*, s. 146, 149.

juokavo, kad V. Valavičiaus tikriausiai dvi sielas turėjo ir greičiau su etmonyste, nei su vaivadija atsisveikino²⁸³.

Tokiomis nuotaikomis baigėsi ilgas, dviejų dešimtmečių trukmės Jono Kazimiero Vazos valdymo laikotarpis. Pacai, vedami ir proteguojami LDK kanclerio K. Z. Paco, sugebėjo greitai ir efektyviai pasiekti aukštas pareigas (ypatingai M. K. Pacas ir K. Pacai). Neabejotinai stiprinant ir konsoliduojant giminės branduolį, svarų indėlį įnešė jaunoji Pacų karta ir kiti giminės nariai. Pacų vienybės pobūdį ir sėkmingą konfrontaciją su kitomis giminėmis ir ryškiausiais jų atstovais B. Radvila ir P. Sapiega, lėmė bendri vidaus reformų sprendimai, dalyvavimas karinėse operacijose (malšinant J. Liubomirskio maištą), aktyvi seimelių veikla (atitinkamų instrukcijų paruošimas ir ištikimų žmonių išrinkimas). Šių išvardintų veiksmų grupė leido sustiprinti giminės solidarumo vidaus ir išorės bruožus, išryškinti priemones, kuriomis buvo pasiektas aktualiausias tikslas – vienvaldystė LDK. Nors solidarumo santykis buvo labai trapus ir beveik nepastebimas, galingieji turėjo konsoliduotis šeimos viduje, siekdami užsibrėžtų tikslų. Svarbiausia priemonė, leidusi didinti įtaką LDK ir neutralizuoti kitas gimines, tai pragmatinė, apskaičiuota, racionali aukštų pareigybių dalinimo politika lojaliems žmonėms per glaudžius ryšius su valdovu ir narystę regalistų partijoje. Tokiu būdu, nurungiant B. Radvilą ir A. Polubinskį, 1663 m. ir 1666 m. M. K. Pacas tapo LDK kariuomenės etmonu, K. Pacas Smolensko, o vėliau ir Žemaitijos vyskupu. Tačiau būta ir išimčių. Kiek kitaip susiklostė K. Z. Paco brolio Trakų vaivados likimas, kuris, nesulaukęs paramos, atitrūko nuo šeimos deklaruojamos politikos ir suartėjo su opozicija.

3.2. Mykolo Kaributo Višnioveckio laikais

Mykolo Kaributo Višnioveckio atėjimą į Respublikos sostą 1669 m. lydėjo arši priešalekcinė kampanija, kurioje ir vėl susidūrė politinių grupuočių interesai. Po Jono Kazimiero Vazos abdikcijos dėl Respublikos sosto varžėsi 5 kandidatai: vokietis Neuburgo kunigaikštis Pilypas Vilhelmas, prancūzas princas Henrikas Julius de Bourbon-Conde, austras Lotaringijos kunigaikštis Karolis, rusų caras Aleksejus Michailovičius ir „Piastas“ – Mykolas Kaributas Višnioveckis²⁸⁴. Pacai, siekdami išsaugoti savo stiprią poziciją LDK, turėjo remti tokį kandidatą, kuris leistų jiems iškilti politinėje arenoje į dar aukštesnį lygmenį, bet tuo pačiu būtų nepriimtinas opozicijai – šiuo atveju Radviloms. Tiesa, tokia savanaudiška politika turėjo atitikti tam tikrus kriterijus – sulaukti LDK bajorijos pritarimo ir paramos. Ilgametis karas su Maskva, prarasti dideli teritorijų plotai rytuose neabejotinai kėlė teigiamas nuotaikas LDK bajorų tarpe galimam suartėjimui su rusais. Tačiau ši tendencija nebuvo populiari Karūnoje. 1668 m. prancūzų

²⁸³ J. A. Chrapowicki, *Dyaryusz wojewody*, s. 76; A. Codello, *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów ...* s. 915; K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac*, s. 215–216.

²⁸⁴ V. Kamuntavičienė. LDK kancleris Kristupo Zigmanto Paco, p. 29.

ambasadorius Pierras de Bonzy perspėjo savo dvarą, teigdamas, kad tarp trijų partijų, kovojančių dėl elekcijos, stipriausia yra caro partija. Ją remia Lenkijos primas Mikalojus Pražmovskis, o svarbiausia – LDK kancleris²⁸⁵. Panašiai buvo informuotas rusų pasiuntinys Akinfovas, kuris raportavo į Maskvą, kad K. Z. Pacas palankiai vertina caraičio kandidatūrą ir prašo atsiųsti kariuomenes prie Ukrainos sienų tam, kad bajorai pamatytų tikrąją valstybės gynėją²⁸⁶. Vis dėlto minėti pareiškimai neturėjo tolimos, gerai apgalvotos strategijos, o kas svarbiausia, nebuvo nuoširdūs.

Henriko Conde štabas veikė per LDK kanclerio žmoną. Prancūzai žadėjo Klarai Izabelei Pacienei dvaro damos pareigas, prašydami jos užtarimo. Tačiau 1669 m. birželį 33 senatorių akivaizdoje K. Z. Pacas atsisakė paremti prancūzų prinčą. Negavęs vieno svarbiausių politikų palaikymo, pasipriešinus bajorijai, birželio 6 d. princas de Conde buvo išbrauktas iš kandidatų sąrašo²⁸⁷.

Pacai meistriškai laviravo tarp visos eilės kandidatų, klaidindami opoziciją ir ieškodami optimaliausio varianto savo giminei. 1669 m. vasarą jie persiorientavo ir parėmė Lotaringijos kunigaikštį Karolį. Kokie motyvai juos pastūmė šiam žingsniui, lieka neaišku, manoma, tai galėjo lemti susidariusi situacija visoje Respublikoje bei asmeninės perspektyvos. Tačiau arčiausiai tiesos turbūt yra Lenkijos istorikė M. Chmielewska, kuri savo monografijoje puikiai iliustruoja to meto diduomenės savimonės realijas ir požiūrį į kandidatus. Pasak mokslininkės, nei viena grupuotė nepasižymėdavo monolitiškumu ir dažnai buvo sąlygojama kandidatų agentų aktyvios veiklos, papirkinėjimu, bendromis simpatijomis, ar antipatijomis²⁸⁸. Todėl suprantama yra LDK kanclerio, jo giminaičio LDK didžiojo etmono ir visos Pacų šeimos lanksti, neapibrėžta pozicija elekcijos atžvilgiu.

Kova tarp politinių partijų dėl „palankaus“ valdovo buvo netiesioginė, be skambių deklaracijų ir viešų pareiškimų. Tačiau reikėsi pačiame aukščiausiam lygyje. Nemažiau aršūs susirėmimai vyko LDK vidaus gyvenime. Čia, po skandalingos Jono Kazimiero Vazos nominacijos Radvilų naudai, negalėjo užgęsti aistros tarp Pacų ir M. K. Radvilos. Nuolatos Pacų kurstomas ir didžiulę skriaudą jaučiantis A. H. Polubinskis, kuriam 1663 m., 1666 m. ir 1668 m. iš po nosies buvo atimta etmono buožė, perėjo į Pacų partijos gretas. Savo šalininkus konsolidavo B. Radvila. Laiške Vilniaus vaivados J. Hlebvicičiaus žmonai LDK arklidininkas prašė (Kotrynos Radvilaitės), kad pastaroji įkalbėtų vyrą ir visus jo žentus (turima galvoje LDK raikytoją M. Oginskį ir LDK dvaro paiždininką K. J. Sapiegą – M. U.) palaikyti Radvilas, „nes kitaip sumindys mus naujos

²⁸⁵ Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim*, s. 139.

²⁸⁶ Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, т. 12, глава I. Продолжение царствования Алексея Михайловича, skaitmeninė knygos versija - <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/soloviev/solovlec.htm> (žr. 2009 balandžio 2 d.).

²⁸⁷ A. Codello, *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów*, s. 922, 926.

²⁸⁸ M. Chmielewska, *Sejm elekcyjny Michała Korybuta Wiśniowieckiego 1669 roku*, Warszawa, 2006, s. 62.

šeimos” (B. Radvila rašo su aiškia aliuzija į Pacų giminę): „[...] *oto najbardziej W. X. M. upraszam, żebys animowała i J. M. pana wojewodę i Jm pani zięciów swoich żeby nas Radziwiłłów nie odstępowali [...] inaczej jednego po drugim zdepcą nowe familie* [...]“²⁸⁹. 1669 m. vykusiose elekciniuose seimeliuose Pacai pasiruošė forsuoti jiems palankius punktus. K. Z. Paco asmeniškai paruošta instrukcija buvo išsiųsta sąjungininkams, kurie turėjo prižiūrėti seimelius. Taigi LDK kancleris susiruošė į Kauną, naujas Pacų partijos narys Žemaitijos seniūnas A. H. Polubinskis į Ašmeną, Smolensko vaivada G. K. Podbereskis į Upytę, Mstislavlio vaivada M. K. Cechanoveckis į Vilkmergę, o G. K. Gurskis ir J. Ukolskis į Breslaują. Instrukcija numatė: kariuomenės dalinimą į sparnus uždraudimą (tai buvo aktualu, jei M. K. Radvilos nominacija į LDK lauko etmono postą būtų įteisinta), valdovų teisių į abdikaciją panaikinimą, užsienio valstybių pasiuntinių valdovo dvare būvimo laiko griežtą apibrėžimą²⁹⁰. Visi punktai atspindėjo aktualiausius ano meto Pacų vidaus politinius lozungus kovoje su kitomis giminėmis ir elekcijos klausimo kontekste. Audringai praėjo tradiciškai ištikimas Žemaičių seimelis, kuriam vadovavo vyskupas K. Pacas. Jau nuo pat 1668 m. jis pradėjo aktyvią akciją, nukreiptą prieš disidentus. Pirmiausia vyskupas stengėsi neleisti kalvinams siekti pasiuntinio mandato į seimą, grasino prakeikimu ir stengėsi įteisinti pataisą, draudžiančią jiems eiti valstybines pareigas. 1669 m. Žemaičių seimelių metų K. Pacas išbraukė 6 kalvinistus iš nustatyto sąrašo į elekcinį seimą²⁹¹. Tačiau ir opozicijos gretos nesnaudė. Tradiciškai stiprus Radvilų Vilkmerės pavietas, elekciniam seimelyje palietė šią, jau kurį laiką Pacų forsuojamą ataką prieš kalvinistą LDK arklidininką B. Radvilą. Bajorai pateikė vieningą manifestą prieš Jono Kazimiero Vazos abdikacijos metų kai kurių pasiuntinių pasirašytą siūlymo raštą *M. D. L. Cina diginitates ex officia Disitentibus in Religione non conferenda illonim protestantionibus non obstantibus*“²⁹². Jau beveik metus trunkanti konfrontacija turėjo seną, bet politiškai svarbią ir abiem pusėms aktualią priežastį – M. K. Radvilos neteisėtai pasisavintą LDK lauko etmono buožę. Nesutarimus, pykčius, apkalbas, antipatijas vainikavo tai, kad 1669 m. liepos 2 d. B. Radvila iškvietė K. Z. Pacą ir jo giminaitį M. K. Pacą į dvikovą. LDK kancleris turėjo kautis su savo jaunesniuoju kolega LDK pakancleriu M. K. Radvila, o etmonas savo jėgas mėginti su pačiu kunigaikščiu LDK arklidininku²⁹³. Ir tik naujai 1669 m. birželio 19 d. išrinkto valdovo Mykolo Kaributo Višnioveckio²⁹⁴ ir senatorių intervencija užkirto kelią akivaizdžiam kraujo praliejimui.

²⁸⁹ B. Radvilos laiškas Vilniaus vaivadienei Hlebavičienei, Karaliaučius, 1669 02 04 // B. Kalicki, Bogusław Radziwiłł, *dotatek nr. XXXVIII*.

²⁹⁰ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 221–222.

²⁹¹ Ibidem, s. 222, A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym*, s. 127.

²⁹² Vilkmergės elekcinio seimelio manifestas prieš tuos, kurie pasisakė prieš kitatikius, Vilkmergė, 1669 01 23 // 1665 – 1669 metų Vilkmergės teismų knyga. VUB, f. 7, nr. 24/13901, l. 456–457v.

²⁹³ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės arklidininko kunigaikščio Boguslavo Radvilos laiškas LDK kancleriui Kristupui Pacui dėl dvikovos, Varšuva, 1669 07 01 // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas, sud. A. Baliulis ir E. Meilus, Vilnius, 2001, p. 390.

²⁹⁴ A. Przyboś, Michał Korybut Wiśniowiecki, Kraków–Wrocław, 1984, s. 57.

Tarpininkaujant primui Mikalojui Pražmovskiui abi šeimos susitaikė ir bent laikinai pripažino vieni kitų titulus.

Atskiros dėmesio reikalauja LDK kanclerio santykis su nauju valdovu, kurio elekcijos jie neparėmė, o priešelekcinių seimelių instrukcijose buvo griežtai pasisakyta apie *Piasto* pašalinimą iš kandidatų. Tačiau vadovaudamasis sena, patikrinta schema, K. Z. Pacas suvokė, kad pagrindinis visos šeimos gerovės ir sėkmės faktorius yra valdovas ir jo artimiausia aplinka. Suartėjimas su valdovu įvyko labai greitai ir sklandžiai, juolab, kad pagrindiniai politiniai oponentai Radvilos pasitraukė į opoziciją. Savo žodį tarė ir pats monarchas, deklaravęs, kad savo valdymą atrems į LDK kanclerį K. Pacą bei jo kolegą Karūnos pakanclerį Andrių Olšovskį²⁹⁵. Taigi parėjęs aktyvią veiklą valdovo dvare K. Z. Pacas įkalbino Mykol Kaributo Višnioveckį vesti imperatoriaus Leopoldo I seserį Eleonorą, kuri vėliau nepamiršo, kam turėjo būti dėkinga už vedybas. Taip pat buvo pasinaudota pačiu valdovu, o tiksliau jo silpnumu. Nuolatos gąsdinamas kanclerio sugalvotomis intrigomis, Mykolo Kaributos Višnioveckis tapo visiškai kontroliuojamas. Jis nepalikdavo valdovo vieno, visur jį lydėdavo, nes politiniai priešininkai galėjo pasinaudoti jo nebuvimu ir palenkti monarchą į savo pusę. Tuo tarpu Mykolas Kaributas Višnioveckis, matydamas K. Z. Paco politinį talentą, praktiškai jam vienam pavedė visos valstybės valdymą. Užsienio pasiuntiniai stengėsi veikti per kanclerį, suprasdami, kad K. Z. Paco sutikimas beveik prilygtų viso dvaro sutikimui ir tuo pačiu valdovo²⁹⁶. Todėl tokioje palankioje situacijoje Pacų šeima galėjo didinti savo įtaką ne tik LDK, bet ir visos Respublikos lygmenyje.

Pirmasis pasinaudojęs nauja politine konjunktūra buvo M. K. Pacas, tapęs Vilniaus vaivada – svarbiausiu LDK senatoriumi. Lygiai taip pat palankių nominacijų susilaukė Pacų partijos šalininkai: A. Polubinskis buvo paskirtas LDK maršalka, o elekcinio seimo pasiuntinys iš Trakų vaivadijos Bonifacas Teofilis Pacas, LDK kanclerio užtarimų dėka, buvo nominuotas LDK sargybiniu, kas sustiprino Pacų pozicijas kariuomenėje²⁹⁷. Žemaičių seniūno vieta liko laisva, o į Vilniaus kašteliono kėdę atsisėdo Radvilų šalininkas, ilgaamžis, 91 metų K. Zaviša, kuris po dviejų mėnesių nuo nominacijos mirė ir nespėjo politiškai pasireikšti²⁹⁸. Kita vertus, dėl savo garbaus amžiaus vargu ar buvo pajėgus dalyvauti grupuočių kovoje. Šia proga puikiai pasinaudojo kitas Pacų giminės atstovas, ilgą laiką palaikęs Radvilų pusę Trakų vaivada M. S. Pacas. Naujo potencialo ir galimybių akivaizdoje jame atgimė sena Pacų giminės tapatybė ir solidarumo jausmas, kuris neapleido jo prieš mirtį. Savo testamente jis atsiprašė brolio (LDK kanclerio K. Z. Paco) už nuoskaudas [politinę išdavystę] „*JM Pana Canclerza WXL i ieśli go w czym uraził o przebaczenie*

²⁹⁵ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 237.

²⁹⁶ V. Kamuntavičienė, LDK kanclerio Kristupo Zigmanto Paco, p. 32.

²⁹⁷ Urzędnicy centralni dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku, Spisy, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 102; M. Nagielski, Pac Bonifacy Teofil // PSB, t. 24, cz. 4, 1979, s. 694.

²⁹⁸ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 243.

*prosze*²⁹⁹. Atsiribojęs nuo opozicijos, su kuria buvo suartėjęs, jau karūnaciname seime jis aktyviai išitraukė į Žemaičių kalvinistų kritiką. 1670 m. valdovas suteikė M. S. Pacui Vilniaus kašteliono titulą. Tačiau dar prieš tai kontroversiškas dignitorius sugebėjo gauti žmonos sutikimą ir santuokos nutraukimo aktą bei pasirinkti dvasininko kelią. Labai greitai supratęs, kad pasauliečio gyvenimas nesuderinamas su dvasiniais reikalais, jis atsisakė visų tarnybų ir pradėjo ruošti kunigystei. Neabejotinai galingų giminaičių remiamas 1671 m. M. S. Pacas buvo nominuotas Vilniaus vyskupu ir, kartu su Žemaičių vyskupu, kontroliavo visos LDK katalikų reikalus³⁰⁰. 1670 m. seną grupuotę paliko dar viena ryški, kylanti politinė figūra, kuri po K. Z. Paco mirties pakeitė jį LDK kanclerio poste – tai Trakų vaivada Marcijonas Oginskis³⁰¹.

Prieš pat naujuosius 1670 metus Karaliaučiuje mirė B. Radvila³⁰². Vienintelė ir dar sugebanti pasipriešinti K. Z. Paco formuojamam vidaus kursui politinė partija prarado savo lyderį. Prasidėjo Pacų giminės absoliučios hegemonijos laikotarpis LDK. Suprantama, kad 1670-tieji yra sąlyginė data, bet B. Radvilos mirtis, suteiktos nominacijos, vidaus politinė situacija, užsienio valstybių parama, naujojo „palankaus“ valdovo išrinkimas, viskas sutapo vienu metu ir tapo puikiu atskaitos momentu K. Z. Paco politinėje karjeroje, tampant įtakingiausiu visos Respublikos didiku, pareigūnu.

LDK arklidininko mirtis ženklino svarbios epochos Pacų ir Radvilų giminės konfrontacijos pabaigą. Nors vėlesni susidūrimai su LDK pakancleriu M. K. Radvila buvo ryškus ir politine prasme skausmingi, jie neturėjo solidaus masto, gerai apgalvotos taktikos ir plačios paramos bajorijos tarpe.

Savotiškas štilis LDK vidaus gyvenime buvo jaučiamas ir seimeliuose. Reprezentatyviausias Pacų įtakos prasme 1670 m. sausio 22 d. Žemaičių seimelis užsipuolė disidentus ir pareikalavo, kad Biržų tvirtovė Upytės pavieta, priklausanti B. Radvilai, nebūtų niekam atiduota. Daugiau seimelis jokių griežtų nutarimų opozicijos atžvilgiu nepriėmė³⁰³. Po kelių savaitių tie patys Žemaičiai išsirinko sau naują seniūną, buvusį K. Z. Paco klientą iš LDK lauko etmono V. Gosevskio dešiniojo sparno karininkų Viktoriną Konstantiną Mlečką, kurį po kelių mėnesių valdovas oficialiai patvirtino Žemaitijos Kunigaikštystės seniūnu³⁰⁴. Atvykęs į savo rezidenciją Pažaislyje ir iš ten seimelių kampaniją stebintis LDK kancleris siuntė nurodymus šalininkams. Bijodami galimų opozicijos veiksmų, o konkrečiai seimelių nutraukimo, Pacai

²⁹⁹ M. S. Paco testamentu nuorašas, 1682 // LDMA, f. B5, b. 15.

³⁰⁰ V. Petkus, Vilniaus vyskupai, p. 459–460; R. Budrys, V. Dolinskas, Vilniaus Katedros lobynas, p. 303.

³⁰¹ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 244.

³⁰² A. Codello, Hegemonia Paców, s. 28.

³⁰³ 1670 sausio 22 d. Žemaičių seimelio instrukcija, Raseiniai, 1670 01 22 //1669–1670 metų Žemaičių pilies teismų knyga, VUB, F. 7, nr. 27/14479, l. 13–27v.

³⁰⁴ Žemaičių seimelio nutarimas, Raseiniai, 1670 02 03 // ibidem, l. 33–34v.

apsisaugojo specialiomis instrukcijomis, kuriose buvo skelbiama, kad, jei seimas bus nutrauktas, nedelsiant turi būti sušauktas inkvizicinis seimas visuotinio šaukimo principu³⁰⁵.

1671 m. ramybės laikotarpį santykiuose su opozicija sudrumstė neatsakingas ir jokios politiškai pagrįstos logikos neturintis LDK didžiojo etmono inspiruotas kariuomenės paleidimas 1671 m. spalio 16 d. prieš pat susirėmimus su turkais, kuriuos tęsė ilgametis Vilniaus vaivados priešas Karūnos didysis etmonas Jonas Sobieskis³⁰⁶. M. K. Paco žingsnis įžiebė tikrą gaisrą ir suteikė puikų pretekstą opozicijai sukilti. 1671 m. LDK seimeliai palaikė opozicionierius, vadovaujamus LDK pakanclerio M. K. Radvilos ir jaunų Sapiegų, žengiančių tik pirmuosius žingsnius politinėje arenoje³⁰⁷. Ta pati LDK didžiojo etmono akcija paskatino viešai konfrontuoti valdovo partijos lyderius – LDK kanclerį K. Z. Pacą ir Karūnos pakanclerį kunigą A. Olšovskį. Kova dėl įtakos ir pirmaujančių pozicijų Respublikos lygmenyje vainikavo 1672 m. K. Z. Paco ilgas 5 valandų trukmės votumas seime, kuriame kancleris nepagailėjo kritikos A. Olšovskio atžvilgiu. LDK kancleris apkaltino jį dėl rašto prieš jį Livskio seniūnui, nepagrįstų kaltinimų savo žmonos atžvilgiu konvokacijos metu, paskvilių, netikrų raštų apie patį save imperatoriaus ir kitų monarchų dvaruose, seimeliuose ir daugelio kitų dalykų³⁰⁸. Priešprieša, atsiradusi tarp aukštų valstybės dignitorių, priešingai negu M. K. Paco ir Jono Sobieskio atveju, turėjo grynai politinį pobūdį, siekį nurungti savo konkurentą ir tapti įtakingiausiu didiku visoje Respublikoje. Žymus šio laikotarpio politinės istorijos žinovas ir Mykolo Kaributo Višnioveckio biografijos autorius Adamas Przyboś, kritiškai vertinęs Pacų veiklą 1671–1672 m., trumpai ją apibūdino taip: „*valdovo rėmėjai Pacai ne visada suvaidindavo teigiamą vaidmenį ir dažnai trukdydavo išmintingam Olšovskiui*“³⁰⁹. LDK kanclerio išsakytas nuoskaudas palaikė visa grupė LDK deleguotų pasiuntinių, kurie solidarizuodamiesi išėjo iš seimo salės.

Konfliktas buvo sureguliuotas ir abi konfrontuojančios pusės susitaikė. Tačiau nesutarimas su Olšovskiu išryškino kitas tendencijas Respublikos vidaus gyvenime, santykiuose su kitomis grupuotėmis. 1672 m. vasarą K. Z. Pacas suformavo atskirą grupuotę dvaro partijos viduje, kovojančią su A. Olšovskio sparnu ir regalistų priešininkais – opozicija su J. Sobieskiu priešakyje. Į LDK kanclerio vadovaujamą grupę oficialiai įėjo 28 Lietuvos dignitoriai, jų tarpe, LDK didysis etmonas ir Vilniaus vaivada M. K. Pacas, Vilniaus vyskupas M. S. Pacas, Žemaičių vyskupas K. Pacas, LDK didysis maršalka A. Polubinskis, Trakų vaivada M. Oginskis, Vitebsko vaivada J. A. Chrapovickis, Smolensko vaivada Jurgis Podbereskis, Vilniaus kaštelionas Andrius Pranciškus

³⁰⁵ A. Codello, *Hegemonia Paców*, s. 31.

³⁰⁶ Ibidem, s. 39.

³⁰⁷ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 264.

³⁰⁸ *Diariusz do sejmu zwyczajnego 1672 roku*, op. K. Przyboś, Kraków, 2007, s. 86–87.

³⁰⁹ A. Przyboś, Michał Korytut Wiśniowiecki, s. 73.

Kotovičius, Naugarduko kaštelionas Kristupas Jesmanas, Polocko kaštelionas Jonas Korsakas, LDK sargybinis Bonifacas Pacas ir 11 Karūnos ponų³¹⁰.

Opozicijos veikla ypatingai suaktyvėjo po 1672 m. pavasario seimo, kai buvo bandoma detronizuoti valdovą. Situaciją blogino vykstantis konfliktas su Turkija, teritoriniai praradimai. LDK kanclerio iniciatyva buvo sudarytos kelios konfederacijos (1672 m. gegužės 25 d. Varšuvoje, 1672 m. liepos 28 d. Vilniuje, 1672 m. lapkričio 17 d. Golembė, 1672 m. lapkričio 22 d. Kobrine), kurios skelbė paramą monarchui ir kovą prieš opoziciją³¹¹. Ypatingai svarbi savo idėja ir pasekmėmis buvo 1672 m. Gelembio konfederacija, kuri iš esmės sukiršino ir pakirto Pacų solidarumą. Norėdami atremti opozicijos išpuolius ir išvengti potencialaus pilietinio karo, bajorai pasisakė palaikantys valdovą ir stosią ginti jį ginklu. Šioje vietoje abiejų Pacų nuomonės išsiskyrė. Santūrus, diplomatiškas ir toliaregiškas LDK kancleris, nors inspiravęs pačią konfederaciją, nepasirašė Golembio akto, motyvuodamas tuo, kad atvira konfrontacija privės prie pilietinio karo, kuris turkų grėsmės akivaizdoje būtų katastrofa Respublikai. Lygiai taip pat K. Z. Pacas neigiamai žiūrėjo į savo giminaičio užsiangažavimą ir dalyvavimą beprasmiškose visuotinio šaukimo susirinkimuose tarp Golembio ir Liublino. Kanclerio manymu, M. K. Paco vieta turėjo būti šalia Karūnos didžiojo etmono J. Sobieskio Ukrainoje, kovojančio prieš Osmanų imperiją³¹². Taigi tokie nesutarimai pirmą kartą rimtai supriešino abu giminės lyderius. Iškilo grėsmė dėl tolimesnio bendradarbiavimo ir visos giminės ateities.

1673 m. Pacų santykiai su opozicija atšalo. Tai paskatino LDK kanclerį ir LDK etmoną ieškoti tarpusavio susitaikymo būdų. Tų pačių metų vasarį (neaišku kieno iniciatyva) įvyko privatus dviejų iškilų politikų pokalbis. Tikriausiai jame abu Pacai išsakė savo nuoskaudas ir pastabas bei susitaikė vardan giminės gerovės ir bendrų tikslų³¹³.

Tais pačiais metais įvyko dar vienas svarbus įvykis LDK politinės istorijos kontekste, betarpiškai susijęs su Pacų gimine ir ją palaikančiomis LDK bajorijos masėmis – tai 1673 m. Varšuvos seime, vadiname generaliniame suvažiavime, K. Z. Paco iniciatyva iškeltas reikalavimas, kad kas trečias Respublikos seimas vyktų LDK teritorijoje, Gardine, ir jam pirmininkautų lietuviai. Tai buvo pagrindinė ir vienintelė sąlyga, kuri įtrauktų LDK į Karūnos karą prieš Turkiją. Lenkijos pusė, prispausta vidinės nesantaikos – karo grėsmės – ir tragiškos pastarųjų metų tarptautinės situacijos santykiuose su turkais – 1672 m. rugsėjo 18 d. nepalankios Karūnai Bučiačo sutarties, buvo priversta žiūrėti nuolaidžiau. Seimas priėmė vadinamąją seimų alternatos konstituciją ir nuo to laiko įsigalėjo įstatymas, pakeitęs 1569 m. Liublino unijos aktų nuostatas ir galiojęs iki pat

³¹⁰ A. Codello, *Hegemonia Paców*, s. 42–43; *Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębkiem i Lublinem w 1672 r. wraz z aktem konfederacji*, oprac. A. Przyboś, K. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972.

³¹¹ *Ibidem*, s. 41–47.

³¹² K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 275; M. Szwaba, Krzysztof Pac wobec elekcji, s. 63.

³¹³ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 282.

Respublikos žlugimo³¹⁴. A. Codello teigimu, LDK kancleris taip siekė pakelti ekonomiškai ir politiškai savo valdomą Gardino ekonomiją³¹⁵. Tokia hipotezė neatmestina, juolab, kad po trijų metų, 1676 m. sausio 3 d. Žemaičių seimelio instrukcijoje pasiuntiniams buvo užsiminta apie naują seimų vietą „*Act sejmowy w zamku Grodzieńskim ma się odprawować*“ ir LDK kancleriui reikalingus 30 tūkst. auksinų statybos darbams užbaigti³¹⁶.

Dar vienas aspektas, iliustruojantis Pacų giminės konsolidaciją – tai naujos giminės kartos iškėlimas, išauklėjimas ir politinės protekcijos suteikimas. Būtent šiame, palankiame visai šeimai Mykolo Kaributo Višnioveckio valdymo laikotarpyje LDK kancleris padėjo pirmuosius karjeros pagrindus savo palikuonims. Kaip taikliai pastebėjo ne vieną straipsnį apie K. Z. Paco mecenatystę parašęs M. Paknys, LDK kancleris bandė padaryti „karjerą dvynę“ savo giminaičiui ir globotiniui Kauno seniūnui Mikalojui Andriui Pacui, apvesdindamas jį 1675 m. su valdovės (Eleonoros) rūmų dama Felicitas Tautmannsdorf³¹⁷. Tačiau po pirmagimio sunkaus gimdymo Tautmannsdorf staiga mirė, o M. A. Paco būvimas valdovo dvare neteko prasmės. Ilgainiui jo ryšys nutrūko su valdovu ir jo aplinka³¹⁸. Vėliau K. Z. Paco favoritu tapo kitas giminės atstovas, po LDK kanclerio mirties paveldėjęs visus jo turtus, jau minėtas Maltos kavalierius K. M. Pacas, sėkmingai užkopęs karjeros laiptais iki LDK raštininko³¹⁹.

Apibendrinant galima teigti, kad Mykolo Kaributo Višnioveckio laikotarpis ženklo svarbų Pacų giminės vidinį solidarumą, kuris pasireiškė keliuose vidaus gyvenimo plotmėse (kare, kovose su opozicija ir seimų bei seimelių veikloje) ir turėjo daugialypę įtaką kitiems procesams – santykių raidai su kitomis giminėmis, vidinei dvaro politikos šalininkų konsolidacijai, Pacų šeimos hegemonijos ištakoms LDK. Priemonės, leidusios sėkmingai pasiekti vidaus vienybės procesą – tai racionali, koncentruota šeimos narių, jos rėmėjų protekcija ir paskyrimas į svarbiausius LDK senatorių bei žemesnės grandies urėdininkų postus, opozicijos neutralizavimas LDK. Santūri ir pasverta LDK kanclerio pozicija 1672 m. leido sustabdyti potencialų šeimos skilimą. Svarbus Pacų veiklos nuopelnas kovoje su dvaro partijos priešininkais LDK politinės istorijos kontekste yra 1673 m. seimų alternatos pataisa, leidusi kas trečią Respublikos ordinarinę seimą rengti LDK teritorijoje – Gardine.

³¹⁴ VL, t. V, Petersburg, 1860, p. 67, A. Šapoka, Lietuva ir Lenkija po 1569 metų unijos, Kaunas, 1938, p. 64–65.

³¹⁵ A. Codello, Hegemonia Paców, s. 49.

³¹⁶ „[...] Ichmości Panowie Posłowie aby i podatków, które na Sejmie staną trzydzieści tysięcy skarb WXL wyliczył, którą fabrykę aby Jegomości Canclerz WXL kończył.”, 1676 metų Žemaičių instrukcija į karūnacinę seimą, Raseiniai, 1676 01 03 // 1676 metų Žemaičių pilies teismų knyga, VUB, f. 7, nr. 31/14483, l. 118–125v.

³¹⁷ M. Paknys, Kristupas Zigmantas Pacas ir jo, p. 372.

³¹⁸ Ibidem. p. 372.

³¹⁹ Kristupo Zigmanto Paco 1655 ir 1678 m. sudarytų testamentų nuorašai, l. 58; Andrzej Link-Lenczowski, Pac Kazimierz Michał // PSB, t. 24, cz. 4, 1979, s. 707–709.

3.3 Jono Sobieskio laikais

1673 m. lapkričio 10 d. mirus Lietuvos didžiajam kunigaikščiui ir Lenkijos karaliui Mykolui Kaributui Višnioveckui, Respublikoje prasidėjo audringas tarpuvaldis, sukėlęs naujus politinių grupuočių susirėmimus. Šiuo laikotarpiu išliko iš esmės tie patys kandidatai į sostą: vokiečių Neuburgo kunigaikštis Pilypas Vilhelmas, prancūzų princas de Conde, Lotaringijos kunigaikštis Karolis, rusų caras Aleksejus Michailovičius ir „Piastas“ Jonas Sobieskis³²⁰.

Pacų giminės tarpusavio santykiai po 1672 m. konflikto nors ir buvo sureguliuoti, esminiai požiūrių skirtumai tarp LDK kanclerio ir didžiojo etmono į LDK ir visos Respublikos vidaus politikos reikalus, ypač santykiuose su Jono Sobieskio remiama proprancūziška bajorijos dalimi, skyrėsi. Jau Mykolo Kaributo Višnioveckio laikais K. Z. Paco veikloje buvo pastebimos konstruktyvaus dialogo (1672 m. Golembio konfederacija) su tuometine opozicija paieškos. Tačiau giminės konsolidacijos veiksnys – nepaisant asmeninės M. K. Paco neapykantos J. Sobieskiui,³²¹ kuri turėjo akivaizdų neigiamą poveikį valstybės vidaus politikos raidai – buvo viena svarbiausių priežasčių, lėmusių Pacų aukštas pozicijas valstybėje.

Pacai priešelektinę kampaniją pradėjo tradiciškai, pakartodami Mykolo Kaributo Višnioveckio elekcijos scenarijų – buvo paremtas Maskvos kandidatas. Panašiai kaip ir 1669 m., tai buvo taktinis manevras, leidžiantis laisvai laviruoti politinėje erdvėje, klaidinant oponentus bei tapo proga šantažuoti užsienio rezidentus galima „atsargine opcija“ – Maskvos caro kandidatūros iškelimu³²².

1674 m. sausio 15 d. Varšuvoje prasidėjusiame konvokaciniame seime K. Z. Paco pozicija buvo atsargi. Jis stengėsi nedaryti viešų pareiškimų, panašiai elgėsi ir jo šalininkai. Vitebsko vaivada J. A. Chrapovickis teisinosi nepasiruošimu, kai jam buvo suteikiama galimybė pasisakyti³²³. LDK kancleris aktyviai įsijungė į seimo veiklą, kai buvo pradėta svarstyti būsimos elekcijos data. K. Z. Paco nuopelnu elekcinį seimą nutarta sušaukti ne balandžio 14 d., kaip buvo planuota iš pradžių, bet 21 d. Pavėlinta data galėjo sutrukdyti pagrindiniam Pacų priešininkui Jonui Sobieskiui dalyvauti elekcijoje. Pavasarį Karūnos didysis etmonas turėjo išvykti į Ukrainą ginti pietinių valstybių sienų nuo turkų, todėl jo buvimas Varšuvoje rinkimų metu buvo mažai tikėtinas. Suprantama, kad Pacų elekcijos datos siūlymai sukėlė neigiamą reakciją Karūnos opozicijos gretose. Tačiau konvokacijoje pavyko pasiekti kompromisą: nutarta nerinkti „Piasto“ valdovu bei elekcinį seimą sušaukti balandžio 21 d. Tačiau šis potvarkis nebuvo įrašytas į seimų konstituciją ir

³²⁰ V. Kamuntavičienė. LDK kancleris Kristupo Zigmanto Paco, p. 29,32.

³²¹ A. Codello, *Litwa wobec wojny*, s. 149.

³²² K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac*, s. 303.

³²³ M. Szwaba, *Krzysztof Pac wobec elekcji*, s. 65.

buvo beprecedentinis *verbali lege* atvejis (žodinis nutarimas)³²⁴. Bijodamas J. Sobieskio karinių pajėgų, LDK kancleris pareikalavo atitinkamo nutarimo, kuris draustų šaunamuosius ginklus elekciniam lauke³²⁵. Oficialiai K. Z. Pacas ir visa jo giminė – LDK didysis etmonas ir Vilniaus vaivada M. K. Pacas, Vilniaus vyskupas M. S. Pacas, Žemaičių vyskupas K. Pacas ir dauguma jaunosios kartos šeimos atstovų ir politinių sąjungininkų, taip pat Vilniaus kaštelionas K. Kotovičius, Trakų vaivada M. Oginskis, LDK maršalka A. H. Polubinskis, Smolensko vaivada J. A. Chrapovickis – parėmė Karolį Lotaringietį³²⁶.

Priešelekcinė kampanija ženklino pastaraisiais metais suaktyvėjusią LDK opoziciją, kurioje ryškiausią vaidmenį atliko LDK pakancleris M. K. Radvila. Jau nuo 1672 m. į jo partijos gretas pasipriešinti Pacų hegemonijai stodavo vis didesnis skaičius naujų politinių jėgų – Sapiegų giminės narių – ateityje galutinai perėmusių LDK valdžios svertus į savo rankas³²⁷. Jau 1674 m. jų giminės opozicinis sparnas turėjo keletą ryškių asmenybių: Polocko vaivadą Kazimierą Joną Sapiegą, LDK arklidininką Pranciškų Steponą Sapiegą ir LDK raikytoją bei rūmų išdininką Benediktą Povilą Sapiegą, kuris dar Mykolo Kaributo Višnioveckio laikais artimai bendravo su LDK kancleriu ir netgi prašėsi protekcijos, pretenduodamas į LDK maršalkos vietą³²⁸.

1674 m. gegužės 19 d. lenkai, ignoruodami seimo nutarimus, be daugumos LDK bajorų pritarimo Respublikos valdovu išrinko Joną Sobieskį. Pacų partija, siekdama elekcijos nepripažinimo, inspiravo pirmuosius protesto žingsnius. K. Z. Paco pritarimu, dauguma jo šalininkų ir šeimos narių paliko elekcinį lauką ir Varšuvos miesto pilies teismo knygoje visos LDK vardu įrašė protestą prieš neteisėtą elekciją (dauguma LDK pavių turėjo instrukcijas, draudžiančias rinkti „Piastą“). Tačiau šio radikalaus savo turiniu protesto, panašiai kaip ir 1672 m. Golembio konfederacijos akto, pats K. Z. Pacas nepasirašė³²⁹. Manytina, kad tai buvo politinis manevras, leidžiantis greitai persiorientuoti ir tapti naujo valdovo rėmėju, juolab, kad po kelių dienų, ruošiant *pacta conventa*, to paties kanclerio buvo inspiruotas viešas žemaičių bajorų išėjimas iš salės, o vėliau sugrįžimas³³⁰. Šiuo žingsniu K. Z. Pacas norėjo užsitarnauti monarcho palankumą, pademonstruoti savo įtaką ir prisitaikyti prie naujos politinės konjunktūros. Šiuo atveju lieka neaišku, kaip į tokius dvigubus LDK kanclerio žaidimus 1674 m. sureagavo Pacų grupuotė ir kaip tai atsiliepė giminės solidarumui. Neabejotinai neigiamai į mėginimus suartėti žiūrėjo karštakošis Jono Sobieskio priešas – LDK didysis etmonas M. K. Pacas. Plačiai šio didiko asmenybę ir politinę veiklą tyrinėjęs K. Bobiatyński neakcentuoja šio aspekto, o tik pastebi, kad po elekcijos Pacai

³²⁴ K. Matwijowski, Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego, Wrocław, 1976, s. 23–24.

³²⁵ Ibidem, s. 24; VL, t. V, Petersburg, 1860, p. 133.

³²⁶ M. Szwaba, Krysztóf Pac wobec elekcji, s. 64; V. Kamuntavičienė, LDK kancleris Kristupo Zigmanto Paco, p. 32.

³²⁷ G. Sliesoriūnas, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697 metais, Vilnius, 2000.

³²⁸ A. Codello, Hegemonia Paców, s. 38; M. Szwaba, Krysztóf Pac wobec elekcji, s. 68.

³²⁹ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 306.

³³⁰ M. Szwaba, Krysztóf Pac wobec elekcji, s. 70–71.

stengėsi laikytis santūrios pozicijos ir nekonfrontuoti su valdovu³³¹. Kitas giminės atstovas – Vilniaus vyskupas nominatas M. S. Pacas – tuo metu buvo įsivėlęs į konfliktą su kapitula dėl Vilniaus vyskupystės valdomų ir administruojamų turtų ir vargu, ar aktyviai dalyvavo politiniame gyvenime³³². Neaiški yra Žemaičių vyskupo K. Paco pozicija. Iš vienos pusės jo artimi, šilti santykiai su broliu LDK etmonu M. K. Pacu, iš kitos – 1675 m. vykęs tarpininkavimas tarp to paties brolio ir opozicinės grupuotės lyderio M. K. Radvilos sprendžiant kariuomenės pasidalijimo ir karo veiksmų Ukrainoje konfliktą liudija apie Žemaičių vyskupo teigiamą požiūrį į galimą susitaikymą su opozicija ir tarnybą dvaro partijoje³³³. Todėl manytina, kad pusiausvyra Pacų giminės viduje leido išlaikyti vidinį solidarumą net tada, kai nuomonės kardinaliai skyrėsi. Kita vertus, net ir radikali M. K. Paco ar pragmatinė LDK kanclerio pozicijos turėjo dar vieną svarbų veiksnį, kuris stabdė potencialų išsiskyrimą giminės viduje ar galimą išorės – valdovo ir jo šalininkų – puolimą. Tai bendri LDK įtakos elementai: ištikima LDK kariuomenė, klientūra teismų instancijose, politiniai šalininkai, Bažnyčios faktorius. Visi išvardinti veiksniai, palaikę Pacų galią valdžioje, buvo jungiamaisiais elementais, neleidusiais subyrėti sukurtai valstybės valdymo sistemai. Jeigu vienas iš minėtų veiksnių būtų nustojęs veikti, būtų nukentėjęs visas ilgas metus jų pastangomis kurtas ir palaikytas veikimo Respublikos politikoje mechanizmas, o to nenorėjo nei vienas iš Pacų giminės narių. Taigi Pacų solidarumas po Jono Sobieskio rinkimų tapo būtina šeimos išlikimo aukščiausioje valstybininkų hierarchijoje sąlyga, savotiška savisauga, siekiant neužleisti kitoms giminėms pirmaujančių pozicijų LDK elite.

1674 m. vasarą, dalyvaudami kariuomenės vadų posėdyje Varšuvoje, kuris sprendė karo su Turkija reikalus, Pacai susidūrė su pirmąja opozicijos puolimo banga po Jono Sobieskio išrinkimo valdovu. Jauni Sapiegų nariai, Polocko vaivada K. J. Sapiega ir Lietuvos arklidininkas P. S. Sapiega, pareikalavo iš M. K. Paco grąžinti pinigus, surinktus kariuomenės išlaikymui žiemą³³⁴. Tai buvo pirmas žingsnis link būsimos konfrontacijos, kurią iš vienos pusės stiprino jau minėta LDK didžiojo etmono asmeninė antipatija Jonui Sobieskiui, iš kitos – paties monacho neapsisprendimas, kurią politinę partiją – svainio M. K. Radvilos ar Pacų – remti³³⁵.

1675 m. konfliktas tarp Pacų partijos ir naujai besiformuojančios politinės jėgos, kuriai formaliai vadovavo LDK pakancleris M. K. Radvila, nuolat stiprėjo. Vasarą abi grupuotės surengė suvažiavimus, kurie puikiai iliustravo jėgų išsidėstymą ir politinės kovos rezultatus. Išraiškingai atrodė birželio mėnesį surengtas Radvilų suvažiavimas Nesvyžiuje, į kurį šalia tradicinių opozicionierių Sapiegų ir Naugarduko kašteliono Mikalojaus Pšezdzieckio, buvo pakviesti LDK kanclerio bendražygiai – Lietuvos didysis raštininkas Andrius Kazimieras Zaviša,

³³¹ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 309.

³³² V. Petkus, Vilniaus vyskupai, p. 460.

³³³ A. Rachuba, Pac Kazimierz // PSB, t. 24, cz. 4, 1979, s. 706.

³³⁴ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 310.

³³⁵ M. Szwaba, Między dworem a opozycją, s. 58.

referendorius K. P. Bžostovskis, Vilniaus pakamaris K. Čyžas bei LDK maršalka A. H. Polubinskis³³⁶. Taigi, šis suvažiavimas buvo rimtas signalas Pacams apie galimus pasikeitimus partijoje, kuri, netekusi monarcho paramos, kryo į opoziciją. Šiam laipsniškam kanclerio atsitraukimui nuo aukštų pozicijų valstybėje įtakos turėjo nepavykę paskutiniai mėginimai reabilituoti monarcho akyse ir pademonstruoti norą su juo bendradarbiauti. Nesėkme pasibaigė 1675 m. valdovės Marijos Kazimieros ir LDK kanclerio bandymai apvesdinti LDK didįjį etmoną M. K. Pacą su karalienės seserimi Marija Ona d'Arquien³³⁷. M. K. Pacas negalvojo apie šeimos sukūrimą, o supykęs LDK kancleris dėl giminaičio trumparegiškumo „*že JMści żenić się myśli, bo i mnie wielkich kilka okazji, które mu prezentował do ożenienia, odmówił, sam swoich dóbr komu innemu uczynił*“ 1678 m. testamentu papildyme³³⁸, išbraukė visus LDK etmonui užrašytus turtus (Jezno ir Šventininkų dvarus bei rūmus Vilniuje, šv. Jonų gatvėje).

1676 m. valdovui Jonui Sobieskiui nusprendus neutralizuoti Pacus bei sumažinti jų įtaką politikoje ir ėmus proteguoti kitas – Sapiegų bei Radvilų – gimines, Respublikos valdyme iki tol aktyviai dalyvavę Pacai patyrė skaudų smūgį³³⁹. Pavojingiausios tendencijos buvo pastebimos Pacų valdomoje LDK kariuomenėje – M. K. Paco vadovaujami karininkai darėsi vis mažiau lojalūs savo vadui. Tačiau, kaip pažymi K. Bobiatyński³⁴⁰, skaudžiausia to meto netektis buvo seno LDK kanclerio sąjungininko, Lietuvos didžiojo iždininko J. K. Kiršenšteino ekscesas – savo pareigybės pardavimas B. P. Sapiegai už 10 tūkst. dukatų. Pastarasis savo asmeniniais bruožais, ambicijomis ir atkaklumu primenantis patį LDK kanclerį, kontroliuodamas iždą, stengėsi susilpninti Pacų stiprias pozicijas LDK kariuomenėje per kariuomenės ir iždo komisijų darbą, kariuomenės biudžetą³⁴¹.

Praraja gilėjo tarp vis pasyvesnio LDK kanclerio K. Z. Paco ir valdovo Jono Sobieskio. 1676 m. monarchas atėmė iš LDK kanclerio Alytaus ir Gardino ekonomijas. Išižeidęs K. Z. Pacas išsikėlė iš Varšuvos karališkosios pilies, kurioje gyveno nuo Mykolo Kaributo Višnioveckio valdymo metų³⁴², ir pradėjo artimiau bendrauti su opozicija. Tačiau LDK kancleris buvo atsargus ir stengėsi atvirai nekonfrontuoti su dvaru. Tuo pat metu Sapiegos, nurungdami net patį LDK pakanclerį M. K. Radvilą, perėmė valdovo favoritų partijos pozicijas ir negailėjo kritikos Pacų atžvilgiu³⁴³. 1676–1677 m. sandūroje vykusiame seime aršūs susirėmimai tarp dviejų kovojančių partijų dėl įtakos valstybės viduje ir Jono Sobieskio užsienio politikos („Baltijos

³³⁶ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 323.

³³⁷ A. Codello, Litwa wobec wojny, s. 154.

³³⁸ Kristupo Zigmanto Paco 1655 ir 1678 m. sudarytų testamentų nuorašai, l. 48.

³³⁹ A. Rachuba, Sapieha Benedykt Paweł, PSB, t. 34, Wrocław–Warszawa, 1993, s. 583–584.

³⁴⁰ K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 346.

³⁴¹ Ibidem, s. 346.

³⁴² M. Szwaba, Między dworem a opozycją, s. 59.

³⁴³ A. Codello, Litwa wobec polityki, s. 23; K. Bobiatyński, Michał Kazimierz Pac, s. 358.

politikos“) stabdė posėdžius, destabilizavo padėtį šalyje. Tokie veiksmai stiprino J. Sobieskio antipatijas Pacų atžvilgiu ir kėlė dvaro sąjungininkų reitingus.

1678–1679 m. Gardino seime LDK kanclerio pasakyta kalba buvo kruopščiai paruošta. K. Z. Pacas nekritikavo valdovo, tačiau siūlė išsiųsti iš Respublikos Prancūzijos diplomatus, norėdamas pagerinti paaštrėjusius santykius su Austrija³⁴⁴. Akivaizdu, kad antiprancūziškas pasisakymas buvo diplomatiškai pateiktas puolimas siekiant pakenkti oponentams ir valdovui bajorijos akyse. Taigi, kritika seime buvo vienintelė galimybė reikšti politines pažiūras ir kovoti dėl aukštų pozicijų valstybėje, juolab, kad Pacų sąjungininkų ratas su kiekvienais metais retėjo. 1679 m. jau kurį laiką dvaro ir Sapiegų interesus atstovaujantis LDK maršalka A. H. Polubinskis galutinai nutraukė santykius su K. Z. Pacu. Konfliktą sukėlė ginčas dėl Mostkų žemės valdos Gardino ekonomijoje³⁴⁵.

Ligotas, valdovo paramos netekęs K. Z. Pacas traukėsi nuo politinių grupuočių kovų. Per visą savo gyvenimą šeimos galybę didinęs dvaro protekcijos dėka, LDK kancleris valdovo J. Sobieskio buvo atstumtas nuo dvaro partijos. Savarankišką, visos giminės interesams kenkiančią politiką vykdė ir kiti giminės nariai. M. K. Pacas aktyviai bandė sutrukdyti Jono Sobieskio Baltijos politikos įgyvendinimui bei nurungti jo šalininkus LDK seimeliuose³⁴⁶. Vilniaus vyskupas M. S. Pacas beveik per visą XVII a. 8 dešimtmetį konfliktavo su Vilniaus katedros kapitula, kurią dėl asmeninių ambicijų ir pavydo kurstė jo giminaitis Žemaičių vyskupas, Vilniaus prelatas prepozitas K. Pacas³⁴⁷. Tačiau politinėje arenoje abu vyskupai stengėsi solidarizuotis su giminės pozicija ir priklausė juos vienijančiai opozicijai.

J. Sobieskio valdymo metais Pacų giminės statusas valstybėje menko. Pagrindinės priežastys, nulėmusios jo smukimą, buvo paties valdovo neigiamas požiūris į Pacų giminę, asmeninės LDK didžiojo etmono M. K. Paco ir monarcho antipatijos, siekis neutralizuoti jų įtaką valstybėje bei sau ištikimų šeimų protekciją (daugiausia Sapiegų). Aptariamuoju laikotarpiu Pacų oponentų ramstį LDK politinėje arenoje sudarė M. K. Radvila ir Sapiegų šeimos atstovai: Polocko vaivada K. J. Sapiega, LDK arklidininkas P. S. Sapiega ir LDK raikytojas (vėlesnis LDK paiždininkas) B. P. Sapiega. Santykiams su kitomis giminėmis buvo būdinga ryški konfrontacija, senų sąjungininkų praradimai ir kai kurių aukšto pareigūno ekscesas (ypač LDK iždininko J. K. Kiršenšteino).

Savotiška krizė ištiko Pacų giminės solidarumą, kuris dėl skirtingų šeimos narių nuomonių į valstybinius klausimus, interesų, taktikos kovojant su oponentais ir bandymų suartėti ar

³⁴⁴ K. Matwijowski, *Sejm grodzieński 1678–1679* // *Acta Universitatis Wratislaviensis*, no. 909, Historia LXI, Wrocław, 1985, s. 84.

³⁴⁵ A. H. Polubinskio laiškas K. Z. Pacui, *Zdzenciolas*, 1679 06 30 // *LVIA*, f. 1280, ap.1, b. 2179.

³⁴⁶ Žr. šio darbo II dalį p. 43–44.

³⁴⁷ R. Budrys, V. Dolinskas, *Vilniaus Katedros lobynas*, p. 304–305.

pakenkti valdovui, tapo griežtai išorinis. Tai buvo priverstinė šeimos išlikimo išdava, savotiška savisauga siekiant neužleisti pirmaujančių pozicijų LDK elite kitoms giminėms.

IŠVADOS

Išanalizavus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Kristupo Zigmanto Paco veiklą, formavusią valstybės užsienio ir vidaus politiką, galima padaryti šias išvadas:

1. K. Z. Pacas – viena ryškiausių istorinių LDK asmenybių. Jo biografinis eskizas leido išskirti ir paaiškinti svarbiausius išpūdingos karjeros tarpsnius nuo studijų metų Vakarų Europos universitetuose iki LDK kanceliarijos didžiojo antspaudo, asmeninio gyvenimo užkuliusius ir charakterio bruožus, veikusius aktyvią politinę veiklą XVII a. antroje pusėje.
2. dalyvaudamas Senato ir jo tarybos posėdžiuose, bandydamas koordinuoti derybininkų darbą, agituodamas priešintis okupacinėms jėgoms, separatistiniu, bet pamatuotu Lietuvos interesų atstovavimu, ryžtingu ir planingu LDK teisių gynimu formuojant užsienio politiką – LDK kancleris K. Z. Pacas prisidėjo prie 1656 m. Nemėžio sutarties pasirašymo. 1660–1664 m., pasirašius taiką su Švedija, K. Z. Pacas buvo vieno paskutiniųjų Respublikos istorijoje karinių ofensyvinių žygių prieš Maskvą iniciatorių, koordinavusių veiksmus per aktyvią korespondenciją su politiniais sąjungininkais, diplomatinės tarnybos pavaldiniais ir giminėmis, kurie vadovavo LDK vėliavoms. 1667 m. sausio 30 d. Andrusavo paliaubos ir tolimesni Respublikos ir Maskvos komisijų susitarimai buvo ilgo LDK kanclerio darbo vaisius. Sudėtingomis politinėmis ir ekonominėmis sąlygomis K. Z. Pacas, pasitelkęs senas, patikrintas priemones ir visą diplomatinį arsenalą turėjo laviruoti ir siekė pagrindinio tikslo santykiuose su Maskva – amžinosios taikos ir užgrobtų teritorijų atgavimo.
3. LDK kanclerio K. Z. Paco pozicija 1655–1660 m. santykiuose su Švedija buvo griežta ir aiškiai nukreipta į konflikto suregulavimą kariniu būdu. Tam jis turėjo visas reikalingas priemones: kariuomenę ir joje ištikimus žmones, valdovo paramą. Svarbus faktorius buvo aktyvi diplomatinė veikla santykiuose su Maskva, leidžianti tęsti karinius veiksmus su švedais. Bet 1676–1678 m., LDK kancleris laikėsi taikios pozicijos užsienio politikoje. Jis nepalaikė J. Sobieskio karingo „Baltijos politikos“ projekto: pirmiausia dėl vidinės priešpriešos su pačiu valdovu, užsienio sąjungininkų rato, silpnos Lietuvos bajorijos paramos. LDK kanclerio užsienio politikos koncepcija nenumatė bendros karinės operacijos su švedais („Baltijos politikos“ projektas), o atvirkščiai, kariuomenės intervenciją į šiaurę ir Livonijos atsikovojoimą. Nors galimybė ją įgyvendinti lieka neaiški, faktas, kad tai buvo svarus argumentas, leidžiantis manipuluoti LDK bajorija ir formuoti savarankišką LDK politikos viziją tarptautiniame lygmenyje.

4. Santykiuose su Turkija LDK kancleris K. Z. Pacas laikėsi „apsisaugojimo“ politikos, kuri leido jam sėkmingai laviruoti tuometinėje politinėje erdvėje tarp valdovo ir opozicijos bei formuoti savo atskirą, atsargią užsienio politikos koncepciją, paremtą grynais išskaičiavimais, abipuse federacinių narių pagalba ir asmeniniais giminės interesais. Tačiau karas su Turkija buvo neišvengiama būtinybė ir, norėdamas apsaugoti Lietuvą ir sulaukti pagalbos iš Lenkijos, LDK kancleris turėjo solidarizuotis su lenkais, raginti giminaitį LDK didikį etmoną Mykolą Kazimierą Pacą padėti Karūnai.
5. Pacų giminę XV–XVII a. pradžioje galima apibrėžti kaip antraeilį LDK elito sluoksnį, aktyvią veiklą vykdančią lokaliaje politinėje erdvėje. Ekonominis giminės statusas neleido susiformuoti atskirai, kraujo ryšiais grindžiamai politinei „Pacų partijai“, o privertė įsilieti į galingesnių didikų politinius junginius. XVII a. viduryje Pacų fenomenas paaiškinamas per garsiausio giminės istorijoje nario, K. Z. Paco, kaip visos giminės galybės pradininko ir formuotojo, iškilimo aplinkybes, kuriose būdingiausias paskyrimų ir kopimo karjeros laiptais veiksnys – finansinis aspektas – neturėjo lemiamos reikšmės. Realiausia K. Z. Paco iškilimo priežastis buvo politinis valdovo protegavimas ir įsitraukimas į vadinamosios „regalistų“ partijos gretas, kurios pagalba dinamiškai vystėsi tolimesnė būsimo LDK kanclerio galia ir galimybės.
6. LDK kanclerio klientinio tinklo susidarymo ir formavimosi aplinkybės turėjo glaudų ryšį su jo politine orientacija ir užimamomis pareigomis. Šio tinklo plėtrai įtakos turėjo LDK lauko etmono V. Gosevskio nelaisvė ir mirtis, leidusi perimti beveik visą jo klientūros potencialą kariuomenėje ir viešojoje politinėje erdvėje. Būdamas įtakingu Respublikos pareigūnu ir vienu svarbiausių valdovo padėjėjų, LDK kancleris stiprino patrono ir klientų ryšius, suteikdamas jiems valdas, urėdus. Savo ruožtu gausi ištikimų žmonių armija, kuri LDK teritorijoje labiausiai koncentravosi Žemaitijoje, buvo pats veiksmingiausias įtakos elementas seime, seimeliuose sprendžiant bendravalstybinius ir privačius reikalus kovoje su opozicija.
7. Pacai, vedami ir proteguojami LDK kanclerio K. Z. Paco, sugebėjo greitai ir efektyviai pasiekti aukštas pareigas (ypatingai Mykolas Kazimieras, Mikalojus Steponas ir Kazimieras Pacai). Neabejotinai stiprinant ir konsoliduojant giminės branduolį, svarų indėlį įnešė jaunoji Pacų karta ir kiti giminės nariai. Pacų vienybės pobūdį ir sėkmingą konfrontaciją su kitomis giminėmis lėmė bendri vidaus reformų sprendimai, dalyvavimas karinėse operacijose (malšinant Jurgio Liubomirskio maištą), bei aktyvi veikla seimeliuose (atitinkamų instrukcijų paruošimas ir ištikimų žmonių išrinkimas). Šių išvardintų veiksmų grupė leido sustiprinti giminės solidarumo vidaus ir išorės bruožus, išryškinti priemones, kuriais buvo pasiektas aktualiausias tikslas – vienvaldystė LDK. Galingieji turėjo konsoliduotis šeimos viduje, siekdami užsibrėžtų tikslų. Svarbiausia priemonė, leidusi

didinti įtaką LDK ir neutralizuoti kitas giminės, tai pragmatinė, apskaičiuota, racionali aukštų pareigybių dalinimo politika lojaliems žmonėms per glaudžius ryšius su valdovu ir narystę regalistų partijoje;

8. Mykolo Kaributo Višnioveckio valdymo laikotarpis ženklino Pacų giminės vidinį solidarumą, kuris pasireiškė keliose vidaus gyvenimo plotmėse (kare, kovose su opozicija ir seimų bei seimelių veikloje) ir turėjo įtakos santykių raidai su kitomis giminėmis, vidinei dvaro politikos šalininkų konsolidacijai, Pacų šeimos absoliučiai hegemonijai LDK. Priemonės, leidusios sėkmingai pasiekti vidaus vienybę – tai racionali, koncentruota šeimos narių, jos rėmėjų protekcija ir paskyrimas į svarbiausius LDK senatorių bei žemesnės grandies urėdininkų postus, opozicijos neutralizavimas LDK. Santūri ir apgalvotos LDK kanclerio pozicija 1672 m. leido sustabdyti potencialų šeimos skilimą. Svarbus Pacų veiklos nuopelnas kovoje su dvaro partijos priešininkais LDK politinės istorijos kontekste yra 1673 m. seimo alternatos pataisa, leidusi kas trečią Respublikos seimą rengti LDK teritorijoje – Gardine.
9. Jono Sobieskio valdymo metais Pacų giminės statusas valstybėje menko. Pagrindinės priežastys, nulėmusios jo smukimą buvo asmeninės valdovo ir LDK didžiojo etmono M. K. Paco antipatijos, neigiamas požiūris į Pacų giminę. Santykiams su kitomis giminėmis buvo būdinga ryški konfrontacija, senų sąjungininkų praradimai ir kai kurių aukštų pareigūnų ekscesai (ypač LDK iždininko J. K. Kiršenšteino). Dėl skirtingų šeimos narių nuomonių į valstybinius klausimus, interesų, taktikos kovojant su oponentais ir bandymų suartėti ar pakenkti valdovui, Pacų vienybę ištiko krizė. Tačiau nepaisant jos, siekis neužleisti pirmaujančių pozicijų LDK elite kitoms giminėms vertė Pacus išlikti vieningus.

Priedai

Priedas nr. 1.

Informacija t. y. Maskvos didžiųjų pasiuntinių priėmimo būdas [skirtas] Jo Malonybei Ponui Kancleriui,
LMAB, f. 17, b. 13, l. 201–203

Informacja czyli Sposób przyjęcia Wielkich Posłów Moskiewskich JMści Panu Pieczętarzowi.

Jmść Pan Pieczętarz od Panow przystanow ma wiedzieć iezeli Posłowie upominki jakie dla Króla Jmść także dla Krolowej Jmść od Cara albo tez od Siebie Samych Maią y kiedy one oddać itemu iezeli Krolową Jmść witać chca Rejestr upominkow Jmść Pan Pieczętarz wziowszy od przystanow ma dać Panu Pisarzowi WXL albo komu będzie rozumiał przed przyjściem na Zamek.

Gdy Posłowie przed Króla Jmść przydą maią być opowiedzeni JKM Jmści Pana Pieczętarza temi słowy: Waszemu Królewskiemu Millowi najasniejszemu y Wielkiemu Hospodarowi Janowi Kazimierzowi z Bożej Łaski Królowi Polskiemu y Wielkiemu Xciu Litewskiemu y innych Bożą Miłością Wielkiego Hospodara Cara Wielkiego Kniazia Alexieia Michaiłowicza Wsieia Rusi Samoderzia y Mnogich Hospodarstw, Hospodara y obladata Jego Carskiego Wielicziestwa Wielcy Posłowie Boiarzyn y Namiestniki [tu mianować Jmści Posła iednego] z Towarzyszami czolomi bicą. Oni Zatym pokłoniają się y zaraz tytuły Carskie y Króla Jmści wyliczywszy Królowi Jmści od Cara Swego kłaniać się będą y Kredens Carski który Jmści Pan Pieczętarz przymie oddaia. Po przyjęciu Hramoty Król Jmści z krzesła powstawszy y czapki podniezy będzie mówił. Wielki Hospodar Car y Wielki Książ Alixey Michaylowicz Brat nasz w iakim zdrowiu. Na to Posłowie odpowiedzą y odstąpią o miejsca swego Jmść Pan Pieczętarz otworzy hramotę wieruszą y opowie Królowi Jmści pociechu ze to iesc Kredens zwyczajny. A potem rzecz do Posłów Najasniejszy Wielki Hospodar Pan Moy Miłościwy Jego Królewskie Wielicziestwo Wielkiego Hospodara Waszego Jego Carskiego Wielicziestwa Hramotę wieruszczo dobrze wyrozumiał. A tak mówcie dalej y odprawujcie Poselstwa wasze co wam od Jego Carskiego Wielicziestwa iest prouczono.

Po odprawieniu Poselstwa Jmść Pan Pieczętarz ma do Posłów mówić: Nayiasniejszy Wielki Hospodar Jan Kazimierz z Bożej Łaski Król Polski Wielki Xiąże Litewski y innych Pan Miłościwy Bożą Miłością Wielkiego Hospodara Cara y Wielkiego Kniazia Alexieja Michaiłowicza wsieja Rusi Samoderzca y mnogich hospodarstw Hospodara y obladata Was Wielkich pełnomocnych Posłów do pocałowania Ręki Swey Pańskiej przypuszcza. Zatym Posłowie sami Trzey witać będą. Co gdy odprawią Kazał im na zedlu dla nich wystawionym sieść. Interim Pan Pisarz WXL albo ten komu Regestr będzie dan ma czytać Osób tych które do pocałowania Ręki JKmści puidą porządkiem każdego z osobna w tę słowa do pocałowania Ręki Króla Jego Carskiego Wielicziestwa Dwór.

Po odprawieniu Witania ma pytać Jmści Pan Pieczętarz z rzokania Króla Jmści Posłów w te słowa : Najaśniejszy Król Jmści Pan Nasz Miłościwy Wielkiego Hospodaria Jego Carskiego Wielicziestwa Was Wielkich Posłów pyta w iakim zdrowiu Pan Bóg przez Państwa JKMści prowadził

Na co odpowiedziawszy będą li oddawać podarki Królowi Jmści od Cara ma być na to złożenie onych stolik niewielki kobiercem jedwabnym nakryty wystawiony Subsequenter ieśli Posłowie i Dworzanie Carscy podług zwyczaiu zechcą od siebie upominki Królowi Jmści dawać tedy pan Pisarz WXL albo ten do kogo registr będzie dany ma Królowi Jmści opowiadać w te słowa: Waszemu Królewskiemu Maiestatowi Nayasienieyszemu y Wielkiemu Hospodarowi Janowi Kazimierzowi z Bożej Laski Królowi Polskiemu y Wielkiemu Xiażenciu Litewskiemu i innych Bożą Miłością Wielkiego Hospodara Cara y Wielkiego Kniazia Alexieja Michaiłowicza wsieja Rusi Samoderzca y mnogich hospodarstw Hospodara y Obladatela Wielcy Posłowie Bojarzyny Namiesnik [tu mianować Tytuł Posła] iakim podarkiem exprese iako naregestrze będzie podano wyrażając czołem bicie. Tymże sposobem czytać będzie drugiego i trzeciego Posła. A po nich Dworzan Carskich potrzebowali będą aby Carskie podarki czytane były wywiedzie się y według Pisma od nich danego przed poselskiego czytać.

Podarki Poselskie u Dworzańskie ponieważ według zwyczaju wszystkie Każdemu mają być zwrócone, tedy Jmści pan Podskarbi albo kto na miejscu Jmści będzie odbierał wcale według rejestru zachować ma.

Po odebraniu podarków JKmsci PP. Senatorowie przystąpiwszy y schyliwszy się do Króla Jmści kosultować będą im ma być odpowiedziano. Gdy zaś Senatorowie Jmści Pan Pieczętarz rzecze do Posłów te słowa: Najaśniejszy Hospodar Król Jmści Pan Nasz Miłościwy Poselstwo Wasze Wielkie Posłów któreście od Jego Carskiego Wielicziestwa Wielkikaho Hospodara Swojego sprawowali dobrze wyrozumiał prze PP. rad Korony Poselskiej i WXL którzy naznaczeni będą na poselstwo wasze otwiet czyni.

Po tym schyliwszy się pro informatione do Króla Jmści będzie mówił Nayaśniejszy Król Jmści Pan moy Miłościwy Carskiego Wielicziestwa Wielkich Posłów zacnie obiadem Swym królewskim który wam odesłany będzie. A teraz odiedzcie do stanowiska Swego, kiedy zaś macie być na rozmowie z Jmści PP. Senatorami, będzie wam dane znać przez przystawy.

Sposób odprawy Posłów Moskiewskich

Po skonczeniu Rozgworow, gdy Posłowie iechawszy na Zamek y zasiadszy z Jmści PP. Senatorami w zwyczajney Izbie otwietney zobopolne Hramoty Konfirmacya Wiecznego przymierza w dobie

maiące tak od Króla Jmści dla Posłania Carowi z Pieczęciami Koronną i WXL wielkiemu sporządzoną iako y od Cara dla oddania Królowi Jmści przysłano porządnie przejąć i skorygują spólnie z Jmści PP. Senatorami poydą przed Króla Jmści do pokoju. Tamże Król Jmści Hramote swoje do ręku swych wzięwszy kilka słów rzecz do Posłów y odda Jm Hramotę, oni wzajem przemowę krótką uczyniwszy Carską Hramotę do rąk Króla Jmści oddadzą. Zatym odejdą i zabawiać się będą z Jmści PP. Senatorami przed Królem Jmści a po tym posadzeni będą za osobliwym stołem dla nich zgotowanym y z nimi Dworzanie Carscy, iednak iako Hramot zabopolnie oddanie iesli na pokoju czyli oraz przyciw prawie nizey opisianey taktu bankietowanie iesli na Zamku przy Królu Jmści czyli w stanowisku Poselskim ma być zostaje to na woli Króla Jmści.

Nazajutrz albo inszego dnia

Gdy Posłowie na Zamek przyjechawszy po uczynionym przez osoby Króla Jmści wysłane raz y drugi [iako jest wyżej czasu witania ich opisano] potykaniu i poprowadzeniu ich przez PP Marszałków przed Króla Jmści i na miejscu swym stanąć. Jmści Pan Pieczetarz stojąc przy Królu rzecz dla nich: Nayiaśniejszy Wielki Hospodar Jan Kazimierz z Bozey Łaski Król Polski Wielki Xiążę Litewski y innych Pan Miłościwy Bożą Miłością Wielkiego Hospodara Cara y Wielkiego Kniazia Alexieja Michajłowicza wsieja Rusi Samoderzca y mnogich gospodarstw Hospodara y obladatela Was Wielkich i pełnomocnych Posłów w ubi odprawuie i hramotę Krolewską Carskiego Wielicziestwa posyła.

Po tym napomnieni będą Posłowie od Jmści Pana Pieczetarza aby przystąpili do Króla Jmci. Król Jmści hramotę od Jmści Pana Pieczetarza wzięwszy i powstawszy z krzesła rzecz do nich temi słowa: Cara Alixieia Michajłowicza Hospodara Waszego Brata Naszego pozdrówcie od Nas. Interim Hramotę Sta[r]szemu Posłowi da w ręce. Posłowie z Hramotą od Króla Jmści wziętą na miejsca swe odstąpiwszy oddadzą ią Dworzaninowi iednemu. Jmści Pan Pieczetarz będzie Jm mówił żeby szli do pocałowania ręki Króla Jmści. Subsequenter Dworzanie Carscy czytani będą przez pisarza WXL albo prze tego komu registr będzie dany y poydą do ręki Króla Jejmości a Posłowie tym razem mają siedzieć na zedlu dla nich wystawionym Kobiercem iedwabnym zestatem nakrytym.

Po posłach y Dworzanach Przystaw ma iść do Ręki Króla Jmści tandem Jmści Pan Pieczetarz schyliwszy się pro informatione do Króla Jmści będzie mówił [iesli mieli być u króla Jmści na bankiecie] Najjaśniejszy król Jmści Pan Nasz Miłościwy Cesarskiego Wielicziestwa Was Wielkich Posłów żaluie swym Królewskim obiadem który wam będzie odesłany, a teraz odiedzcie do Stanowiska Swego. A iesliby mają być u Króla Jmści bankietowane w Zamku tedy im będzie mówił aby się z P.P. Senatorami w pokojach Króla Jmści nim obiad będzie wydany zabawili. Tego dnia

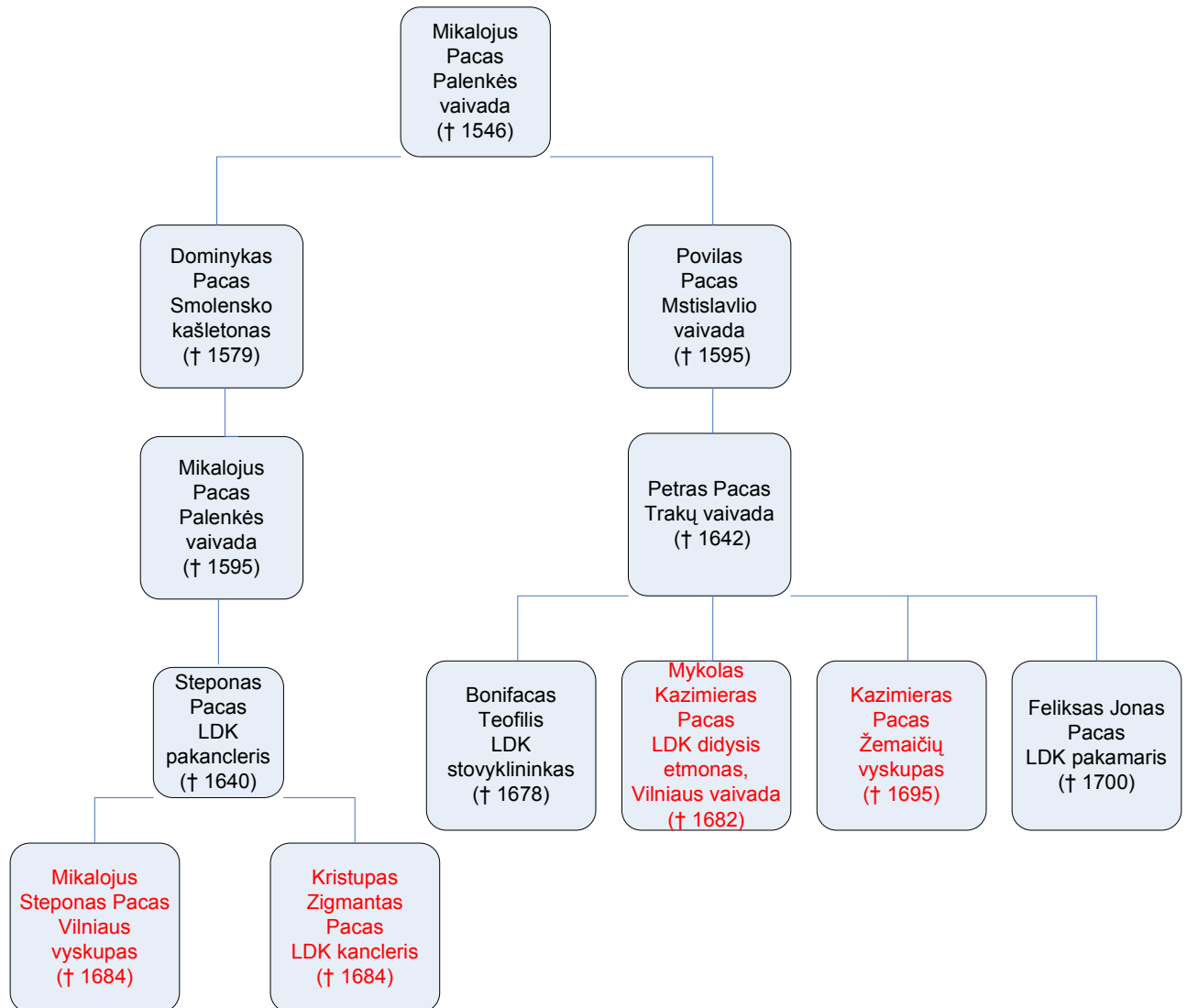
abo nazajutrz rano mają być Posłowie i Dworzanie Carscy pożałowani od Króla Jmści upominkami poroqualitte persona nim będą mieli odiechać w drogę. Ma być Posłom odpowiedź alia i script z Kancellaryi posłany w którym wszystkie puncta od nich proponowane któreby niebyli determinowane y pismem zawarte z responsami Ichmości PP. Senatorów dostatecznie podług zwyczaju wypisują się i to wszystko jeśli się incontrariu od Króla Jmości przez Ichmości Pp. Senatorow posłom będzie proponowana ma być wyrażona.

s. 204

1670 m. sausio 22 d. Žemaičių seimelio Pacams palankią instrukciją pasirašusių bajorų sąrašas
(1669–1670 metų Žemaičių teismų knyga VUB, F. 7, nr. 27/14479, l. 13–25v.)

1. Kazimieras Pacas – Žemaičių vyskupas
2. Jeronimas Krišpinas Kiršenšteinas – LDK
paiždininkis
3. Mykolas Sufickis Stankevičius – Ariogalos
tijūnas
4. Gabrieliūs Sipovičius – Žemaičių žemės teisėjas
5. Gurskis – Tverų tijūnas
6. Jonas Karolis Bilevičius – Rietavo tijūnas
7. Albrechtas Umiastovskis – Biržų tijūnas
8. Petras Rybinskis – Žemaičių pateisėjas
9. Steponas Bilevičius – Žemaičių stalininkas
10. Jeronimas Gurskis – Vendeno paiždininkis
11. Konstantinas Šemeta – pakamaris ?
12. Stanislovas Stažeckis – Polocko vaisksis
13. Aleksandras Šemeta
14. Jonas Šemeta
15. Albrechtas Viktoras Mlečka
16. Jonas Simonas Šlichtiny – Vendeno vaisksis
17. Samuelis Jeronimas Chrapovickis
18. Martynas Krišpinas Kiršenšteinas
19. Stanislovas Valavičius – Jo Karališkosios
Didenybės pulkininkas
20. Pranciškus Mykolas V(p)eborovskis – Lomžos
(Łomżeński)? iždininkas
21. Aleksandras Jurgis P(i)uzina (Skozielskis) –
Naugarduko taurininkas
22. Andrius Čyžas – Žemaičių medžioklis
23. Jokūbas Bohorevičius
24. Jonas Pranciškus Boharevičius
25. Jurgis Cyronas
26. Mikalojus Daugelavičius Wilhelmas
27. Eustachis Gronizas
28. Jonas Drumiedzki – Storodubo iždininkas
29. Vladislovas Juozapas Bickevičius – Žemaičių
horodnyčius
30. Karolis Adamkovičius
31. Julijonas Stankevičius
32. Merkelis Ščesnovičius
33. Mikalojus Fradkovskis
34. Jokūbas Kazimieras Terebašas Havajevskis – Jo
Karališkosios Didenybės rūmų dvarionis
35. Stanislovas Volodkevičius – Pinsko taurininkas
36. Kazimieras Narkevičius
37. Jonas Karolis Vorlovskis
38. Aleksandras Mykolas Bilevičius
39. Steponas Saguila
40. Kristupas Sirutis
41. Jurgis Bagdanavičius
42. Jonas Kazimieras Borkovskis
43. Andrius Viktorinas Melvidas
44. Kristupas Bogdanavičius Bzunedzki
45. Motiejus Vrublevskis
46. Danielius Laucevičius
47. Danielius Rapolas Jamontas
48. Jurgis Godlevskis
49. Jurgis Kazimieras Mačukas
50. Valerijonas Gruzdas
51. Jonas Dopkevičius
52. Alebertas (Wojciech) Jonas Rupeika
53. Jurgis Talmontas
54. Pranciškus Kosovskis
55. Danielius Aleksandras Žilevičius
56. Kristupas Girsautas
57. Martynas Brolinskis
58. Jonas Stanislovas Vrublevskis
59. Kazimieras Mantautas
60. Albertas (Wojciech) Papkevičius
61. Pranciškus Kimantas
62. Steponas Ronikeris
63. Petras Kazimieras Zavadzki
64. Petras Vojnovskis
65. Kazimieras Laucevičius Tolakavičius
66. Mykolas Kybortas
67. Jonas Kazimieras Jurevičius
68. Jonas Doraukintas
69. Jurgis Bunevičius
70. Aleksandras Kornickis
71. Krizostomas Tipkevičius
72. Jonas Mykolas Mostovskis
73. Motiejus Leugaudas
74. Kazimieras Pšyalgovskis
75. Jokūbas Kazimieras Serafinovičius
76. Jurgis Šiukšta
77. Samuelis Tondragloskis
78. Jonas Tolokevičius
79. Mikalojus Pukinskis
80. Samuelis Černiauskas
81. Steponas Mackevičius
82. Jonas Staveckis
83. Bartlamiejus Mackevičius
84. Motiejus Bernatavičius

Priedas nr. 3. Pacų giminės genealoginė lentelė

Literatūra:

W. Dworzaczek, Genealogia, t. II, Warszawa, 1959, s. 172, žr. lentelę.

Polski Słownik Biograficzny, t. 24, cz. 4, 1979, žr. atitinkamų asmenų biografijas. p. 691–749.

J. Wolff. Pacowie: materyjały historyczno-genealogiczne, Petersburg, 1885.

Archyviniai šaltiniai

Lietuvos dailės muziejaus archyvas:

f. B5, b. 15.

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius:

f. 7, b. 2147;

f. 17, b. 12, l. 47–57; 91–115; b. 13; b. 40, l. 19–21;

f. 43, b. 26865;

f. 273, b. 2426.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas:

f. 48, ap. 1, b. 989, 997, 999, 1002, 1010, 1012, 1016, 1018, 1019;

f. 389, Lietuvos Metrika, s. v. 129, 130, 132, 133;

f. 1280, ap.1, nr. 2179;

f. Senieji aktai, nr. 6, l. 820–830; nr. 26. l. 206; nr. 4106, l. 100–113, 158; nr. 4107, l. 51 – 52v.

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius:

f. 7, nr. 19/14471, nr. 21/14473, nr. 24/13901, nr. 27/14479, nr. 29/14481, nr. 32/14484, nr. 31/14483

F. 4 (A205) b. 16109, b.16112, 16119;

f. 68, b. 4

Publikuoti šaltiniai

Baliński M., Pamiętniki historyczne do wyjaśnień spraw publicznych w Polsce XVII wieku, Wilno, 1859;

Chrapowicki J. A., Diariusz, cz. I, lata 1656–1664, oprac. T. Wasilewski, Warszawa, 1978;

Chrapowicki J. A., Diariusz, cz. II, lata 1665–1669, oprac. A. Rachuba i T. Wasilewski, Warszawa, 1988;

Chrapowicki J. A., Dyaryusz wojewody Witebskiego Jana Antoniego dwóch imion Chrapowickiego jako przyczynek do dziejów z czasów Jana Kazimierza, Michała Wiszniowieckiego i Jana Sobieskiego królów polskich (lata 1668–1672), wyd. J. Rusiecki, Warszawa, 1845;

- Diariusz kołowania i konfederacji pod Gołębim i Lublinem w 1672 r. wraz z aktem konfederacji, oprac. A. Przyboś, K. Przyboś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972.
- Diariusz do sejmu zwyczajnego 1672 roku, op. K. Przyboś, Kraków, 2007
- Kalicki B., Bogusław Radziwiłł, Kraków, 1878, Dodatek nr. XXXVIII;
- Kołubaj E., Galeria nieswieżska portretów radziwiłłowskich, Wilno, 1857, s. 197-198;
- Kubala L., Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i w 1657, Lwów, 1923, Dodatki, s. 554-609;
- Kubala L., Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660, Lwów, 1922, Dodatki, s. 394-395;
- Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas, sud. A. Baliulis ir E. Meilus, Vilnius, 2001.
- Medeksza S. F., Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668, wyd. W. Seredyński, Kraków, 1875;
- Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów: (1630–1707), pod redakcją A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa, 2003;
- Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, t. 1, cz. 1–2, Kraków, 1881
- Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648–1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały, zebrała i oprac. S. Ochmann-Staniszevska, t. 1–3, Wrocław–Warszawa, 1989–1991;
- Poczobut Odlanicki J. W., Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego, Kraków, 1877;
- Volumina Legum, t. IV–V, Petersburg, 1859–1860.

Literatūra

- Augustyniak U., Wazowie i „królowie rodacy“, Warszawa, 1999;
- Augystniak U., Wojskowi w życiu publicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII wieku // Litwa w epoce Wazów, Warszawa, 2006, s. 301–322;
- Avižonis K., Bajorai valstybiniam Lietuvos gyvenime Vazų laikais, Kaunas, 1940;
- Avižonis K., Rinktiniai raštai, t. IV, Vilnius, 1994;
- Baniulytė A., Lietuvos didikų Pacų itališkųjų ryšių kultūriniai kontekstai XVII a. antroje pusėje, daktaro disertacija, VDU, Kaunas, 2006;
- Biržiška V., Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais, Chicago, 1987;

Bobiatyński K., Kanclerz i siostrzenica, czyli konflikt Paców z Lesczyńskimi, „Mówią wieki”, 2006, nr. 9;

Bobiatyński K., Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa, Warszawa, 2008;

Budrys R., Dolinskas V., Vilniaus Katedros lobynas, Vilnius, 2002;

Brechunenko W., Kozaczyzna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota, red. B. Dybaś, P. Hanczewski, T. Kempa, Toruń, 2007. s. 149–159;

M. Chmielewska, Sejm elekcyjny Michała Korybuta Wiśniowieckiego 1669 roku, Warszawa, 2006;

Codello A., Hegemonia Paców na Litwie i ich wpływy w Rzeczypospolitej 1669–1674 // Studia historyczne, t. XIII, z. 1/48, Kraków, 1970, s. 25–56;

Codello A., Konfederacja wojskowa na Litwie w l. 1659–1663 // Studia i materiały do historii wojskowości, t. IV, cz.1, Warszawa, 1960, s. 20–46;

Codello A., Litwa wobec polityki Bałtyckiej Sobieskiego w latach 1675–1679 // Kwartalnik historyczny, r. LXXIV, nr. 1, Warszawa, 1967, s. 21–47;

Codello A., Litwa wobec wojny z Turcją 1672–1676 // Studia i materiały do historii wojskowości, t. XIV, cz. 1, Warszawa, 1968, s. 136–159;

Codello A., Pacowie wobec opozycji Jerzego Lubomirskiego (1660–1667) // Przegląd historyczny, t. XLIX, z. 1, Warszawa, 1958, s. 21–44;

Codello A., Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666–1669 // Kwartalnik historyczny, r. LXXI, nr. 4, Warszawa, 1964, s. 913–930;

Codello A., Wydarzenia wojenne na Żmudzi i Kurlandii 1656–1600 // Przegląd historyczny, t. LVII, z. 1, Warszawa, 1966, s. 49–69;

Czermak W., Ostatnie lata Jana Kazimierza, Warszawa, 1972;

Dundulis B., Švedų feodalų įsiveržimai į Lietuvą XVII–XVIII a., Vilnius, 1977;

Historia za panowania Jana Kazimierza, t. II, wyd. E. Raczyński, Poznań, 1840;

Jasienica P., Rzeczpospolita Obojga Narodów *Calamitatis Regnum*, t. 2, Warszawa, 2007;

Jučas M., Lietuvos ir Lenkijos unijos, Vilnius, 2000;

Kairiūkštytė-Jacinienė H., Pažaislis, baroko vienuolynas Lietuvoje, Vilnius, 2001;

Kalicki B., Bogusław Radziwiłł, Kraków, 1878;

Kamuntavičienė V., LDK kancleris Kristupo Zigmanto Paco santykis su Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdovais ir jų dvarais // Lietuvos istorijos metraštis 1998. Vilnius 1999. p. 24–36;

- Kamuntavičienė V., Lietuvos samprata Kristupo Zigmanto Paco laiškuose // Darbai ir dienos, nr. 44, Kaunas, 2005, p. 167–176;
- Karpowicz M., Dwa kowieńskie portrety Paców. M. A. Palloni czy Daniel Szulc ? // Biuletyn historii sztuki, r. XXV, nr. 3, Warszawa, 1963, s. 214–219;
- Karpowicz M., Działalność artystyczna Michelangela Palloniego w Polsce, Warszawa, 1967;
- Karpowicz M., Kilka słów o Pożajściu i mecenacie Paców (na marginesie litewskiej monografii) // Biuletyn historii sztuki, r. XXIII, nr. 2, Warszawa, 1961, s. 167–171;
- Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A., Lietuvos istorija iki 1795 metų, Vilnius, 1995;
- Kubala L., Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i w 1657, Lwów, 1923;
- Kubala L., Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne, t. III, Warszawa, 1910;
- Kubala L., Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660, Lwów, 1922;
- Lietuvių Enciklopedija, t. XII, South Boston, 1958;
- Matwijowski K., Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego, Wrocław, 1976;
- Matwijowski K., Sejm grodzieński 1678–1679 // Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 909, Historia LXI, Wrocław, 1985;
- Matwijów M., Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655 // Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 1108, Historia LXXV, Wrocław, 1990, s. 33–42;
- Maroń J., Działalność wojskowa Michała Kazimierza Paca w latach 1649–1664 // Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 1108, Historia LXXV, Wrocław, 1990, s. 43–61;
- Mączak A., Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVII w., Warszawa, 1994;
- Niesiecki K., Herbarz Polski, t. VII, Lipsk, 1841;
- Ochmann S., Sejmy z lat 1661–1662. Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej // Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 355, Historia XXIX, Wrocław, 1977;
- Ochmann S., Sprawa hetmańska w latach 1661–1662 // Kwartalnik historyczny, r. LXXXIV, z. 1, Warszawa, 1977. s. 23–34;
- Ochmann S., Staniszewski Z., Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: prawo-doktryna-praktyka, t. 1, Wrocław, 2000;
- Piawski K., Lithuanian Participation in Poland's Baltic Policies 1650–1700 // Baltic and Scandinavian Countries, vol. III, no. 2 [6] May, 1937. p. 219–226;
- Paknys M., Mecenatystės reiškiny XVII a. LDK, Vilnius, 2003;
- Paknys M., Neregiamoji Pažaislio fundacijos pusė // Naujasis židinys, nr. 7/8, 1997, p. 291–299;

- Paknys M., Pažaislio architektūrinis ansamblis – brandžiojo baroko pavyzdys // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, t.16, Vilnius, 1966, p. 488–492;
- Paknys M., Kristupas Zigmantas Pacas ir jo aplinkos moterys // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, t.18, Vilnius, 2001, p. 367–376;
- Paknys M., Žvelgiant ten, iš kur negrįžtama // Naujasis židinys, nr. 7/8, 1995, p. 557–562;
- Pažaislis – menas ir istorija, sud. M. Paknys, Vilnius 2005;
- Petkus V., Vilniaus vyskupas Lietuvos istorijoje, Vilnius, 2002;
- Przyboś A., Michał Korybut Wiśniowiecki, Kraków–Wrocław, 1984;
- Przyboś A., Pac Michał Kazmierz // Polski Słownik Biograficzny, t. 24, cz. 4, 1979, s. 721–728;
- Przyboś A., R. Żelewski, Dyplomaci w dawnych czasach: relacje staropolskie z XVI-XVIII stulecia, Kraków, 1959;
- Rachuba A., Konfederacja Kmicicowska i związek braterski wojska litewskiego w latach 1660–1663, Warszawa, 1989;
- Rachuba A., Boje Jana Kazimierza o Litwę w latach 1656–1668. Sukces stronnictwa dworskiego w walce z opozycją // Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy, red. R. Skowron, Kraków, 2003 [wyd. 2004], s. 415–432;
- A. Rachuba, Klientela hetmańska w armii litewskiej z lat 1648–1667 // Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku, red. E. Dubas–Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa, 2006;
- Rachuba A., Litwa wobec sądu nad Jerzym Lubomirskim // Kwartalnik historyczny, r. XCIII, nr. 3, Warszawa, 1987, s. 679–707;
- Rachuba A., Opozycja litewska wobec wyprawy Jana Kazimierza na Rosję (1663/1664 r.) // Kwartalnik historyczny, r. LXXXIX, nr. 1, Warszawa, 1982, s. 15–29;
- Rachuba A., Pac Mikołaj Stefan // Polski Słownik Biograficzny, t. 24, cz. 4, 1979, s. 738–741;
- Rachuba A., Pac Kazimierz // Polski Słownik Biograficzny, t. 24, cz. 4, 1979, s. 706–707;
- Rachuba A., Pacowa z domu de Mailly Lascaris Klara Izabella Eugenia // Polski Słownik Biograficzny, t. 24, cz. 4, 1979, s. 774–775;
- Rachuba A., Sapieha Benedykt Paweł, PSB, t. 34, Wrocław–Warszawa, 1993, s. 583–58;
- Rachuba A., Udział żmudzkiego pospolitego ruszenia w działaniach wojennych lat 1648–1677 // Litwa w epoce Wazów, red. W. Kriegeisen, A. Rachuba, Warszawa, 2006;
- Rachuba A., Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763, Warszawa, 2002;

- Rachuba A., Zabiegi dworu i Jerzego Lubomirskiego o pozyskanie Litwy w 1664 roku // *Przegląd historyczny*, t. LXXVIII, z. 1, Warszawa, 1987, s. 1–17;
- Rachuba A., Zabójstwo Wincentego Gosiewskiego i jego polityczne następstwa // *Przegląd historyczny*, t. LXXI, z. 4, Warszawa, 1980, s. 705–725;
- Samalavičius S., Samalavičius A., Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčia, Vilnius, 1998;
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. IX, Warszawa, 1888;
- Szujski J., *Dzieje Polski*, t. IV, Lwów, 1886;
- Szwaba M., Krzysztof Pac wobec elekcji 1674 r. // *Acta Universitatis Wratislaviensis*, no. 1108, Historia LXXV, Wrocław, 1990, s. 63–71;
- Szwaba M., Między dworem a opozycją. Krzysztof Pac wobec Jana III Sobieskiego w latach 1674–1684 // *Acta Universitatis Wratislaviensis*, no. 1418, Historia CII, Wrocław, 1992, s. 57–62.
- Szwed W., Grodzieńskie sejmy Rzeczypospolitej // *Białostocczyzna*, nr 1, 1998;
- Šapoka A., Lietuva ir Lenkija po 1569 metų unijos, Kaunas, 1938;
- Šapoka A., 1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais, spaudai parengė Antanas Tyla. Vilnius, 1990;
- Tyla A., Gardino konvokacija: Lietuvos iždo ir valstybės gelbėjimas // *Lituanistika*, 2008, t. 54, nr. 1(73), p. 1–18
- Tyla A., Verkių mūšis // *Lituanistica*, t. 69, nr. 1, 2007, p. 25–35;
- Urzednicy centralni dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku, Spisy, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik, 1994;
- Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 1: Województwo wileńskie XV–XVIII wiek, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, red. A. Rachuba, Warszawa, 2004;
- Uzorka M., LDK kancleris Kristupas Žygimantas Pacas (bakalauro darbas), Vilniaus universitetas, 2007, Senovės ir vidurinių amžių katedra;
- Wagner M., Lietuvos kronika. Iš 1676 metų Žuravno kampanijos // Iš XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karybos šaltinių istorijos tyrimų, p. 163–173;
- Wasilewski T., Litewskie rady senatu w XVII w. // *Acta Universitatis Wratislaviensis*, no. 945, Historia LXVI, Wrocław, 1988, s. 85–93;
- Wasilewski T., Pac Krzysztof Zygmunt // *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, cz. 4, 1979, s. 710–717;
- Wasilewski T., Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z Koroną od Unii Lubelskiej do początku XVIII wieku // *Zapiski historyczne*, t. LI, z. 1, 1986, s. 45–62;
- Wiśniewski J., Pac (Pacewicz) Jerzy // *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, cz. 4, 1979, s. 703–704;

Wolff J., Pacowie: materyjały historyczno-genealogiczne, Petersburg, 1885;.

Wójcik Z., Dyplomacja Polska w dobie królów elekcyjnych (1572–1699) // Historia dyplomacji Polskiej, Warszawa, 2002;

Wójcik Z., Jan Kazimierz Waza, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1997;

Wójcik Z., Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672, Warszawa, 1968;

Wójcik Z., Pacowie wobec kandydatury rosyjskiej na tron Polski w latach 1668–1669 (Misja Połkowa na Litwie, 1668) // Przegląd historyczny, t. LX, z. 1, s. 144–150;

Wójcik Z., Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660, Warszawa, 1957;

Wójcik Z., Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII w, Warszawa, 1966;

Wójcik Z., Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679, Wrocław, 1976;

Wójcik Z., Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza, Warszawa, 1959;

Žilevičius L., Dailininkai M. Palonis ir J. Rosis, Pažaislio perstatynėjimai, jo nykimas // Statyba ir architektūra, nr. 1 . 1982, p. 23;

Žilevičius L., Tolesnės Pažaislio statybos // Statyba ir architektūra, nr. 2, 1982, p. 2.

**Kancleris Kristupas Zigmantas Pacas ir
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užsienio bei vidaus politikos formavimas**

LDK kanclerio Kristupo Zigmanto Paco asmenybė buvo viena ryškiausių XVII a. antrosios pusės politinių figūrų. Todėl šio tyrimo objektas ir problema – LDK vidaus politikos ir užsienio procesų pažinimas bei interpretacija per vieno ryškiausio XVII a. antrosios pusės valstybės veikėjo priimtų politinių sprendimų, jų vykdymo būdų bei pritaikymo formuojant užsienio ir vidaus politiką, lėmė tyrimų tikslų pasirinkimą. Tai LDK kanclerio veiklos apžvalga vidaus ir užsienio politikos baruose, bei asmenybės įtaka valstybės politikai, sprendimų priėmimui, įrankiams bei priemonėms, leidusiems įgyvendinti užsibrėžtus tikslus.

Išanalizavus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Kristupo Zigmanto Paco veiklą, formavusią valstybės užsienio ir vidaus politiką, buvo prieita išvados, kad savo aktyvia politine veikla kancleris prisidėjo prie 1656 m. Nemėžio sutarties pasirašymo, o vėliau tapo karinių ofensyvinių žygių prieš Maskvą iniciatoriumi. Tačiau pasitelkęs senas, patikrintas priemones ir visą diplomatinį arsenalą turėjo laviruoti ir siekti pagrindinio tikslo santykiuose su Maskva – amžinosios taikos ir užgrobtų teritorijų atgavimo. Nors LDK kanclerio K. Z. Paco pozicija 1655–1660 m. santykiuose su Švedija buvo griežta ir aiškiai nukreipta į konflikto sureguliaciją kariniu būdu, jis nepalaikė karingo J. Sobieskio „Baltijos politikos“ projekto. Tuo tarpu santykiuose su Turkija LDK kancleris K. Z. Pacas laikėsi atskiros, atsargios užsienio politikos, paremtos grynais išskaičiavimais, abipuse federacinių narių pagalba ir asmeniniais giminės interesais. Vidaus politikoje realiausia K. Z. Paco iškilimo priežastis buvo politinis valdovo protegavimas ir įsitraukimas į vadinamosios „regalistų“ partijos gretas, kurios pagalba dinamiškai vystėsi tolimesnė būsimo LDK kanclerio galia ir galimybės. Susidarant klientų tinklui jis stiprino patrono ir klientų ryšius, suteikdamas jiems valdas, urėdus. Savo ruožtu tai buvo pats veiksmingiausias įtakos elementas seime, seimeliuose sprendžiant bendravalstybinius ir privačius reikalus kovoje su opozicija. Svarbiausia priemonė, leidusi Pacams didinti įtaką LDK ir neutralizuoti kitas gimines, tai pragmatinė, apskaičiuota, racionali aukštų pareigybių dalinimo politika lojaliems žmonėms per glaudžius ryšius su valdovu ir narystę regalietų partijoje. Mykolo Kaributo Višnioveckio valdymo laikotarpiu svarbus Pacų veiklos nuopelnas buvo 1673 m. seimo alternatos pataisa, leidusi kas trečią Respublikos seimą rengti LDK teritorijoje – Gardine. Valdant Jonui Sobieskiui dėl skirtingų šeimos narių nuomonių į valstybinius klausimus, interesų, taktikos kovojant su oponentais ir bandymų suartėti ar pakenkti valdovui, Pacų vienybę ištiko krizė. Tačiau nepaisant jos, siekis neužleisti pirmaujančių pozicijų LDK elite kitoms giminėms vertė Pacus išlikti vieningus.

Chancellor Kristupas Zigmantas Pacas and the Formation of Foreign and Internal Policy of the Grand Duchy of Lithuania

The chancellor of the GDL Kristupas Zigmanta Pac was one of the most influential political figure in the second half of the 17th century. Due to this reason the main aim of this paper is to examine and interpret the processes of domestic policy through the activities of K.Z. Pac as well as to investigate the ways by which he acted while forming domestic and foreign policy of the GDL. The paper also aims to make a sketch of chancellor's works in shaping the GDL's policy as well as the influence of his personality in making decisions and instruments what allowed him to fulfill his plans.

After analyzing the activities of the chancellor of the GDL K. Z. Pac in forming domestic and foreign policy, we can conclude that his actions influenced signing of Nemėžis peace in 1656 and were important in planning offensive military actions against Moscow. By putting old, well – known means into effect and using the arsenal of diplomacy he was trimming between his main policies – ageless peace with Moscow and fighting back lost territories. Though the attitude of the chancellor of GDL towards the relationship with Sweden during 1655–1660 was strong and linked to the regulation of the conflict by military operation, he did not, however, upheld the aggressive J. Sobieski's plan of "Baltic policy". While developing relations between GDL and Turkey, K. Z. Pac was following separate, secure path, based on calculations, mutual help of federation members and personal interests of his family. In forming domestic policy, the main reason for emergence of chancellor's power was protection of the king and involvement into regalistic political party due to which the further development of his power and abilities became possible. While setting the network of clients K.Z. Pac consolidated relations between the patron and the client by awarding them with estates. It was the most successful mean of influence when solving the state's and personal matters in his struggle with opposition. The main way that allowed for Pac family to strengthen their influence in GDL and neutralize other families was pragmatic, well estimated and rational policy of distribution of high posts among loyal people while being close to the king in regalistic party. During the reign of M. K. Višnioveckis an important result of Pac family activities was the amendment to parliament's alternate, which allowed announcing every third parliament session in the Gardin – the territory of the GDL. While having J. Sobieski in reign, different attitudes towards state's policy as well as to the tactics of the struggle with family's opponents and means of getting closer or, on the contrary, harming the king, invoked crisis in the

solidarity of Pac family. But despite this their aims to hold their preponderant positions among the elite of GDL forced them strengthen their inner solidarity.